

VILÁGTÖRTÉNET
A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

13. (45.) évfolyam 2023. 4.

TARTALOM

Expanzió és berendezkedés (Bíró László)	481
<i>Tanulmányok</i>	
Túróczy Tamás: Spanyol–japán kapcsolatkeresés II. Fülöp uralma idején	487
Bencze András: Orosz–Amerika története	513
Kurdi Krisztina: Szolgálat és birodalmi patriotizmus. Bredeczky Sámuel evangélikus lelkész galíciai munkássága	533
Vajda Zoltán: Thomas Jefferson és a szegénység problémája az Egyesült Államokban republikánus kontextusban	553
Kovács Bálint: Antropológiai jegyek és bűnbakképzés. Örmények a fajelmélet diskurzusában	571
Sáfi Csaba: Etnikai alapú politika vagy együttműködés? Eltérő politikai lehetőségek az ukrainai orosz politikában	593
<i>Műhely</i>	
Olosz Levente: A magyar borkereskedelem sikerei és kudarcai az első világháború idején	611
<i>Szemle</i>	
Fejezetek az albán–magyar kapcsolatok történetéből (Robert Pichler)	639
Oroszország északisága (Gyóni Gábor)	645

Jelen számunkat Bíró László szerkesztette

CONTENTS

Expansion and Establishment (László Bíró)	481
<i>Studies</i>	
Tamás Túróczi: Search for Spanish–Japanese Relations during the Reign of Philip II	487
András Bencze: History of Russian America	513
Krisztina Kurdi: Service and Imperial Patriotism: The Work of the Lutheran Priest Sámuel Bredeczky in Galicia	533
Zoltán Vajda: Thomas Jefferson and the Problem of Poverty in the United States in a Republican Context	553
Bálint Kovács: Anthropological Characteristics and the Making of Scapegoats: Armenians in the Discourse of the Race Theory	571
Csaba Sáfi: Ethnic Politics or Cooperation? Diverging Political Options in Russian Politics in Ukraine	593
<i>Workshop</i>	
Levente Olosz: The Successes and Failures of the Hungarian Wine Trade during the World War I	611
<i>Book Reviews</i>	
Episodes in Albanian–Hungarian Historical Contacts (Robert Pichler)	639
Northness of Russia (Gábor Gyóni)	645

Expanzió és berendezkedés

Az emberiség történelme szinte egyidős az expanziók történetével. A megélhetés megteremtése és az erőforrások megszerzése céljából az egyes csoportok, majd országok területük kiterjesztésére törekedtek. A népességszám növekedése következtében az államok igyekeztek a nagy kiterjedésű, mezőgazdasági termelésre alkalmas szárazföldi vidékeket és az ásványokat rejtő hegyeket birtokba venni, majd a hajózás fejlődésével a tengeren átkelve újabb területeket ellenőrzés alá vonni. Utóbbi jelenség már az ókorban is ismert volt: a görög városállamok – részben az élelmiszer-ellátás biztosítása, részben a kereskedelem előmozdítása érdekében – kolóniákat hoztak létre a Földközi-tenger medencéjében. A 15. századtól kezdődően, a hajózás forradalmát követően erőre kapott a tengeren túli gyarmatosítás, az abban élen járó hatalmak a tordesillasi (1494), majd az újabb felfedezések után a zaragozai szerződésben (1529) nem kis önbizalommal fel is osztották egymás között a megismert területeket. Ugyanakkor a szárazföldön sem szűnt meg a törekvés a nagyobb területi egységek, birodalmak létrehozására. Mára a történetírás túl lépett a hódítás és negatív következményeinek leírásán, figyelmét arra fordítja, hogy milyen módon rendezkedett be az új hatalom, hogyan tekintett az őshonos helyi lakosságra, milyen viszonyt alakított ki vele, milyen mértékben vonta be az adminisztratív rendszerbe, valamint mit tett az oktatás és a kulturális élet területén, továbbá mindezek hogyan hatottak a birodalmi központ politikájára és társadalmára. Jelen számunk tanulmányai ezeket a kérdéseket járják körül különböző esetek bemutatásával a 16. századtól napjainkig.

A tanulmányok sorát Túróczi Tamás írása nyitja, amely a spanyol–japán kapcsolatkeresés első lépéseit vizsgálja II. Fülöp uralma idején. A kapcsolatok létrejöttét és alakulását több tényező határozta meg: például a spanyol–portugál viszony az ázsiai térség gyarmatosításának kezdetén, illetve Japán geo- és belpolitikai helyzete az európaiak érkezésekor. A kapcsolatkeresést sok tekintetben kölcsönös bizalmatlanság kísérte, de a kecsegtető kereskedelmi előnyök sokat nyomtak a latban. A spanyol kereskedők elősegítették a távol-keleti áruk beszerzését. Ez azért volt fontos, mert Japán kívül maradt a „hagyományos kelet-ázsiai világrenden”, ami komoly gazdasági hátrányokkal járt a szigetország számára. A spanyoloknak viszont a távol-keleti kereskedelmi tér megnyílása, a hatalmas kínai piac és a szigetország közötti gazdasági közvetítőszerребől származó előnyök, a Japánban található hatalmas ezüstkészlet kiaknázása és nem utolsósorban az evangelizáció sikerei je-

lentették a motivációt a Japánhoz való közeledésben. Ugyanakkor az is bebizonyosodott, hogy a 16. század második felében a spanyol expanzió az ázsiai térségben elérte határait. A hatalmas birodalom olyan állami szervezettséggel állt szemben, valamint olyan akadályokba ütközött, melyekkel az amerikai kontinensen korábban nem találkozott. Ezek a körülmények nagymértékben meghatározták és egyben korlátozták a spanyol lehetőségeket a Távol-Keleten.

Mint magára valamit is adó nagyhatalom, Oroszország sem maradhatott ki a gyarmatosításból. Máig vita témáját képezi, hogy Szibériában gyarmatosítás vagy pedig – orosz értelemben vett – kolonizáció zajlott. Szibéria birtokbavételét követően az oroszok nem álltak meg a Csendes-óceán partján, hanem elindultak az amerikai kontinens irányába, átkeltek az óceánon, és a 18. század utolsó harmadában létrehozták első telepeiket Alaszkában. Ezzel szinte egy időben, a 19. század legelején Adam Johann von Krusenstern (oroszosan Ivan Kruzenstern) és Jurij Liszjanskij vezetésével egy tengeri expedíció megkerülte a Földet, jelezve, hogy Oroszország is fel kíván sorakozni az óceáni hatalmak sorába. Bencze András tanulmánya átfogó képet nyújt Orosz-Amerika történetéről, bemutatja a gyarmatosítás szervezeti kereteit, az Oroszországi-Amerikai Társaság létrejöttét és céljait, az első települések létrehozását. Kitér arra is, hogy miként próbáltak az oroszországiak a helyi lakossággal együttműködni, milyen intézkedéseket tettek a helyiek kulturális szintjének emelésére. A legnagyobb gondot az élelmiszer-ellátás jelentette, ennek megoldása érdekében az oroszok több kalandba is belebonyolódtak. A prémvadászat kezdeti sikerei ellenére Alaszka néhány évtizeden belül tehetetlenné vált, és a vesztés krími háborút követően – mivel az orosz-amerikai területek nem hoztak semmilyen hasznot a részvényeseknek, továbbá képtelenek voltak az ottani férfilakosságot oroszosítani – Oroszország 1867-ben eladta Alaszkát az Egyesült Államoknak. Alaszka eladásával Oroszország feladta tengeren túli elképzeléseit, és az európai, szibériai és távol-keleti területeire fordította a figyelmét.

Oroszország mindig is fontosabbnak tartotta a szárazföldi terjeszkedést. A nyugati expanzió részeként a 18. század elején elérte, hogy a lengyelországi trónviszályokban eljátsza a „királycsináló” szerepét, szoros függésbe vonva a fokozatosan anarchiába süllyedő lengyel–litván államot. Az 1770-es években még olyan erős volt a hatalmi erőegyensúly fenntartására való törekvés Európában, hogy Oroszország egyedül nem kebelezhetette be Lengyelországot. A lengyel területek megcsonkításában, majd teljes felosztásában megegyezések nyomán, szerződéses alapon Poroszország és a Habsburg Birodalom is részt vett (1772, 1793, 1795). A Habsburg Birodalom az első és harmadik felosztás során jutott Galíciához, amelyből idővel koronatartományt szerveztek. A felvilágosult abszolutizmus idején nagy hangsúlyt fektettek a terület tudományos megismerésére, felfedezésére. A munkálatokban részt vevő Bredeczky Sámuel evangélikus lelkész munkásságát mutatja be Kurdi Krisztina.

Bredeczky a Felvidéken született 1772-ben. Németországi egyetemi tanulmányait követően 1798-ban tért vissza Sopronba, és a soproni evangélikus polgári iskola tanára lett. A hungarus tudatú értelmiséghez tartozott, széles körű érdeklődése szakirodalmi munkásságában is megnyilvánult. Még magyarországi tartózkodása idején összeállított több topográfiai munkát, a galíciai éveket pedig a jozefinista

államfelfogásnak megfelelően a közjó szolgálatában töltötte, így Galícia erőforrásait felmérve foglalkozott mindennel, amire az államnak szüksége lehetett. Munkásságának eredményeit több kötetben adta közre. Eredendően azzal a céllal küldték Galíciába, hogy a protestáns betelepítések ügyét felügyelje és az evangélikus hitéletet újjászervezze. Mint felvilágosult értelmiségi az oktatás kiszélesítését rendkívül fontosnak tartotta, úgy vélte, hogy elengedhetetlen a nép műveltségi szintjének emelése. Lembergben meg is kezdte az evangélikus iskola szervezését. A sok utazás azonban nagyon megterhelte szervezetét, és terveinek csak egy részét valósíthatta meg.

Az Egyesült Államok területe is fokozatosan, állandó nyugati és déli irányú expanzióval alakult ki. 1803-ban, Thomas Jefferson elnöksége idején az amerikaiak megvásárolták Louisianát, és így kiterjesztették az Egyesült Államok szuverenitását a Mississippi folyón túlra, csaknem megduplázva az ország területét. Közvetlenül Louisiana megszerzése után indult útnak Meriwether Lewis és William Clark. Expedíciójuk célja egy olyan vízi útvonal felfedezése volt, amelyen a Csendes-óceánig, tehát már az egész kontinenst átfogva ki lehet terjeszteni a kereskedelmi forgalmat. Amerika az ígéret földjének számított, ahol az új vidékeken a leteleplőknek mindig akad munka, és biztosított a megélhetés. A szegénység kérdése éppen ezért, mutat rá Vajda Zoltán, a korai amerikai történelem sokáig kevésbé kutatott területének számított. A tanulmány azonban bizonyítja, hogy Jefferson gondolkodásában meghatározó jelentőségűnek tekinthető az amerikai szegénység kérdésköre, mégpedig a republikánus elveken nyugvó társadalmi renddel összefüggésben. Jefferson a szegénységet alapvetően a megélhetés problémájával kötötte össze. Szegényeknek azokat a szabad fehér férfiakat tartotta, akik nem tudták magukat, valamint családjukat segítség nélkül fenntartani. Véleménye szerint az ette kivételessé Amerikát Európával szemben, hogy széles körű ellátást biztosított a rászorulóknak számára.

Örményországot állandóan a nagyobb és erősebb szomszédok expanziója fenyegette. A kora középkori örmény állam 1045-ben Bizánc uralma alá került, majd nem sokkal később az örmények által lakott térséget már a szeldzsukok ellenőrizték. A délkeletre menekülő örmények megalapították a Kilikiai Királyságot, amely 1375-ig megőrizte önállóságát. A 16. századtól az örmény területeket az Oszmán Birodalom és Perzsia felosztotta egymás között, és a régió évszázadokon át a birodalmak közötti hadszíntérként szolgált. A 19. század elején Perzsia kaukázusi területeit Oroszország hódította meg. Az Oszmán Birodalomban élő örmény lakosság a 19. század végén és a 20. század elején szembetalálta magát az ébredő török nacionalizmus erőszakos homogenizációs törekvéseivel. Ezek legdrasztikusabb megnyilvánulása, az 1915-ben kezdődő népirtás újabb menekülésre kényszerítette az örményeket. A migrációs hullám során néhány tízezren Németországban telepedtek le, és megpróbálták beilleszkedni a társadalomba. A németországi belpolitikai fordulat ismételten veszélybe sodorhatta volna az örményeket. A szociáldarwinizmuson alapuló fajelméletet magáévá tevő nemzetiszocialista rendszerben súlyos következményekkel járt, hogy mely népeket tekintették árjának. Kovács Bálint az örmények eredetével és jellemzőivel kapcsolatos – hol tudományos alappal rendelkező, hol teljesen légből kapott, tudománytalan – koncepciókat mutatja be. Számba veszi a kérdésben megnyilvánuló szerzők munkásságát, valamint

azt a tevékenységet, ami oda vezetett, hogy az örményeket végül az árjakhoz sorolták, és létükben – szemben a zsidósággal, amellyel gyakran párhuzamba állították az örmény etnikumot – nem fenyegették őket.

A 18. század utolsó harmadában az orosz területi expanzió keretében újabb Fekete- és Azovi-tenger melléki területek kerültek Oroszországhoz, köztük a Krím félsziget is. Megindult az oroszok betelepülése és a helyi szláv lakosság el-oroszosítása. A Szovjetunió megalakulásával az említett területek a Krím kivételével az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság részét képezték, a Krím 1954-ben került Ukrajnához. A hruscsovi területrendezés idején még senki sem gondolt sem Ukrajna függetlenségére, sem arra, hogy a félsziget etnikai összetételéből adódóan súlyos viszály alakulhat ki Oroszország és Ukrajna között. 1991-ben Ukrajna függetlenné válásával megszületett Európa legnépesebb nemzeti kisebbsége is: a mintegy 10 millió főt számláló ukrainai oroszok. Az orosz etnikumúakon kívül többmilliónyi orosz anyanyelvű, illetve az orosz első nyelvként használó ember is élt Ukrajnában. Sáfi Csaba tanulmánya az ukrainai orosz lakosságon belüli hasonlóságokat és különbségeket mutatja be egy olyan periódusban, amikor az ország élén Oroszország-barát vezetés állt. A krími, illetve a kelet- és dél-ukrainai orosz közösség politizálásának különbségei az adott terület etnikai összetételéből, a korábbi krími autonómia hagyományából, valamint az oroszoknak a régió gazdaságában és adminisztrációjában betöltött szerepéből eredtek. Mára Ukrajna orientációváltásával (2013–2014) és az azt követő orosz válasszal a helyzet gyökeresen megváltozott, így ez az írás is joggal kap helyet egy történeti folyóiratban.

A Műhely rovatban Olosz Levente a magyar borkereskedelmet vizsgálja az első világháború idején. A nagy háború időszakában – a gazdaságtörténeti megállapítások szerint – az országok gazdaságai elszigetelődtek, a globális kereskedelem szinte megszűnt, a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok főképpen a szövetségi rendszereken belül zajlottak. Az átalakuló piacon a bor számos okból felértékelődött. Kezdetben nem következtek be mélyreható változások a magyar borkereskedelemében, mivel a kivitelnek csak igen kis része irányult az ellenséges országokba, a háború második évében azonban az elsődleges, francia és spanyol beszállítóit elvesztő Németország egyre fokozottabban kezdett érdeklődni a magyar bor iránt. A kormány engedményeket tett a bortermelőknek, valamint ösztönözte a befektetéseket, mivel a háborús gazdasági nehézségek közepette a borkivitteltől az ország külkereskedelmi mérlegének javulását és a valuta „megjavítását” várta. 1917 végén, amikor a keleti fronton békét kötöttek, és Oroszország letette a fegyvert, egy újabb külkereskedelmi expanzió reménye sejlett fel. A bortermelők és borkereskedők várakozása rendkívüli volt, mivel meg voltak győződve arról, hogy az ukrán–lengyel területeken a bor hiánycikk, és a magyar bort minden másnál jobban kedvelik, így kimagasló keresletre lehet számítani. 1918 őszén a bor azonban már nem jutott el a piacokra, és hatalmas bőség keletkezett, így sokan arra kényszerültek, hogy a boraikat áron alul adják el. Az említett sokszereplős folyamatok számos érdekösszeütközéssel, időnként erőszakkal is jártak, ezeket mutatja be a tanulmány.

Bíró László

EXPANSION AND ESTABLISHMENT

The history of expansions is practically as old as the history of mankind. By now, historiography has abandoned the traditional narratives of conquest and its negative impacts, turning instead its attention to the ways in which new powers established themselves, what attitudes they harboured towards the native populations, the extent to which the latter were drawn into the new administrative structures, and to the changes in the fields of education and culture. It also explores the impact of all these factors on the politics and society of the imperial centre. The papers of the present issue focus precisely on such problems, through the analysis of case studies ranging from the sixteenth century to the present day.

Spanyol–japán kapcsolatkeresés

II. Fülöp uralma idején

Különös látogató érkezett Lisszabonon keresztül Madridba 1554-ben. A következő évben ez az európaiak számára teljesen idegen személy eljutott Rómába, IV. Pál pápához is. Ez volt az a történelmi pillanat, amikor *két világ* – amely évezredekig megközelíthetetlen távolságban volt egymástól – európai földön is találkozott.

1549-ben a jezsuiták missziója nyitotta meg az ibériai–japán kapcsolatok történetét, amikor az első hittérítők partra léptek a szigetországban. Az evangelizáció gyors sikerének köszönhetően vezetőjük, Xavéri Ferenc¹ atya segítségével elsőként jutott el Európába egy japán keresztény. Az atya és a keresztségbe Bernardo² néven belépő japán férfi 1551-ben ismerkedett meg egymással. Bernardo Xavéri egyik leglelkesebb követője lett, s amikor a páter ugyanazon év decemberében visszatért Indiába, tanítványa vele tartott, és vállalta, hogy továbbutazik Európába. Az út hónapokat vett igénybe, majd a végén Bernardo de Kagosima eljutott Portugáliába és Spanyolországba, onnan pedig Rómába, ahol 1555-ben szent fogadalmat tett, és belépett a Jézus Társasága kötelékébe. A japán *kirishitan*³ megesküdött arra, hogy visszatér szülőhazájába, és mint az első felszentelt japán jezsuita folytatja népe megtérítését. Misszióját azonban nem sikerült beteljesítenie, mert 1557-ben hirtelen megbetegedett és Lisszabonban elhunyt.

Tekinthetjük-e Bernardo de Kagosima utazását az első diplomáciai érintkezésnek Japán és az ibériai országok, valamint a szigetország és a pápaság között? A modern európai diplomácia és a nemzetközi jog éppen születőben lévő szabályai szerint semmiképpen sem. Mindazonáltal ez a látogatás volt a kezdete a Spanyol Korona és Japán közötti kapcsolatkeresés történetének. Jelen tanulmány a spanyol–japán kapcsolatok kialakulásának kezdeti időszakát, az érintkezések formáit és azok eredményeit mutatja be II. Fülöp (1556–1598) spanyol király uralkodása idején.

* A szerző PhD, történész.

1 Xavéri Ferenc (Francisco de Jasso y Azpilcueta vagy Francisco Javier, 1506–1552) „Japán misszionáriusa”, akit V. Pál pápa boldoggá, XV. Gergely pápa pedig 1622-ben szentté avatott. XIV. Benedek pápa 1748-ban India és az egész Távol-Kelet védőszentjévé tette. 1927-ben XI. Pius pápa a földkerekség minden misszióját az oltalmába ajánlotta, s ezzel Xavéri Ferenc atya, jezsuita hittérítő a mindenkor *misszionáló* egyház védőszentjévé vált.

2 Bernardo de Kagosima (?–1557) japán jezsuita pap.

3 A keresztények japán elnevezése.

Történelmi kontextus

A 16. századi spanyol–japán kapcsolatok megértéséhez három kérdést röviden ismertetni kell: a spanyol–portugál viszony alakulását az ázsiai térség gyarmatosításának kezdetén, a két ibériai bástya sorsának összefonódását II. Fülöp uralkodása idején, Japán geo- és belpolitikai helyzetét az európaiak érkezésekor és az érintkezések első évtizedeiben.

Közel fél évszázadon keresztül Portugália volt az egyetlen európai ország, amely közvetlenül részesült Ázsia árucikkeiből,⁴ Lisszabon a távolsági kereskedelem európai fellegrárává vált. 1565-ben azonban a Fülöp-szigetek elfoglalásával és Manila városának megalapításával (1571)⁵ a Spanyol Korona egyértelműen jelezte, hogy igényt tart az ázsiai térség kereskedelmi hasznára. Mind a spanyolok, mind a portugálok azzal szembesültek, hogy katonailag sokkal fejlettebb államalakulatokat találtak a Kelet-Indiákon, mint a Nyugat-Indiákon.⁶ Tengeri-katonai potenciáljuk ellenére az európaiak képtelenek voltak változtatni az ázsiai politikai, diplomáciai és gazdasági kapcsolatok évszázadokkal korábban kialakult rendszerén. Az ázsiai terjeszkedés korlátok közé szorult, mivel az ibériaiak olyan akadályokba ütköztek, melyek az Újvilágban nem léteztek. Ennek köszönhetően az ázsiai kontinensen talált államalakulatok többsége lényegében érintetlen maradt. Az európaiak kénytelenek voltak abba a rendszerbe beilleszkedni, amely felett mindenekelőtt Kína dominanciája érvényesült.

A merev ideológiájú és szövevényes politikai kapcsolatok által meghatározott rendszer, az úgynevezett „hagyományos kelet-ázsiai világrend”⁷ egyetlen alakítható eleme a kereskedelem volt. A 16–17. század folyamán az ibériaiak – elsőként a világtörténelemben – egy nemzetközi kapcsolatrendszer részévé formáltak egy hatalmas kiterjedésű és eltérő civilizációs jegyekkel rendelkező térséget, amikor kereskedelmi érdekeltségeik révén összekötötték azt Európával és az amerikai kontinenssel. E globális nemzetközi tér legtávolabbi zónája Ázsiában a Távol-Kelet, azon belül is Japán volt.

A helyzet azonban korántsem volt ilyen egyszerű, főleg ami a két ibériai korona kapcsolatát illette. A spanyolok megjelenése a Dél-kínai-tengeren, befolyásuk kiterjesztése Délkelet-Ázsiában az 1529-es zaragozai szerződés⁸ egyértelmű

4 A portugálok sorra hozták létre kereskedőtelepeiket Keleten. 1510-től a luzitánok ázsiai központja a nyugat-indiai Goa lett.

5 A Fülöp-szigetek meghódítása Miguel López de Legazpi (1502–1572) nevéhez köthető, aki 1565 és 1572 között az ázsiai spanyol gyarmat első kormányzóí tisztségét is betöltötte.

6 Az amerikai kontinenst „Nyugat-Indiák”, az ázsiai térséget pedig „Kelet-Indiák” néven emlegették a kortársak. Ezeket a terminusokat a modern szakirodalom is gyakran használja.

7 Más elnevezéssel: „Kína-központú világrend”, amelyben minden jog és erkölcs forrásának Kína számított; egy mesterséges kapcsolatrendszer, amelyben Kína elvileg elfogadhatatlannak tartotta egy vele egyenrangú fél megjelenését. A valóságban Kína hatalma a térség felett a mindenkor császári dinasztiák erejétől függött. Az európaiak megjelenésekor a „Középső Birodalom” (Kína) politikai, gazdasági hatalmának kiterjedése egyedülálló volt Délkelet-Ázsiában.

8 A zaragozai egyezményben a szerződő felek – a tordesillasi szerződés (1494) gyakorlatának megfelelően – Ázsia hatalmas térségét egy hosszúsági vonallal osztották ketté, amelynek földrajzi koordinátái heves vitát váltottak ki a két fél képviselői között. A megállapodást végül 1529. április 22-én írták alá, a két

figyelman kívül hagyását jelentette. Az egyezményt súlyosabban az sértette meg, hogy 1571-re a Spanyol Korona ázsiai bázisa (Manila) portugál érdekszférában létesült, mivel a Fülöp-szigetek teljes területe a portugál oldalra esett. Japán esetében a helyzet még bonyolultabb volt, mivel a zaragozai határvonal átszelte az országot, vagyis Japán egyaránt része volt mind a portugál, mind a spanyol érdekszférának. Nem meglepetés tehát, hogy a szigetországot mindkét korona „magának követelte”. Felvetődik a kérdés: mit tettek a portugálok a zaragozai szerződés megsértése miatt? Az egyszerű válasz az, hogy ellenállásuk csakhamar okafogyottá vált, mivel II. Fülöp 1580-ban megszerezte Portugália trónját,⁹ és a két korona egyetlen uralkodó kezébe került.¹⁰ A harmonizáció tehát nem jelenthetett megoldhatatlan feladatot, legalábbis *de iure*, mivel a két ország perszónáluniója ellenére sem beszélhetünk *de facto* egységes spanyol–portugál kereskedelemről Ázsiában, legfeljebb a Spanyol Korona fősége alatt zajló kereskedelemről.¹¹

Japán geopolitikai helyzete a 16. század második felében egészen speciális, mivel a szigetország volt az egyetlen állam a Távol-Kelet történetében, amely nem ismerte el maga fölött Kína dominanciáját. Kívül maradása a „hagyományos kelet-ázsiai világrenden” legalább akkora gazdasági hátránnyal járt, mint amekkora politikai-társadalmi előnnyel. A szigetország önállóan fejlődött, de többnyire hiányt szenvedett az ázsiai kereskedelem áruiból.¹²

Az európaiak érkezésekor Japánban véres polgárháború dúlt, amely majdnem száz esztendővel korábban vette kezdetét.¹³ Az államot évszázadok óta irányító kettős hatalmi rendszer – amelyben az „isten” császár (*tennó*) és a japán katonai réteg vezetője, a *sógun*¹⁴ megosztották egymás között a politikai vezető szerepet – teljesen elvesztette az irányítást az ország felett. Japán a hatalomra törő hadurak (*daimjó*) küzdelmének következtében számos államalakulatra hullott szét, amelyek permanens háborúban álltak egymással: *busi* (szamuráj)¹⁵ seregek csaptak össze az ország minden pontján. Ebben a kaotikus helyzetben sem a császár, sem pedig a *sógun* nem rendelkezett kellő erővel a hadakozó daimjókkal szemben. A káosz

érdekszférát elválasztó vonalat 297,5 *legua* (1603,25 km) távolságra, 17 fokkal keletre húzták meg a Maluku-szigetektől (Fűszer-szigetek). Az ibériaiak ettől nyugatra portugál, keletre pedig spanyol érdekszférának tekintették egész Ázsiát.

9 Az Avis-ház (1385–1580) kihalásával a trón a portugál uralkodókkal anyai ágon rokonságban lévő II. Fülöp spanyol uralkodóra szállt.

10 Portugália és Spanyolország perszónáluniója (1580–1640) elején, 1582-ben a portugál ügyek irányítására II. Fülöp felállította a Portugáliai Tanácsot (*Consejo de Portugal*).

11 A portugál kereskedők megtarthatták önállóságukat, cserébe a Kelet-Indiáról befolyt haszon egy része a Spanyol Koronát gazdagította.

12 Mindenekelőtt a kínai selyemből, amire pedig állandó kereslet mutatkozott a japán piacon.

13 Az időszak japán történelmi elnevezése: *Szengoku Dzsidai* (1467–1573).

14 Eredetileg a hadjáraton lévő hadvezér elnevezése: *Szei-Taisógun*, azaz „Barbárhódító Nagy Generális”. Később Japán katonai vezetőjének címe. E titulus 1192-től 1867-ig létezett.

15 A *busi* (jelentése: harcos) bizonyos előjogokkal rendelkező fegyveres szolgáló. A busik sajátos katonai-társadalmi réteget alkottak Japánban, mely társadalmi csoport feltétlen hűséggel tartozott mindenkorai urának. A busik közismertebb elnevezése: samurájok. A samuráj szó jelentése („mellette szolgáló”) szintén a harcos ura iránti hűségét és szolgálatkészségét hivatott jelezni. A két szó – busi és samuráj – egy és ugyanazon társadalmi csoport tagjainak két különböző megnevezése.

ellenére a 16. század második felében Japánban egyfajta politikai-katonai konszolidáció kezdődött, és a szigetország újra az államegység felé tartott. Az említett tényezők meghatározónak bizonyultak a spanyol–japán kapcsolatok alakulásakor a vizsgált korszakban.

A kapcsolatok kezdeti évtizede, 1571–1580

A rendkívül szűkszavú forrásokból arra következtethetünk, hogy a japánok már az 1570-es évek kezdetén megpróbálták közvetlen kereskedelmi kapcsolatokat keresni a Fülöp-szigetekkel, jóllehet a kapcsolatfelvételek többségét kezdetben inkább a véletlen események (hajótörések, irányvesztések) alakították, mintsem a tervszerűség. Különös, hogy a spanyolok eleinte nem tulajdonítottak nagyobb jelentőséget az ázsiai térségnek. A Fülöp-szigetek évekig főleg hajók pihenőhelyeként szolgáltak, később missziós központok, kereskedelmi lerakatok (*feitorías*) létesültek a körzetben. A gyors siker ellenére II. Fülöpöt és tanácsadóit nem különösebben foglalkoztatta az ázsiai területek kérdése, szemben a korona amerikai birtokaival. Következésképpen a spanyol expanzió ázsiai célkitűzései évekig eltörpültek az amerikai törekvések mellett, annak ellenére, hogy tudunk olyan véleményekről, amelyek az ázsiai expanziós politikát kívánták serkenteni. Diego Artiera kapitány már 1569-ben jelezte II. Fülöpnek, hogy a portugáloknak hatalmas hasznot hoz a Kína és Japán közötti kereskedelem. A tengerésztiszt felhívta uralkodója figyelmét arra, hogy a távol-keleti távolsági áruforgalom monopóliuma kizárólag a Portugál Koronát gazdagítja.¹⁶

Manila megalapítása fordulatot jelentett a spanyolok ázsiai politikájában. 1571-től spanyol vállalkozások indultak a Fülöp-szigetekről a Dél-kínai-tengerre, amelyen keresztül hamarosan elérték a távol-keleti zónát. Manila jelentősége csak hamar megmutatkozott, így a Kelet-Indiák kérdése ismét a Királyi Tanács (*Consejo Real*) és az Indiák Tanácsa (*Consejo de Indias*) elé került.¹⁷ Az üléseken végül döntés született arról, hogy Spanyolország hasznot kíván szakítani a Kínával folytatott portugál kereskedelemből. A Fülöp-szigeteki Főkapitányság (*Capitanía General de Filipinas*)¹⁸ gazdasági és diplomáciai jelentősége hirtelen megnőtt. Az ázsiai birtokok működési kereteit, törvényeit az alapítás évében kiadott (és 1636-ban megújított) *Indiák Tanácsának szabályzata* jelölte ki.¹⁹ Ezzel együtt, a spanyol külpolitika továbbra is a portugálok ázsiai bürokráciájára támaszkodott a távoli területekkel való kapcsolattartásban.

¹⁶ Iaccarino, 2013. 47.; Borao, 2005. 25.

¹⁷ A 16. századi Spanyolország az uralkodói adminisztratív kormányzás mintapéldája. Ezen adminisztratív struktúrában az uralkodó munkáját ügynevezett tanácsok (*consejos*) segítették, amelyek között kiemelkedő szerepe volt a Királyi Tanácsnak, míg a tengeren túli területek ügyeit az 1523-ban felállított Indiák Tanácsa felügyelte.

¹⁸ A Fülöp-szigeteki Főkormányzóságot közvetlenül az Új-spanyolországi Alkirályságnak (Mexikó) rendelték alá.

¹⁹ Herrera, 1989. 166.

Martín de Goiti²⁰ 1570 júniusában negyven kínai és húsz japán megjelenéséről tudósított,²¹ a lisszaboni spanyol nagykövet, Juan de Borja²² pedig komolyan foglalkozott egy Japán és Új-Spanyolország (Mexikó) közötti expedíció lehetőségével.²³ Sajnálatos módon a fennmaradt források nem nyújtanak elegendő adatot a részletekről, annyi azonban bizonyos, hogy nem egy elszigetelt útról volt itt szó, hanem egy előre kitervelt expedíciósorozat kezdetéről.²⁴

1572-re befutottak az első kínai kereskedőhajók Manila kikötőjébe. A spanyolok kínai kapcsolataik bővülésével egyre több információt szereztek a Távol-Keletről, valamint annak legtávolabbi államáról, Japánról. Ugyanebben az évben Juan Pacheco de Maldonado²⁵ kapitány fontos híreket juttatott el az El Escorial²⁶ dolgozósobájába, II. Fülöphöz. Április 20-án kelt levelében a következőket írta: „Japán egy igen gazdag sziget, ahol nagy mennyiségű ezüst található. [Japán] szigetei Luzón²⁷ szigeteitől háromszáz lengua²⁸ távolságra fekszenek. Minden egyes évben japán hajók érkeznek [ezekről a szigetekről], árukkal megrakodva, és a csere fő eszközei az arany és az ezüst.”²⁹ Pacheco arról is tájékoztatta a királyt, hogy a kínai és a japán kereskedők ezüstöt aranyra cserélnek, legfontosabb úti céljaik pedig a Fülöp-szigeteken belül Luzón, Cagayan és Lingayen.³⁰

Az ilyen jellegű információknak köszönhetően egyre gyakrabban került terítékre az ázsiai politika Madridban. A spanyol államvezetés világos tervet dolgozott ki a Kelet-Indiákkal kapcsolatban, aminek alappilléreit a kereskedelem és az evangelizáció jelentették. 1574. április 21-én kelt levelében II. Fülöp utasítást adott Guido de Lavezaris³¹ kormányzónak (*gobernador*) a kínai kereskedők védelmére: „[Mint-hogy a kínaiak] rengeteg selymet és egyéb dolgokat hoznak, lehetőségünk nyílik a vámszedésre, [éppen ezért] bánjanak velük nagyon jól, keressék barátságukat és

20 Martín de Goiti (1549–1575) spanyol tábornok, Manila egyik alapítója. A tábornoki rangot 1534-ben V. Károly hozta létre. A 16. századi spanyol katonai rangok sorában a főtiszt beosztás közvetlenül a főparancsnok (*capitán general*) alá tartozott. A kinevezés egyenesen az uralkodótól érkezett az Államtanács (*Consejo de Estado*) közreműködésével.

21 Borao, 2005. 27.

22 Juan de Borja y Castro (1533–1606) spanyol nemes, katona és diplomata.

23 Puntos de cartas de don Juan de Borja, embajador en Lisboa, al Rey. 1570. június 28., 1570. július 13. AGS Estado, 387, f. 16.; Carta del mismo al Rey. 1570. július 14. AGS Estado, 387, f. 15.; Minuta de carta a don Juan de Borja. 1570. augusztus 29. AGS Estado, 388, f. 216.

24 Sola, 2012. 20.

25 Juan Pacheco de Maldonado (1578?–1652?) spanyol felfedező és tengerésztiszt.

26 II. Fülöp kormányzati központja a Madridtól ötven kilométer távolságban fekvő El Escorial „kolostor-palotában” vagy „királyi kolostorban” (Real Monasterio de San Lorenzo de El Escorial) volt, amelyet az uralkodó kezdett el építtetni 1557-ben. Ide futottak be a hírek a birodalom minden szegletéből, ami naponta több ezer iratot jelentett.

27 A Fülöp-szigetek északi szigete.

28 Mivel egy *legua* (spanyol tengeri mérföld) 5500 méternek felelt meg, ez a távolság a dokumentum írója szerint 1650 kilométer volt.

29 Relación del descubrimiento y conquista de Luzón. 1572. április 20. AGI Patrotoano, 24, r. 25, f. 2r.

30 Borao, 2005. 25–26.

31 Guido de Lavezaris (1512 k. – 1581?) a Fülöp-szigetek második kormányzója 1572 és 1575 között.

a kereskedés [lehetőségeit], ily módon foglalkozzanak velük és hirdessék nekik a Szent Evangéliumot.”³²

Tagadhatatlan, hogy a Fülöp-szigetek elfoglalásával – Manila kiváló elhelyezkedése miatt – a spanyolok hatalmas térség kapujába jutottak. Vonzáskörzetükbe kerültek a délre fekvő Fűszer-szigetek, továbbá északkelet irányában a Dél-kínai-tenger, amelyen keresztül mind Kína, mind pedig Japán könnyen elérhetővé vált.³³ Manila kikötőjében a kínai és a japán kereskedőzsunkák száma évről évre nőtt, és a város sokak számára az új lehetőségek tárházát jelentette, bővülő kereskedelemmel, jelentős nemesfémforgalommal.³⁴

A spanyol hajók úti célját sokáig a kereslet-kínálat határozta meg: a spanyolok annak függvényében indították hajóikat Délkelet-Ázsia felé, hogy éppen mire volt szükségük, mi az, amit a Fülöp-szigetek környékéről nem tudtak beszerezni. A spanyolok folyamatosan „azzal a kényszerképzettel küzdöttek, hogy az erőforrásokban szegényes Fülöp-szigeteki térség ellensúlyozására a kínai piac lehet a megoldás”.³⁵ Ennek biztosítása érdekében még a kalózzokkal (*vakó*) is hajlandók voltak fegyveresen szembeszállni, és fegyveres akcióikat a kínaiak is támogatták.³⁶

1574-ben újabb kínai kereskedők kötöttek ki Manilában. Szavaikat a kínai nyelvvél jó ideje foglalkozó Martín de Rada³⁷ atya tolmácsolta. Az egyeztetések mindkét fél részére előnyösen zárultak, ezért a Fülöp-szigeteki Főköormányzóság követeket küldött Dél-Kínába. A küldöttség két tagja, Martín de Rada és Jerónimo Marín atyák 1575. június 26-án keltek útra, és október 28-án érkeztek vissza Manilába. Rada és társa számos várost meglátogatott a mai Fucsien tartományban, és tárgyalásokat folytatott a helyi vezetőkkel.³⁸ Mindeközben értékes tudással gazdagodtak Japánról is.

A spanyolok már idejekorán, 1565-től kereskedelmi útvonalat létesítettek a Fülöp-szigetek és Acapulco (Mexikó) között. Ez az útvonal 1571-ig – Manila megalapításáig – inkább csak a spanyolok ázsiai jelenlétét volt hivatott demonstrálni, és 1573-ig nem is volt gazdaságilag különösebben nyereséges.³⁹ A helyzet azonban hamarosan megváltozott: Radának és az őt követő társainak köszönhetően a Fülöp-szigeteki Főköormányzóság egyre gyümölcsözőbb kapcsolatokat épített ki Dél-Kína egyes körzeteivel, és így a spanyolok hozzájutottak a délkelet-ázsiai piac számos termékéhez. A Manila és Acapulco közötti kereskedelem 1576-ra már jelentős

32 Carta de Felipe II a Guido de Lavezaris. 1574. április 21.; Colección de reales decisiones sobre asuntos de comercio en la Asia e Islas Filipinas desde 16 de noviembre de 1568 hasta diciembre de 1769, formada en virtud de Real Orden de 9 de febrero de 1798, por don Juan Miguel. AMH Represa, tomo I, folio 43–44.

33 A témáról bővebben: Alonso Álvarez, 2009.

34 Iaccarino, 2013. 48.

35 Reyes Manzano, 2014. 230.

36 Borao, 2005. 25.

37 Martín de Rada (1533–1578) spanyol származású Ágoston-rendi misszionárius és asztronómus. A Fülöp-szigeteki spanyol hittérítés kiemelkedő alakja. Rada személyéről lásd: Cervera, 2001. 169–176.; García Galende, 2016.

38 Buendia, 1663. 141.; San Antonio, 1738. 408./271.

39 Yuste, 2015. 33.

hasznot hozott a koronának, ezért az utazások állandóvá váltak.⁴⁰ Az útvonalon a híres manilai gálya (*Galeón de Manila*) közlekedett, amely egy évben egyszer tette meg a több ezer kilométernyi utat oda-vissza, fedélzetén a délkelet-ázsiai és távolkeleti piacokon (India, Kína és Japán) beszerzett árukkal.⁴¹ Miután az árukat átrakodták, a spanyol transzport továbbindult Európába, így juttatva el Ázsia értékes termékeit Spanyolországba.⁴² A profit érdekében a Fülöp-szigetek és Mexikó között bármilyen árucikk gazdát cserélhetett, a „kereslet-kínálat korlátozása egyedül az ezüst Kelet felé irányuló kivitelében érhető tetten”.⁴³

Az évtized második felére Japán már számos spanyol földrajzi leírásban szerepelt. Ilyen volt a híres dokumentum, a *Demarcación y división de las Indias*⁴⁴ is, amely sok földrajzi adatot tartalmazott az ázsiai térségről. A művet 1580-ban a királyi kozmográfus, Maestro Gessio⁴⁵ görcső alá vette,⁴⁶ és feltárta annak számos geográfiai tévedését a Kelet-Indiák, benne Japán vonatkozásában.⁴⁷

Az 1570-es évtizedben Portugália még Spanyolország legnagyobb vetélytársaként lépett fel Ázsiában. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy 1574-ben II. Fülöp levélben utasította Guido de Lavezares kormányzót, hogy lehetőség szerint tartsa fenn a jó kapcsolatot a portugálokkal.⁴⁸ Spanyolország tisztában volt az-
zal, hogy távolkeleti terveinek csak a portugálok vethetnek gátat. A spanyol aggodalom azonban nem tartott sokáig. Ahogy azt már fentebb említettük, 1580-ban a két korona egyesült II. Fülöp uralma alatt, és ezzel elhárult a portugál rivális közvetlen fellépésének veszélye.

40 Részletesebben: Estella, 1989. 593–605.

41 A *Galeón de Manila* a világtörténelem leghosszabb ideig közlekedő kereskedőhajója volt: 1565 és 1815 között megszakítás nélkül szállította a termékeket a Fülöp-szigetek és Mexikó között. Lásd: Herrero Pérez, 1989; Schurz, 1992; Alfonso Mola – Martínez Shaw, 2000.

42 Az említett távolsági kereskedelem csúcspontját valamikor a 18. század közepén érte el.

43 Reyes Manzano, 2014. 227.

44 A mű szerzője és születésének pontos dátuma ismeretlen.

45 Juan Bautista Gessio itáliai származású, spanyol királyi matematikus, geográfus és kozmográfus, az Indiák Tanácsának hivatalos küldötte.

46 Copia de la Demarcación y división de las Indias, anterior a 1580, sin reseña de autor. BNM Manuscritos, 2825, f. 71 vto.; Copia del parecer dado por Juan Bautista Gessio sobre cierto libro de cosmografía dado por mandado del Consejo, copiado de un documento de Simancas. 1580. június 11. RAH Colección Muñoz, 9-4803, f. 8 a 31.

47 Mapa de la isla de Luzón, Hermosa y parte de la costa de China, por Hernando de los Ríos Coronel. Manila, 1597. június 27. AGI Mapas, Filipinas, N. 6.

48 Copia de carta de Felipe II a Guido de Lavezares. 1574. április 21. Colección de reales decisiones sobre asuntos de comercio en la Asia e Islas Filipinas desde 16 de noviembre de 1568 hasta diciembre de 1769, formada en virtud de Real Orden de 9 de febrero de 1798, por don Juan Miguel. AMH Represa, Tomo I, Folio 43–44.

A kölcsönös kapcsolatkeresés formái, 1580–1598

Az 1580-as évtized kezdetén a spanyolok Japánt már erős államként tartották számon, amelynek hadereje sokkal számottevőbb volt, mint a Nyugat-Indiák más államalakulataié. Ronquillo de Peñalosa⁴⁹ kormányzó 1582. június 16-án kelt levele szerint „a japán harcias nép (...), amely rendelkezik tűzérséggel, sok lőfegyverrel és pikásokkal;⁵⁰ testüket pedig páncéllal védik”.⁵¹ A következő hónap 1-jén kelt levelében pedig már arról írt, hogy a szigetország katonai potenciálja a muszlimokéval vetekszik, sőt talán túl is tesz azon: „A kínaiak és a japánok nem indiánok, hanem legalább olyan jó harcosok, ha nem jobbak, mint a berberék többsége. (...) A japán a legharciasabb nép erre felé.”⁵²

A katonai erőviszonyok mellett a Fülöp-szigeteki spanyol helytartóság egyre több információt szerzett arról, hogy Japán hatalmas ezüstkészlet fölött rendelkezik, továbbá képes jelentős mennyiségű élelmiszert is exportálni, ellenben hiányt szenved selyemben és egyéb értékes áruban, például a kínai porcelánban. A spanyolok nagy érdeklődéssel fogadták azt a portugáloktól származó hírt, hogy a szigetországban nagy kereslet mutatkozik az európai árucikkekre, mindenekelőtt a lőfegyverekre.⁵³

A japán kapcsolatok keresése közben a spanyoloknak számos konfliktusa akadt a régió japán kalózaival. Manila 1574 decemberében szenvedte el a legnagyobb kalóztámadást: a tengeri martalócok áldozatává vált Martín de Goiti tábornok és felesége, valamint több spanyol telepes is. A probléma azonnali megoldást követelt. A kormányzóság kiemelt figyelemmel kezelte a kalózproblémát, és csak az alkalomra várt, hogy végleg leszámolhasson a tengeri rablókkal. A megtorlás nem késett sokáig: 1582-ben Juan Pablo de Carrión⁵⁴ főparancsnok (*capitán general*) a cagayani csatában aratott győzelmével elűzte a japán kalózokat Luzón vizeiről.⁵⁵ Az események egyik krónikása, Juan Bautista Román spanyol kereskedelmi főfelügyelő részletes beszámolót írt Új-Spanyolország (Mexikó) alkirályának a japán kalózok megfékezéséről a Fülöp-szigetek vonzáskörzetében.⁵⁶ A következő évben Gonzalo Ronquillo de Peñalosa kormányzó hivatalos levélben is ismertette az előző év eseményeit az alkirályal és rajta keresztül II. Fülöp uralkodóval.⁵⁷

Az 1582-ben lezajlott cagayani tengeri ütközet komoly fordulatot jelentett a spanyol–japán kapcsolatokban, mivel elhárult az akadály a békés kereskedelem megteremtése előtt. Miguel de Loarca spanyol kapitány beszámolójából (*Relaciones de las Islas Filipinas*, 1582) tudjuk, hogy Lingayen kikötője már virágzó kereskedelmi

49 Gonzalo Ronquillo de Peñalosa (?–1583) a Fülöp-szigetek spanyol kormányzója 1580 és 1583 között.

50 A pika a 16–17. századi hadviselésben a hosszú lándzsák közé tartozó szálfegyver.

51 Carta de Don Gonzalo Ronquillo de Peñalosa al rey. 1582. június 16. AGI Filipinas, 6, R. 2, N. 56.

52 Carta de Don Gonzalo Ronquillo de Peñalosa sobre Armada de Carrión contra Japón. 1582. július 1. AGI Filipinas, 6, R. 4, N. 52.

53 A spanyolok ázsiai áruforgalmáról: Bernabéu Albert – Martínez Shaw, 2013.

54 Juan Pablo de Carrión (1513–?) spanyol főkapitány, az ázsiai spanyol Armada főparancsnoka.

55 Iaccarino, 2013. 48. Az ázsiai spanyol haderőről bővebben: Alfonso Mola – Martínez Shaw, 2014.

56 Carta de Juan Bautista Román al Virrey de México. 1582. június 25. AGI Filipinas, 29, R. 3, N. 62.

57 Carta de Gobernador de Filipinas al Virrey de México. 1583. június 20. AGI Filipinas, 6, R. 2, N. 60.

központ volt, ahol népes kínai⁵⁸ és japán kolónia élt. Kereskedelmi érdekeltségeik Cagayantól Borneóig terjedtek.⁵⁹

1584-ben Vicente Landero kapitánysága alatt egy Makaó felé tartó portugál hajó fedélzetén két kasztíliai kereskedő utazott, három hittérítő társaságában, akik azután folytatták útjukat Japánba, és Hirado kikötőjében értek partot szeptember 17-én.⁶⁰ A terület a Matszura-klán ura, Matszura Takanobu⁶¹ vezetése alatt állt. Az öt spanyol meglepetten látta, hogy mekkora lelkesedéssel fogadták őket a városban, ahol már rengeteg keresztény hitre tért japán élt, köszönhetően a jezsuiták harmincöt esztendeje tartó missziós munkájának. Tapasztalataikat levélben tudatták a Fülöp-szigetek kormányzójával és rajta keresztül II. Fülöppel.⁶² Ez volt az első alkalom, hogy a Spanyol Korona alattvalói elérték Japánt. Egy esztendővel később Matszura Takanobu néhány emberét Manilába küldte. Ők voltak a város első állandó japán lakosai, érkezésüket azonban még kölcsönös bizalmatlanság és gyanakvás övezte.⁶³

A 16. század második felében a japán katonai erőviszonyok kezdtek megváltozni, és az ország a véres polgárháborúból újra a politikai egység felé tartott. A stabilizáció megteremtése három nagy katonai vezető, Oda Nobunaga, Tojotomi Hidejosi és Tokugava Iejaszu nevéhez köthető. Mindhárman felismerték az ibériaiakban rejlő hatalmas lehetőséget. 1560–1578 között Oda Nobunaga sorozatos katonai sikereinek köszönhetően Japán leghatalmasabb urává vált. Harctéri győzelmeit jórészt a portugál lőfegyverek tömeges alkalmazásának köszönhetette. Nem csoda tehát, hogy Japán legerősebb hadura kiváló kereskedelmi kapcsolatokat ápolt a portugálokkal, és engedélyezte a keresztény hittérítést az általa elfoglalt területeken, többek között a fővárosban, Kiotóban is. Oda Nobunaga halálát (1582) követően a hatalom legfőbb tábornokára, Tojotomi Hidejosira⁶⁴ szállt. Japán új vezetője folytatta az ország egyesítését, mindemellett sem az ibériaiakkal való kereskedelem formáin, sem a missziók jogain nem változtatott. A *taikó*⁶⁵ nagy érdeklődéssel fordult a spanyolok felé. Hidejosi 1582. március 12-én, Gaspar Coelho és Organtino atyák Oszakában tett látogatásakor kijelentette: „Barátságot akarok kialakítani Spanyolország királyával, mert tetszik nekem ezen emberek [értse: a spanyolok] őszintesége és hatalmas egyéni értéke.”⁶⁶

58 A kínai kolóniáról bővebben: Gil, 2013.

59 Borao, 2005. 26.

60 Carta de Don Santiago de Vera al rey. 1585. június 20. AGI Filipinas, 18, R. 2, N. 30.

61 Matszura Takanobu (1529–1599) a Matszura-klán 25. örökletes vezére, aki hatalmát a nagy átalakulások közepette is mindvégig megőrizte, így később haszonélvezőjévé vált az újonnan kialakuló japán politikai egységnek is.

62 Traslado de carta del rey de Firando. 1584. szeptember 17. AGI Filipinas, 34, N. 63.

63 Borao, 2005. 27.

64 Hidejosi életéről: Berry, 1982.

65 Tojotomi Hidejosi hivatalos címe. Mivel Hidejosi alacsony társadalmi csoportból emelkedett a samurájok osztályába, a sóguni cím visszaállítása az ő esetében szóba sem kerülhetett. A kényes helyzetet a japán császári udvar egyfajta főtanácsadói titulus, a *taikó* létrehozásával oldotta meg.

66 San Antonio, 1738–1744. RAH 5-2212. 152.

A spanyol–japán kapcsolatok alakulását nagymértékben előmozdította, hogy 1579-ben a pápa és a jezsuita *Curia Generalis* főellenőrt (*visitador*) menesztett Japánba. Alessandro Valignano⁶⁷ atya – a Nápolyi Királyság szülötte – igazi újtű volt, és kimagasló szervezői képességekkel rendelkezett. Széles körű ismeretei a világi dolgok terén és konstruktív tettvágya a keresztény missziók előmozdításában kivételesnek számított. Valignano leglátványosabb sikerét a diplomácia területén érte el, kiváló alapot teremtve a későbbi spanyol–japán kapcsolatoknak.

A vizitátor megszervezte egy japán delegáció útnak indítását Európába. 1582-ben három keresztény hitre tért daimjó, Ómura, Ótomo és Arima négy fiatal japánt menesztett XIII. Gergely pápához (1572–1585) követségbe. A látogatás során Itó Manso az Ótomo-klánt, Csicsima Miguel az Arima- és Ómura-klánt képviselte, míg Hara Martino és Nakaura Julián segítőként vettek részt a küldöttségben. Az utazás 1582. január 28-án vette kezdetét. A csoport Nagaszaki kikötőjéből Makaón keresztül Malakkába utazott, onnan pedig Goába, majd Indiából Afrika megkerülésével folytatta az útját. A hetekig, néhol hónapokig tartó pihenőkkel megszakított hajóút végül két és fél évet vett igénybe. Az úgynevezett Tensó-kori követjárás tagjai 1584 augusztusában érkeztek meg Lisszabonba, három hónappal később pedig II. Fülöp Madridban fogadta a négy japán küldöttet egy személyes audiencia keretében. December 10-én a csoport folytatta útját Alcalá de Henares, Murcia, Orihuela és Elche érintésével Alicante kikötőjébe, ahol hajóra szállt, hogy onnan Rómába induljon a katolikus egyház fejéhez.⁶⁸

Mire a japánok megérkeztek Rómába, a pápai trónon már V. Szixtus (1585–1590) fogadta a küldöttséget. A delegáció magával vitte Ótomo (Szórin) Josisige⁶⁹ 1582. január 11-én kelt levelét, amelyet a „Francisco” névre keresztelt japán daimjó magának a pápának címzett, s amely dokumentum szavai vallási áhítattal voltak átitatva.⁷⁰ A küldöttek 1585 júniusában hagyták el Rómát, onnan Velence, Milánó, Genova érintésével Spanyolországon keresztül vezetett az útjuk ismét Lisszabonba. Ezt követően hajóra szálltak, és a Mozambik-csatornán keresztül jutottak vissza Indiába, ahol újra találkoztak az időközben Goába visszatérő Alessandro Valignanóval, aki részletes beszámolóval szolgált Rómának a Japánban tapasztalatairól.⁷¹ Indiából az út Malakkán és Makaón keresztül vezetett haza.⁷² Ez volt az első alkalom, amikor megkeresztelkedett japánok egész csoportja utazott Európába. A *Tensó-misszió* mégsem tekinthető hivatalos kapcsolatfelvételnak sem a Spanyol Koronával, sem pedig a Szentszékkal, mivel nem az illetékes államhatalomtól kapta

67 Alessandro Valignano (1539–1606) itáliai jezsuita misszionárius, a kelet-ázsiai térség vizitátora.

68 Takizawa, 2010. 78.

69 Ótomo Josisige (1530–1587), más néven Fudzsivara no Josisige vagy Ótomo Szórin, Funai tartomány (Bungo) daimjója, az Ótomo-klán ura.

70 Copia de una carta de don Protasio de Arima a Su Santidad Gregorio XIII. 1582. január 11. RAH Cortes, 9/2663, f. 323v.

71 Razones que el Padre Valignano, Visitador de la Compañía de Jesús en la India Oriental y Japón... (1583). BNE Manuscritos, legajo 3015, folio 206–207.

72 A delegáció útjáról lásd: Guillén Selfa, 1997. A küldöttség európai útjáról az utóbbi években megjelent legteljesebb összefoglaló: Pelliccia, 2016.

megbízatását, hanem megkeresztelkedett japán haduraktól, akiknek hatalma csupán területiális volt.

A japán centralizációs folyamat közepette a keresztény daimjók száma egyre nőtt. Ezek a hadurak egyrészt jó kapcsolati forrásként szolgáltak a spanyolok számára a szigetország egyes régióiban, másrészt egyre nagyobb kihívást jelentettek a japán központosító törekvéseknek. A kialakulóban lévő központi hatalom növekvő aggodalommal nézte a kereszténység terjedését a samurájok körében, miközben a Tojotomi-kormányzat maga is támogatta az evangelizációt, továbbra is kereskedelmi okokból.

Francisco Manrique⁷³ atya beszámolójában arról olvashatunk, hogy Jokoszekura (Kjúsú) daimjója, Ómura Szumitada⁷⁴ rövid vitát követően végül megegyezett a jezsuita atyákkal a kereskedelmi jogokról, és a daimjó Nagaszaki és Hirado kikötőjének megnyitása mellett döntött. Ez pedig azt jelentette, hogy 1585-ben közvetlen kereskedelmi kapcsolatokat létesített a manilai spanyol kormányzósággal, és mindezek betetőzéseként Ómura Szumitada meg is keresztelkedett.⁷⁵ 1586. június 26-án az Óruma-klán tizenegy keresztény japánt menesztett Manilába, ahol személyesen a kormányzó, Santiago de Vera⁷⁶ fogadta a vendégeket. „Ők voltak az első japán küldöttek, akik békével érkeztek [hozzánk]” – írta a kormányzó II. Fülöpnek június 26-án kelt levelében.⁷⁷

A hivatalos levelezésen keresztül a spanyol uralkodó közvetlen tájékoztatást kapott a Kelet-Indiák ügyeiről. 1586-ban Alonso Sánchez⁷⁸ atya hazaindult Spanyolországba. A páter kiválóan ismerte az ázsiai viszonyokat, így fontos információkat közölt II. Fülöppel a szigetországban uralkodó politikai-katonai helyzetről, a regionális és központosító törekvések állandó erőpróbáiról.⁷⁹ Sánchez beszámolóját követően a Manilai Királyi Audiencia (*Real Audiencia de Manila*)⁸⁰ befolyása a külügyek kezelésében jelentősen csökkent. Megerősödött az a tendencia, hogy a további kínai, illetve japán kapcsolatokat a manilai Katonai Főparancsnokság (*Capitanía General de Filipinas*)⁸¹ intézze az adott helyzetnek megfelelően.

1587-ben a spanyolok végre behajóztak Japánba. Tették ezt abban a történelmi esztendőben, amikor a japán kereszténység addigi legnagyobb megpróbáltatásával nézett szembe. Hidejosi, hallgatva tanácsadói figyelmeztetésére,⁸² hirtelen

73 Fray Francisco Manrique az Ágoston-rend rendfőnöke, apostoli helytartó.

74 Ómura Szumitada (1533–1587) az Ómura-klán hadura, az első keresztény daimjók egyike.

75 A daimjó a kereszttségben a Dom Bartolomeu nevet kapta.

76 Santiago Gonzalo de Vera, a Fülöp-szigetek hatodik kormányzója tisztségét 1584 és 1590 között töltötte be.

77 Carta del gobernador de Filipinas al Rey. 1586. június 26. AGI Filipinas, 6, R. 3, N. 67.

78 Alonso Sánchez (1547–1593) spanyol jezsuita misszionárius.

79 Sola, 2012. 29.

80 A legmagasabb uralkodói bírói testület a Fülöp-szigeteken 1584-től.

81 A manilai Katonai Főparancsnokság lényegében megegyezik a Fülöp-szigeteki Főkormányzósággal, mivel a manilai központ egyben főparancsnoki rangot is kapott.

82 Tanácsadói elhitették Hidejosival, hogy a misszionáriusok egy közelgő spanyol katonai invázió előkészítői. Ennek legfőbb eszköze a kereszténység terjesztése, a samurájok tömeges áttérítése, a regionális hadurak támogatásának megszervezése. A hírnek nem volt semmilyen tényleges alapja, csupán annyi, hogy a spanyolok valóban az evangelizáció eredményeit felhasználva akartak kizárólagos kereskedelmi jogokat szerezni Japánban.

úgy határozott, hogy minden keresztényt távozásra kényszerít az országból. Az úgynevezett „kereszténykitiltó rendeletet” hamarosan írásban is rögzítették.⁸³ A rendelet végül nem emelkedett törvényerőre, ezzel együtt a spanyol–japán kapcsolatok megszakadásával fenyegetett. Néhány hónap bizonytalanság után azonban az ibériaiak helyzete stabilizálódott.⁸⁴

Egy esztendővel a krízist követően újabb japán küldöttség lépett partra a Fülöp-szigeteken, amely ezúttal már konkrét kereskedelmi szerződésajánlattal érkezett a manilai kormányzósághoz.⁸⁵ Ráadásul ezt a küldöttséget már nem valamelyik területiális japán hadúr, hanem a centralizációs törekvések vezére, Tojotomi Hidejosi menesztette. A spanyolok legalább akkora lehetőséget láttak Japánban, mint a japánok a „déli barbárokkal” (*nanbandzsin*)⁸⁶ való kapcsolatok fenntartásában. Érdekes helyzet állt elő: a Fülöp-szigetekre irányuló japán kereskedelem a következő években is gyér maradt,⁸⁷ ugyanakkor a Nagaszaki és Makaó közötti távolsági kereskedelem, amelyet a Nagy Hajó (*Kurofune*)⁸⁸ bonyolított, egyre jelentősebb hasznot hajtott az ibériaiaknak.⁸⁹ Japánt olyan ázsiai árucikkekhez juttatta, amelyekből a szigetország évszázadokig hiányt szenvedett. Nem utolsósorban, a japánok részesülhettek az európai kereskedelmi cikkekből is, főleg az *arcabuzs* szállítmányokból.⁹⁰

1592 áprilisában félelem lett úrrá a Fülöp-szigeteken. Az új kormányzó, Gómez Pérez Dasmariñas⁹¹ hadiállapotot hirdetett annak láttán, hogy Hidejosi inváziós serege gyülekezni kezdett. A spanyolok úgy hitték, hogy a sereg az ázsiai szigetvilág, benne a Fülöp-szigetek meghódítására készül.⁹² A spanyol félelem tévedésen alapult, mivel a taikó hadserege Korea ellen indult.⁹³ 1592. május 29-én azonban még minden bizonytalannak tűnt. Ezen a napon lépett partra Manilában az a japán küldöttség, amelyet egy megkeresztelkedett japán, Gaspar Harada⁹⁴ ve-

83 Az 1587. július 25-én kibocsátott dokumentum tartalmát egy korábbi tanulmányomban ismerttettem: Túróczi, 2016. 513.

84 Ennek elsődleges oka az volt, hogy Hidejosi ekkor már Korea elfoglalására készült, és a grandiózus inváziós terv végrehajtásához szüksége volt az európai lőfegyverek zavartalan exportjára.

85 Reyes Manzano, 2014. 34.

86 Ezzel a névvel illették a japánok a hajóikkal déli irányból érkező portugálokat, később pedig a spanyolokat is.

87 1591 és 1600 között csupán 17 japán kereskedőhajóról tudunk, amelynek úti célja a Fülöp-szigetek volt.

88 Más néven: Fekete Hajó, a Kína és Japán közötti ibériai kereskedelem zászlóshajója, amely évente egyszer nemesfémekkel és luxuscikkekkel megrakodva tette meg az utat a két ország között. A hajó főleg portugál irányítás alatt állt.

89 A fő üzletág a japán ezüst cseréje volt.

90 Az ibériai muskéta elnevezése, amelyről a *Teppó-ki*, vagyis *A muskéta krónikája* (*Crónica de Arcabuces*) című japán műben olvashatunk. A *Teppó-ki* egy japán zen buddhista pap, Nampo Bunshi (1556–1620) munkája. A mű 1606-ban íródott, de csak 1625-ben adták ki először, majd 1650-ben másodszor.

91 Gómez Pérez de Dasmariñas y Ribadeneira (1519–1593) spanyol diplomata és koloniális tisztségviselő, a Fülöp-szigetek kormányzója 1590 és 1593 között.

92 Información hecha en Manila por orden de Gómez Pérez Dasmariñas. 1592. április 20. AGI Filipinas, 18, R. 5, N. 125.

93 Hidejosi Csűgoku, Kjúsú és Korea elfoglalására készült, azzal a szándékkal, hogy onnan kiindulva meghódítsa Kínát (utóbbinak semmiféle realitása nem volt). A Korea elleni japán inváziók dátuma: 1592, 1597–1598.

94 Harada Magosicsiro japán kereskedő, diplomata és kém, aki megkeresztelkedett és a keresztségben a „Gaspar” nevet kapta.

zetett. Május 31-én Dasmariñas fogadta Haradát, aki négy hivatalos levelet is átnyújtott a kormányzónak. Köztük a legfontosabb Hidejosi levele volt, amelynek másolatát Dasmariñas elküldte II. Fülöpnek.⁹⁵ Hidejosi tudatta levelében, hogy szergével Korea elfoglalására, majd Kína meghódítására készül, és továbbra is jó viszonyt kíván fenntartani Luzónnal és szigeteivel. A spanyol fél szerint a taikó haderejével kérkedett, amellyel képes lenne bármely sziget meghódítására, és azt ecsetelte, hogy szerencsésebb a Japánnal való kapcsolatok felvétele mindazoknak, akik barátságban szeretnének lenni a szigetországgal.⁹⁶

Első olvasásra számos burkolt fenyegetést fedezhetünk fel a sorok között, ami alátámasztja a spanyolok félelmeit Japánnal kapcsolatban. Az igazság azonban sokkal árnyaltabb: a levélnek ugyanis kétféle fordítása létezett. Az egyiket Hidejosi személyi tolmácsa készítette, a másikat a spanyol kormányzóság fordítója. A két verzió között a különbség számottevő: a spanyol változat sokkal durvább hangvételű volt, mint az eredeti japán irat.⁹⁷

Tojotomi Hidejosi a diplomáciai viszony valamilyen formájának felvételére törekedett. Próbálkozása mérföldkövet jelentett a spanyol–japán kapcsolatok kialakulásának folyamatában. Mindazonáltal a spanyoloknak az okozta a legfőbb problémát továbbra is – akárcsak a *Tensó-misszió* esetében –, hogy Japánban nem létezett egységes államhatalom. Annak ellenére, hogy Tojotomi Hidejosi a területek nagy részét irányítása alatt tudhatta, és a szigetországban – száz esztendő elteltével először – viszonylagos béke honolt, a japán katonai-politikai helyzet továbbra is ingatag maradt. A jezsuita misszió negyvenéves múltjának és a portugál kereskedők tapasztalatainak köszönhetően a spanyolok azonban érzékelték, hogy Japán a központi hatalom megszilárdulása felé tart.

1592. június 11-én Gómez Pérez Dasmariñas kormányzó megfogalmazta válaszáat Hidejosinak, ugyanakkor tájékoztatta II. Fülöpöt Hidejosi levelének tartalmáról: „[A japánok] engedelmességet várnak [végtelen] arroganciával és barbár göggel, ahogy azt Felséged láthatja.”⁹⁸ Továbbá tudatta uralkodójával, hogy a válaszlevél egyúttal puhatolózás is a japánok valós szándékainak felderítésére a Fülöp-szigetekkel kapcsolatban. Dasmariñas ugyanis továbbra is tartott egy japán inváziótól. Ennek megfelelően a japánoknak küldött dokumentum visszafogott hangvételű, egyszerűen megfogalmazott írás volt, mivel a kormányzó aggódott egy esetleges félrefordítás és annak negatív következményei miatt.

Dasmariñas egyáltalán nem volt könnyű helyzetben. Egyértelművé kellett tennie Japán katonai vezetőjének, hogy Spanyolország nem hajlandó behódolni senkinek, mindemellett ügyelnie kellett arra is, hogy még véletlenül se sértse meg Hidejosit.⁹⁹ Ennek érdekében Dasmariñas megfogadta a többi levélben, mindenekelőtt Hirado daimjójának levelében olvasottakat. Ómura Szumitada írása sokkal szívélyesebb hangvételű volt, mint Hidejosié. Az Ómura-klán feje tudatta a kor-

95 Carta de G. P. Mariñas sobre embajadores de Japón... 1592. június 11. AGI Filipinas, 18B, R. 2, N. 12.

96 Dos traducciones de la carta del rey del Japón... 1592. június 11. AGI Filipinas, 18B, R. 2, N. 12.

97 López-Vera, 2015. 66.

98 Carta de Dasmariñas al Rey. 1592. június 11. AGI Filipinas, 18B, R. 5, N. 134.

99 Copia de la respuesta de G. P. Mariñas a rey de Japón... 1592. június 11. AGI Filipinas, 18B, R. 2, N. 12.

mányzóval, hogy Japánban szokás évről évre valamilyen ajándékot küldeni a másik félnek a jó szándék jeléül. Dasmariñas végül tizenkét tört és tizenkét kasztíliai kardot küldött ajándékba Hidejosinak, ugyanakkor válaszlevelében hosszasan sorolta saját titulusait és II. Fülöp címeit, egyértelművé téve a taikónak, hogy a „földkerekség legerősebb birodalmával” és annak „legnagyobb uralkodójával” készül kapcsolatokat létesíteni.¹⁰⁰

Egy nappal később, június 12-én Dasmariñas újabb levelet küldött II. Fülöpnek, amelyben kifejtette, hogy „Japán egy kalóz [ország] (...), harcias, amelynek rengeteg vakmerő, halálra szánt embere akad (...), akik azonban szegények, agyon-dolgoztatottak és tudatlanok”.¹⁰¹ Éppen ezért a szigetország jelentéktelen terület a spanyolok számára, hiszen a japánok még a térítést is betiltották, és kiutasították a Jézus Társasága misszionáriusait.¹⁰² A kormányzó fontosabbnak tartotta a Kínával való jó viszony ápolását, amely nagyobb és természeti kincsekben jóval gazdagabb területtel rendelkezik, mint Japán.¹⁰³

Dasmariñas Hidejosinak küldött levelét Juan Cobo¹⁰⁴ atyára bízta, aki 1592. június 29-én hagyta el Manilát, és néhány héttel később behajózott Szatszuma kikötőjébe.¹⁰⁵ A pátert hárman is elkísérték: Lope de Llano kapitány, egy spanyol nyelven kiválóan beszélő kínai keresztény, Antonio López és a kínai nyelv mestere, Juan Sami.¹⁰⁶ A kikötőben egy Juan Solís nevű perui spanyol várta Cobo atyát, hivatalosan pedig Pablo Harada¹⁰⁷ fogadta a küldöttséget. Harada közölte, hogy Hidejosi hatszáz szamurája fogja őket Nagojába kísérni a taikó rezidenciájára. Hidejosi gesztusa meglepte a spanyol küldöttséget, amely így látványos külsőségek között vonulhatott be Nagojába.¹⁰⁸

Valószínűleg soha nem fogjuk megtudni, hogy mi hangzott el pontosan azon a találkozón Juan Cobo és Tojotomi Hidejosi között; legalábbis az atya hiteles beszámolójából nem. A domonkos páter július 21-én hagyta el Japánt, és hajótörést szenvedett a visszaúton Formosa (Tajvan) partjainál, ahol a helyi lakosság megtámadta és megölte. A Juan Cobo és a taikó közötti megbeszélés részleteit így csupán másodkézből, Juan de Solís, Pablo Harada, illetve egy szintén jelen lévő kínai keresztény, Antonio López beszámolóiból ismerhetjük. A források tudni vélik, hogy Hidejosi és Cobo atya tárgyalása során Hidejosi élénken érdeklődött Spanyolország és annak uralkodója címei és birtokai után. A páter erre egy földgömbön megmutatta a taikónak II. Fülöp domíniumait. Hidejosi ezek után békéről, barátságról és testvériségről beszélt: „...kérjük, köttessék, mostantól a továbbiakban, béke,

100 Traducción de carta del rey de Firando... 1592. június 11. AGI Filipinas, 18B, R. 2, N. 12.

101 Carta de G. P. Mariñas proponiendo alianza con China. 1592. június 12. AGI Filipinas, 18B, R. 2, N. 13.

102 A kormányzó itt Hidejosi 1587-es „kereszténykitiltó rendeletére” célozott.

103 López-Vera, 2015. 68.

104 Juan de Cobo (1546–1592) Domonkos-rendi spanyol hittérítő és diplomata.

105 López-Vera spanyol kutató Juan Cobót és társait – rendkívül találóan – a nagykövetek bőrébe bújt miszionáriusoknak (*misioneros vestidos con piel de embajadores*) nevezi. López-Vera, 2016a. 1.

106 Borao, 2005. 29.

107 Harada Kijémon (1555–?) megkeresztelkedett japán hivatalnok, aki a keresztségben a Pablo nevet kapta. A Manilába küldött Gaspar Harada nagybátyja. A források gyakran emlegetik Faranda Kiemón néven is.

108 Sola, 2012. 36–37.; López-Vera, 2015. 68.; Borao, 2005. 29.

[valamint] bensőséges baráti és testvéri kötelék”.¹⁰⁹ A tanúvallomások megegyeznek abban, hogy a vazallusi viszony Japán és a Spanyol Korona között szóba sem került. A taikó viselkedése a Cobo vezette delegációval szemben és a tárgyalások alatt megerősíti azt a korábbi megállapítást, hogy a Harada által Dasmariñas kormányzónak kézbesített Hidejosi-levelet a spanyolok szándékosan félrefordították, és egy olyan változatot kreáltak belőle, amely tele volt burkolt fenyegetőzésekkel.

A Cobóval folytatott tárgyalásokat követően Hidejosi újabb küldöttség menesztése mellett döntött a Fülöp-szigetekre. Az 1593 áprilisában Manilába érkező delegációt a korábbi tárgyalásokon részt vevő Pablo Harada vezette. A követség elsődleges célja az volt, hogy tisztázza a korábbi félreértéseket. Mindenekelőtt azt, hogy a taikó első levelét a spanyolok félreértelmezték, és Hidejosi semmiféle „engedelmességről” nem beszélt, sokkal inkább „barátságról” Luzón Kormányzóságával és így a Spanyol Koronával.¹¹⁰

Látszólag ellentmond mindennek Antonio López beszámolója, aki Harada küldöttségével egy időben érkezett Manilába. A kínai keresztény azt állította, hogy a Cobo-delegáció tárgyalása idején egy Hunguyn nevű nemes házában vendégeskedett, ahol tudomására jutott, hogy Hidejosi ezt a nemest bízta meg a Fülöp-szigetek elleni hódító hadjárat vezetésével. A japán haderő valójában nem Korea, hanem a Fülöp-szigetek ellen hajózik majd ki, amely területet a japánok sokkal gazdagabbnak tartanak, mint Koreát. A cél az, hogy az invázió olyan gyorsan menjen végbe, hogy a spanyoloknak ne legyen idejük segítséget kérni. Erre akarta figyelmeztetni a kormányzóságot Juan Cobo is, amikor – nem törődve a viharok jelentette halálos veszéllyel – sietve elhagyta Japánt.¹¹¹

Semmiféle feljegyzéssel nem rendelkezünk arra vonatkozólag, hogy Hunguyn nevű ember létezett volna Hidejosi környezetében. Ráadásul ez a név a korabeli japán nevek között nem is szerepel. Nem zárhatjuk ki, hogy López valóban hallott valamiféle szóbeszédet a japánok Fülöp-szigetek elleni terveiről, amelyeknek sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint kellett volna. Ugyanakkor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy López kínai származású keresztény volt, akinek érdekében állhatott a kínai–spanyol kapcsolatok erősítése a japánok kárára. Ne feledjük, hogy a Fülöp-szigeteken többen – köztük maga a kormányzó is – a Ming Kínával való kapcsolatok bővítése mellett kardoskodtak egy esetleges japán támadás elhárítása érdekében. Azt se hagyjuk figyelmen kívül, hogy a történelem végül bizonyította: Hidejosi inváziós serege valóban Korea ellen szállt hajóra.

A harmadik tanúnk, a spanyol Juan de Solís 1593. május 23-án érkezett meg Manilába. Solís, aki Haradát becsületes, egyenes embernek tartotta, kiállt a japán küldöttségek békés szándéka mellett: „Japán királyának¹¹² szándéka az elő-

109 A tárgyalásokat Pablo Harada összegezte: Testimonio embajador de Japón, Faranda y Juan Cobo. 1593. június 1. AGI Filipinas, 6, R. 7, N. 107.

110 López-Vera, 2015. 69.

111 Trato del embajador del Japón con Gómez Pérez Dasmariñas. 1593. AGI Patronato, 25, R. 50.

112 A spanyolok vagy nem voltak tisztában a japán méltóságnevekkel, vagy a könnyebb érthetőség kedvéért nem kívánták bonyolulttá tenni jelentéseiket a méltósági címek magyarázatával. Ennélfogva Solís „királynak” titulálja Tojotomi Hidejosit, Japán katonai-politikai vezetőjét.

ző, a Fülöp-szigetekre menesztett küldöttséggel is az volt, hogy azon keresztül tudakolozzon arról, [vajon Spanyolország] a barátja vagy az ellensége (...), de ő mindenképpen baráti és testvéri viszonyt kíván fenntartani a Kormányzósággal és a spanyolokkal, s nem tart igényt sem vazallusságra, sem pedig adókra.”¹¹³ Úgy tűnik, Haradának és Solísnek végül sikerült meggyőznie Dasmariñas kormányzót a japánok békés szándékáról. Legalábbis részben, mert a *gobernador* továbbra sem bízott meg teljes mértékben Hidejosiban. Mindazonáltal a Spanyol Korona távol-keleti érdekeinek megfelelően a spanyol–japán kapcsolatkeresés folytatódott.

1593 júniusában Dasmariñas kormányzó Japánba küldte második kasztíliai delegációját. A Pedro Bautista¹¹⁴ vezette küldöttség – amelynek tagja volt még Pedro González de Carvajal és Jerónimo de Jesús ferences rendi misszionárius – októberben találkozott Hidejosival. A tárgyalás alatt Bautista biztosította a taikót a spanyolok barátságáról, ugyanakkor azt is egyértelművé tette, hogy a Fülöp-szigetek nem ismer el más, maga felett álló világi hatalmat, mint II. Fülöp uralkodót, sem más szakrális hatalmat, mint az *egyetlen Istent*.¹¹⁵

Bautista atya Hidejosi udvarában maradt a barátság biztosítékeként,¹¹⁶ a taikó pedig engedélyt adott a domonkosoknak és a ferenceseknek, hogy missziókat alapítsanak a szigetországban. Ezt megerősítendő Tojotomi Hidejosi újabb levelet küldött a Fülöp-szigetek kormányzójának.¹¹⁷ (Mire Pedro González de Carvajal megérkezett Manilába a levéllel, a kormányzói széket már Luís Pérez Dasmariñas¹¹⁸ foglalta el.)

Felség!

A levelekben, amiket Felségednek ezekkel a hajókkal küldök, számot adok a japán eseményekről és [azokkal kapcsolatos] meglátásaimról. Ebben a levélben megelégszem azzal, hogy elmondom, amikor az apám választ küldött a második japán küldöttségnek, Fray Pedro Bautistával elküldött egy embert, Pedro González, hogy kísérje el az atyákat és vigyázzon rájuk, továbbá parancsot adott neki, hogy tárgyaljon a királlyal. [González] a kereskedelem és áruforgalom révén szerzett némi tudást erről a földről, és kapcsolatokat alakított ki néhány lakójával. [González] útra kelt, és a küldetést megfelelően teljesítette. A japán király pedig – vagy azért, mert szokatlanul jóindulatú ember, vagy az okból, mert titkos terveket szövöget – azt írja nekem levelében, hogy Felséged vegye kézhez levelét, amelyet Pedro González (...) vigyen magával Spanyolországba egy beszámolóval

113 Solís vonatkozó szavait idézi: López-Vera, 2015. 70.

114 Fray Pedro Bautista (1542–1597) ferences spanyol misszionárius, a Nagaszakiban kivégzett huszonhat keresztény mártír egyike.

115 Az utazás és a találkozó részletei Pedro González és Jerónimo de Jesús atya beszámolóiból ismertek: Carta de Pedro González de Carvajal sobre su viaje a Japón. 1594. AGI Filipinas, 6, R. 7, N. 110.; Carta de fray Jerónimo sobre los japoneses y su emperador. 1595. február 2. AGI Filipinas, 29, R 4, N. 57.

116 Valójában Hidejosi túszként tartotta fogva Pedro Bautistát mindaddig, amíg a spanyol–japán gazdasági érdekek nem találkoztak. A spanyolokat nem Bautista atya testi épségének megóvása vette rá a kétoldalú kereskedelmi kapcsolatok létesítésére.

117 López-Vera, 2016a. 10.

118 Luís Pérez Dasmariñas y Páez de Sotomayor (1567–1603) Gómez Pérez Dasmariñas fia, spanyol katonatiszt, a Fülöp-szigetek kormányzója 1593 és 1596 között.

együtt mindarról, amit abban a királyságban tapasztalt. (...) Rámutat arra is, (...) ha nem juttatjuk el a leveleket [Felségedhez], (...) azt sértésnek veszi, és hadüzenetnek fogja tekinteni. Úgy vélem, kívánságait tiszteletben kell tartanunk, mivel ily módon senkit sem fog bántalom érni. Pedro Gonzáleznél van a levél [Hidejosi levele] és annak fordítása (...). Habár, ahogy mondom, a küldönc [Pedro González] látszólag csak azért érkezik [Ön elé], hogy eleget tegyen a japán király kívánságainak (...), mégis, ha Felséged kedvére lenne, meghallgathatná Pedro González néhány különlegességéről, amit abban a királyságban tapasztalt. Mivel becsületes ember, körültekintő, egyenes, jó hírnévvel és kiváló képességekkel megáldott, és mert külön költségeket és feladatot is vállalt magára ezeken az utakon, kérem [Felségedet], értékelje őt, mert kiérdemelte azt annak a ragaszkodásnak, jó szándékának és gondoskodásnak jegyében, amiről ő Felséged szolgálatában, [Felséged] parancsai szerint bizonyosságot tett. Isten óvja meg Felségedet sok értékes évig!

Manila, 1594. június 23.¹¹⁹

A levelekben, amelyekről a kormányzó említést tett, beszámolt II. Fülöpnek a Manilában végzett véderőfejlesztésről, és kérte uralkodóját, támogassa a további védelmi átalakításokat Új-Spanyolországból (Mexikó), arra az esetre, ha a japán támadás mégis bekövetkezne.¹²⁰ Továbbá üdvösnek tartotta a spanyol barátok (domonkosok és ferencesek) bebocsátását Japánba, akiknek jelenléte biztosíték lehet arra, hogy a Spanyol Korona idejében értesül bármilyen változásról a szigetországban.

Ekkorra Spanyolországban gazdasági célkitűzéssé vált, hogy a távol-keleti közvetítő kereskedelem hasznát lefölozzék. 1594 júliusában Dasmariñas visszaküldte Japánba Jerónimo de Jesús atyát, hogy tovább erősítse a spanyol jelenlétet Hidejosi közvetlen környezetében. Az atya egy 1595. február 2-án kelt levélben számolt be tapasztalatairól (a dokumentum közvetlenül a gyarmati ügyekkel foglalkozó Indiák Tanácsa asztalára került). Részletes jelentést tett a ferences és domonkos missziók Japánban végzett munkájáról, továbbá arról, hogy Hidejosit Korea elleni tervei kötik le, egyben arra is figyelmeztetett, hogy továbbra is hallani japán terveket Manila meghódítására.¹²¹

Az 1594. esztendő vége és az 1596. év kezdete között szünet állt be a spanyol–japán kommunikációban. Ebben az időszakban Hidejosi és a Fülöp-szigeteki Főkormányzóság között nem volt üzenetváltás.¹²² Ezzel szemben a kereskedelem egészen más képet mutatott: a japán kolónia a Fülöp-szigeteken szépen gyarapodott. Francisco de Misas Domonkos-rendi misszionárius egyik levelében már arról írt, hogy 1595-ben mintegy ezer japán érkezett Manilába.¹²³

A spanyol missziók is szorgosan küldték leveleiket Japánból, amelyekben néhány ferences és domonkos szerzetes egyenesen azt írta, hogy semmi akadályát

119 Carta de L. P. Mariñas sobre desconfianza en rey Japón. 1594. június 23. AGI Filipinas, 18B, R. 4, N. 29.

120 Luís Pérez Dasmariñas – apjához, Gómez Pérez Dasmariñashoz hasonlóan – nem bízott Hidejosiban, és szüntűgy elképzelhetőnek tartott egy japán inváziót a Fülöp-szigetek ellen.

121 Carta de fray Jerónimo de Jesús a Francisco de las Misas ya citada, una de las más sabrosas de estilo de este espía peculiar. 1595. február 2. AGI Filipinas, 29, R. 4, N. 92.

122 López-Vera, 2016a. 14.

123 Borao, 2005. 31.

nem látja annak, hogy II. Fülöp hadserege elfoglalja Japánt. Szerintük a szigetország vazallus státusza komoly helyzeti előnyt jelentene a Spanyol Korona számára a Kelet-Indiákon. Lássunk egy megjegyzést Martín de la Ascensión¹²⁴ atya 1596 végén Nagaszakiban kelt leveléből, amelyben a következőt írja: „Számos lehetőség kínálkozott már arra, hogy [a kasztíliaiak] az ő [vagyis Japán] urai lehessenek.”¹²⁵

Meg kell állapítanunk, hogy Japán spanyol katonai megszállásának sem ekkor, sem később nem volt realitása. Láthatjuk viszont azt is, hogy a spanyol gondolkodásban jelentős paradigmaváltás következett be: míg a hispánok a korábbi években attól tartottak, hogy Japán inváziót indít a Fülöp-szigetek ellen, addig az évszázad utolsó éveire megjelent a szigetország spanyol alávetésének gondolata. A koncepció mindenekelőtt a spanyol domonkos és ferences hittérítőktől származott. Kérdés viszont, hogy mennyire volt ez csupán a spanyol misszionáriusok elképzelése, és mennyire tette azt magáévá a manilai kormányzóság. Katonai szempontból a spanyolok nyilvánvalóan tisztában voltak azzal, hogy Japán elfoglalása korántsem lenne olyan akadálytalan, mint a Nyugat-Indiák territóriumainak megszállása. Mindazonáltal, a spanyol gyarmati terjeszkedés logikáját tekintve, a katonai expanzió tervének megjelenése a Távol-Kelet esetében egyáltalán nem meglepő. A realitás azonban soha nem esett egybe ezekkel a tervekkel. Japán, amelyet egy fanatikus katonai kaszt uralt, szárazföldön bevehetetlen akadályt jelentett az európaiak számára. Ennek ékes bizonyítéka az az incidens, amely 1596-ban a kapcsolatok végleges megszakításával fenyegetett Japán és a Spanyol Korona között.

1596. augusztus 27-én egy Manilából Acapulcoba tartó spanyol vitorlás, a *San Felipe* hajótörést szenvedett Sikoku partjainál. A hajó rakományát a helyi vezető samurájai kimentették és elkobozták. A spanyolok közvetlenül Tojotomi Hidejosihoz fordultak sérelmeik orvoslásáért, Matías de Lanchedo kapitány egy küldöttséget menesztett a taikó udvarába, hogy védelmet kérjen tőle a helyi tisztviselőkkel szemben.¹²⁶ Japán vezetője Maszuda Nagamorit¹²⁷ bízta meg az ügy kivizsgálásával. Az incidens részleteiről Antonio de Morga¹²⁸ beszámolója a legteljesebb. Morga 1593-ban érkezett Manilába, és csak tíz év elteltével, 1603-ban hagyta el végleg a térséget, amikor visszatért Új-Spanyolországba. 1609-ben könyvet publikált *Sucesos de las Islas Filipinas* (A Fülöp-szigeteken történt események) címmel, amely az egyik legfontosabb mű a spanyolok korai gyarmatosításáról a térségben. Morga műve számos hasznos információt szolgáltat számunkra Japánról és a szigetországban zajló eseményekről a 17. század kezdetén.

A beszámoló szerint Lanchedo kapitány II. Fülöp király hatalmával dicsekedett, és azt állította Maszuda Nagamorinak, hogy Spanyolország tengeren túli biro-

124 Martín de la Ascensión (1566–1597) spanyol ferences rendi hittérítő, a Nagaszakiban megfeszített 26 mártír egyike.

125 Az atya fent idézett szavait Dasmariñas kormányzó egyik levele tartalmazza: Carta de L. P. Mariñas sobre Martín de la Ascensión, mártir. 1597. június 28. AGI Filipinas, 18B, R. 7, N. 70.

126 A spanyolok bizakodók voltak. Hidejosi nem sokkal az incidens előtt kapta meg a „Japán jezsuita püspöke” megtisztelő címet, és úgy tűnt, minden tekintetben elégedett a keresztényekkel.

127 Maszuda Nagamori (1545–1615) Tojotomi Hidejosi egyik legfontosabb pénzügyi tanácsadója.

128 Antonio de Morga Sánchez Garay (1559–1636) spanyol ügyvéd és gyarmati tisztviselő.

dalma a spanyol hittérítők úttörő tevékenységén nyugszik; ez pedig azt jelentette, hogy hamarosan Japán is spanyol felségterületté válik. Ennek hallatán Hidejosi dührohamot kapott, és megparancsolta, öljenek meg minden papot a *San Felipe* fedélzetén.¹²⁹ Az összetűzés híre rövid időn belül eljutott Manilán¹³⁰ keresztül egészen Mexikóig, ahogy arról számos dokumentum, köztük Monterrey grófjának levele is árulkodik.¹³¹ A *San Felipe*-incidens komoly visszhangot kapott a Spanyol Korona tengeren túli ügyei között.¹³² Matías de Lanchedo fellépése mindazonáltal kiválóan példázza, hogy a spanyolok hajlamosak voltak az amerikai hódítás (*conquista*) bűvöletében gondolkodni Ázsiában is, és számos esetben megfélemltek arról a tényről, hogy a Kelet egyáltalán nem olyan, mint a Nyugat, vagyis kereskedelmi szerepvállalásuk mellett nem illetik meg őket egyéb hatalmi jogok is a térségben.

Mielőtt tovább vizsgálnánk a történéseket, utazzunk vissza az időben néhány esztendő! A ferences Juan Cobo követsége 1592-ben egy felettébb veszélyes folyamatot is magával hozott Japánba: kiváltotta a keresztény rendek ellentéteit a szigetországban. A főleg portugálok irányította jezsuiták és a spanyol domonkosok, ferencesek 1593-tól egymás riválisaivá váltak, és ez a vetélkedés egyáltalán nem volt hittestvérekhez méltó. A két tábor szinte gyűlölte egymást, és mindent megtettek annak érdekében, hogy lejárassák a másik felet Madridban és Rómában. A tét a szigetországi evangelizáció és az azzal együtt járó hatalmas gazdasági haszon ellenőrzése volt. A megszerzett értékek évtizedek óta a jezsuitákat gazdagították, de a spanyolok érkezésével Japánban megjelent a domonkos–ferences konkurencia.

A bajt fokozta, hogy a Fülöp-szigetéről érkező ferences misszionáriusok egyszerűen figyelmen kívül hagyták Hidejosi korlátozó rendeleteit, és nyíltan hirdették az evangéliumot olyan területeken is, ahol nem volt engedélyük, továbbá két konventet és kórházat is felállítottak. Hidejosi egyre inkább úgy vélte, tanácsadói korábbi figyelmeztetései kezdenek beigazolódni: a spanyol hittérítők valóban egy közelgő spanyol hódítás előfutárai, akiket azért küldtek az országba, hogy áttérítsenek minél több szamurájt az invázió kezdetéig.

A *San Felipe*-incidens tovább mélyítette a japán félelmeket. Ennek következményeként 1597. február 5-én Japán vezetője letartóztatott és halálra ítélt 26 keresztényt, köztük hat spanyol származású ferences szerzetest, három japán származású jezsuitát és tizenhét japánt, akik a ferenceseket segítették szolgálataikkal.¹³³ A válság a spanyol–japán kapcsolatok teljes megszakadásával fenyegetett. A Fülöp-szigetek új kormányzója, Francisco Tello de Guzmán¹³⁴ japán támadástól tartva felvetette Formosa (Tajvan) meghódításának gondolatát annak érdekében, hogy a spanyolok meg tudják állítani a japánok előretörését.¹³⁵ A tervet a spanyol Hadi-

129 Piñeyro, 1617. VII-66.

130 Carta de Tello sobre naufragio del San Felipe cerca de Japón. 1597. május 18. AGI Filipinas, 18B, R. 7, N. 62.

131 Carta del conde de Monterrey sobre galeón San Felipe. 1597. december 3. AGI Filipinas, 18B, R. 7, N. 86.

132 A témáról bővebben: Pobre de Zamora, 1997.

133 Ochoa Brun, 2002. 228.

134 Francisco Tello de Guzmán (1532–1603) a Fülöp-szigetek kormányzója 1596 és 1602 között.

135 Carta de Tello al rey. 1597. május 18. AGI Filipinas, 18, R. 6, N. 230.

tanács (*Consejo Supremo de Guerra*) elvetette. A *gobernador* ekkor parancsot adott Manila megerősítésére, ugyanakkor arról is rendelkezett, hogy a Fülöp-szigeteken tartózkodó japánoknak nem eshet bántódásuk. Tello attól tartott, ha Hidejosi hírül venné, hogy a spanyolok japánokat végeznek ki, a keresztényellenes megtorlások kiszélesednének Japánban.

A katonai készülődéssel egy időben Tello elhatározta, hogy újabb spanyol követséget meneszt a szigetországba. A delegáció vezetőjének a tapasztalt flandriai veterán tüzérparancsnokot, Luís de Navarrete kapitányt választotta. A küldöttség 1597 augusztusában hajózott be Hirado kikötőjébe, néhány nappal később pedig Navarrete találkozott Hidejosival. A spanyol küldött kérvényezte a taikótól a *San Felipe* arany- és ezüstrakományának visszaszolgáltatását, valamint a Nagaszakiban megfeszített hittérítők testének kiadását, hogy méltó módon temethessék el őket. Hidejosi kijelentette, hogy mind a rakomány elkobzása, mind pedig a keresztre feszítések törvényesek voltak Japán belső rendjének megőrzése érdekében. Továbbá megerősítette: nem kíván több misszionáriust beengedni az országba, s az ott tartózkodóknak távozniuk kell.¹³⁶

A történelem azonban máshogy rendelkezett, bár groteszk humorát ezúttal sem nélkülözte. 1598. szeptember 13-án az El Escorial királyi hálótermében meghalt II. Fülöp spanyol uralkodó, öt nappal később, szeptember 18-án, sok ezer kilométerre Spanyolországtól, a japán Fusimiben Tojotomi Hidejosit, a taikót szintúgy elragadta a halál. A japánok keresztényellenes politikájának ezzel hirtelen vége szakadt. A megváltozott belpolitikai helyzetben a hatalomra törő daimjóknak szükségük volt az ibériaiak nyújtotta gazdasági-haditechnikai előnyökre. A polgárháború hamarosan kiújult, és a hadurak egymás elleni küzdelmében karizmatikus vezető született: Tokugava Iejaszu. Az új, egységes japán államhatalom, az Edo-sógunátus megalapítását (1603) követően a spanyol-japán érintkezések új szintre emelkedtek. III. Fülöp spanyol király (1598–1621) és Tokugava Iejaszu sógun uralma (1603–1616) alatt hivatalos diplomáciai kapcsolatok létesültek Spanyolország és Japán között.

Összegzés

Összegzésképpen három észrevételt tennék, amelyek a kapcsolatok formáit, a kölcsönös bizalom kiépítésének problémáját és a spanyolok ázsiai helyzetét érintik. Az első következtetés a kapcsolatok egyedülálló jellegére vonatkozik. Hamar világgosszá vált mindkét fél számára, hogy az ibériaiak megjelenésével az ázsiai térség és benne a Távol-Kelet addig ismeretlen kapcsolatépítési lehetőség kapujában áll. A japánoknak a kezdeti portugál és 1571-től az egyre erőteljesebb spanyol jelenlét Ázsia vizein megoldást jelenthetett a távol-keleti piacon fellelhető áruk beszerzésére, mert Japán kívül rekedése a „hagyományos kelet-ázsiai világrenden” komoly gazdasági hátrányokkal járt a szigetország számára. Tény, hogy az európaiak érkezésekor Ázsia tengerein kiterjedt kereskedelmi rendszer működött. A szigetország

¹³⁶ López-Vera, 2015. 80.; Sola, 2012. 58.

esetében azonban főleg a kalózok töltötték be a közvetítők szerepét az ázsiai kereskedelmi települések és a japán kikötők között. A kalózok megbízhatatlansága azonban közismert volt.

A spanyolok a Fülöp-szigetek elfoglalásával azonnal szembetalálták magukat ezzel a problémával, és ázsiai armadájuk erejét felhasználva leszámoltak a tengeri martalócokkal. Nem csoda, hogy a japán területiális hadurak sokkal biztosabb gazdasági partnert véltek felfedezni a „déli barbárokban”, mint korábban a kalózokban. A kapcsolatok keresésének volt egy különleges motivációja is: az ibériai lőfegyverek beszállításának állandó igénye. Japánban száz esztendeje polgárháború dúlt, és – paradox módon – éppen az ibériai pusák jelenthették a lehetőséget a háborús korszak lezárására a karizmatikus vezetők – mint például Oda Nobunaga és Tojotomi Hidejosi – kezében.

A spanyoloknak a távol-keleti kereskedelmi tér nyújtotta gazdasági előnyök hasznosítása, a mérhetetlen nagyságú kínai piac és a szigetország közötti gazdasági közvetítőszerop nyújtotta előnyök, a Japánban található hatalmas ezüstkészlet kiaknázása és nem utolsósorban az evangelizáció sikerei jelentették a motivációt a Japánhoz való közeledésben.

A Japán és a Fülöp-szigetek közötti kölcsönös kapcsolatkeresésnek két formáját különböztethetjük meg II. Fülöp uralma idején. A területiális hadurak összeköttetései a Fülöp-szigetekkel *ad hoc* jellegűek voltak a korszakban, s az evangelizáció sikerének függvényében létesültek a megkeresztelkedett daimjók és az ibériaiak között. A lassan egységesülő japán államhatalom, a Tojotomi-kormányzat kapcsolatkeresései a manilai spanyol kormányzósággal átgondoltabbak voltak, de a japán külkapcsolati tapasztalatok teljes hiánya miatt kezdetlegesek maradtak.

A korszak spanyol–japán kapcsolatait éppen az a tényező határozta meg, hogy Japánban nem létezett egységes államhatalom, sem korábbi tapasztalatra épülő külpolitika, de a szigetország szemmel láthatólag egy újfajta politikai egység megteremtésének irányába tartott. A spanyolok felismerték ezt, köszönhetően az egyre sűrűsödő követváltásoknak és a Japánban tevékenykedő missziók figyelő szemének. Mindazonáltal tisztában voltak a fennálló katonai rezsim ingatagságával, s ez a kettősség – a még létező káosz és az abból kivezető japán útkeresés – egyszerre gyengítette és erősítette az összeköttetések kiépítését. Időközben a spanyoloknak mérlegelniük kellett a Fülöp-szigetektől induló ázsiai vállalkozásaik lehetőségeit is. Mindezek együttese határozta meg a spanyol–japán kapcsolatok speciális formáinak alakulását a 16. század második felében.

A második észrevétel az időszak talán legérdekesebb jellemzőjére vonatkozik, mégpedig a külső fenyegetettség érzésére, amely mind a spanyol, mind a japán fél részéről megjelent. Az idegen inváziótól való félelem állandósulása komoly problémát jelentett a kapcsolatok kezelésében, a kölcsönös bizalom és a hosszú távú együttműködés kiépítésében. A mélypontot egyértelműen Tojotomi Hidejosi Korea elleni első inváziója jelentette 1592-ben, pontosabban az azt közvetlenül megelőző időszak, amikor a taikó Japán partjainál hatalmas inváziós sereget vont össze, amelyről a spanyolok azt gondolták, hogy a Fülöp-szigetek meghódítására készül. Tévedésükben szerepet játszottak a Japánban járt spanyol küldöttek és a

szigetország domonkos és ferences missziói. A spanyol delegációk néhány tagja a Japánt uraló militarista államvezetés láttán a manilai kormányzóságnak saját félelmét közvetítette. Ezzel szemben az atyák, akik hajlamosak voltak a spanyol expanzió korábbi sikereinek bűvkörében gondolkodni, időről időre azzal álltak elő, hogy Japán meghódítása, mintegy megelőző csapásként, semmiféle problémát nem jelentene a Spanyol Koronának. Mindezek folyamatosan napirenden tartották a katonai felkészülés szükségességét és táplálták a spanyolok bizalmatlanságát a japánok irányába. Ugyanez tapasztalható a másik oldalon is. Tojotomi Hidejosi sintoista és buddhista tanácsadójának állandó rettegése egy spanyol inváziótól inkább táplálkozott keresztényellenességből és idegengyűlöletből, mintsem objektív katonai érvek számbavételéből. Ráadásul a taikó maga is hajlamos volt hinni a spanyol fenyegetésben, amire tanácsadói kétségtelenül rá is játszottak.

Ezek a félelmek nélkülöztek mindenféle realitást, méghozzá mindkét oldalon. Kijelenthető ez még akkor is, ha pontosan ismerjük a spanyol hódítások sikereit az amerikai kontinensen. A Kelet-Indiák azonban mindenben különböztek a Nyugat-Indiáktól. Ebben a térségben a Fülöp-szigetek elfoglalásán túl más terület – így a Kína vagy Japán – elleni spanyol invázióknak és a katonai ellenőrzés biztosításának nem lett volna semmilyen esélye. Hasonlóképpen egy japán támadásnak sem a Fülöp-szigetek ellen, mivelhogy a szárazföldi seregek szállítását a tengereken kellett volna megoldani, ahol az ibériaiak nemcsak technikai, hanem háborús tapasztalati fölénye megkérdőjelezhetetlen volt.

A harmadik észrevétel általánosabb jellegű. II. Fülöp uralkodásának idején, vagyis a 16. század második felében a spanyol expanzió az ázsiai térségben elérte határait. Sokkal hamarabb, mintsem a spanyol hódítások addigi sikerei alapján arra számítani lehetett. Igazi meglepetés volt ez, legalábbis a spanyoloknak, annak ellenére is, hogy az ázsiai térség jelentősége kezdetben eltörpült az Újvilág súlya mellett. A spanyolok ázsiai térfoglalásának előrehaladta, a Fülöp-szigetek birtokbavétele és az ázsiai célok megfogalmazása ellenére a hatalmas birodalom olyan akadályokba ütközött, melyekkel az amerikai kontinensen nem találkozott. Hamar kiderült, hogy azok szigorú keretek közé kényszerítik a spanyol érdekeket, főleg Kína és Japán estében. Számos levélben fellelhető számtalan információ alapján kijelenthető, hogy II. Fülöp korának vezetői tudatába kerültek annak, hogy a spanyol érdekek kiterjesztésének Ázsiában határai vannak, és ezek egyike éppen Japán volt. A Kelet-Indiák tradicionális sajátosságokkal, törvényszerűségekkel rendelkeztek, amelyek korántsem voltak megváltoztathatók azon módszerek alkalmazásával, amelyek a Nyugat-Indiakon egy gigantikus méretű gyarmati terület uralásához vezettek. A spanyol–japán kapcsolatok alakulását a 16. század második felében mindvégig ezek a törvényszerűségek irányították, és ezek szabták meg keretrendszerét a 17. század kezdetétől is, immár III. Fülöp és az új japán sógun, Tokugava Iejaszu uralma alatt.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

AGI

Archivo General de Indias (Sevilla)

AGS

Archivo General de Simancas (Valladolid)

AMH

Archivo General de Ministerio de Hacienda (Madrid)

BNE

Biblioteca Nacional de España (Madrid)

RAH

Real Academia de la Historia (Madrid)

2. Kiadott források és szakirodalom

Alfonso Mola – Martínez Shaw

2000 Alfonso Mola, Marina – Martínez Shaw, Carlos: *El galeón de Manila*. Madrid, 2000.

2014 Alfonso Mola, Marina – Martínez Shaw, Carlos: La Armada en Filipinas durante los tiempos Modernos. In: *El estado en guerra. Expediciones navales españolas en el siglo XVIII*. Coord. por Baudot Monroy, María. Madrid, 2014. 331–372.

Alonso Álvarez

2009 Alonso Álvarez, Luis: *El costo del Imperio Asiático. La formación colonial de las Islas Filipinas bajo dominio español, 1565–1800*. México, 2009.

Barlés Báguena

2013 Barlés Báguena, Elena: La imagen de Japón a través de los textos occidentales redactados en el período de *Namban* (1543–1639). In: *Oriente y Occidente. La primera globalización en tiempos del Barroco*. Dirigido por García Gutiérrez, Fernando. Sevilla, 2013. 35–62.

Bernabéu Albert – Martínez Shaw

2013 *Un océano de seda y plata. El universo económico del Galeón de Manila*. Ed.: Bernabéu Albert, Salvador – Martínez Shaw, Carlos. Sevilla, 2013.

Berry

1982 Berry, Elizabeth: *Hideyoshi*. Cambridge, 1982.

Borao

2005 Borao, José Eugenio: La colonia de japoneses en Manila en el marco de las relaciones de Filipinas y Japón en los siglos XVI y XVII. In: *Cuadernos Canela*, 17. (2005) 25–53.

Buendia

1663 Buendia, Joseph Fernandez de: *Labor evangelica, ministerios apostólicos de los obreros de la Compañía de Iesus, fundacion y progressos de su provincia en las islas Filipinas*. Madrid, 1663.

Cervera

2001 Cervera, José Antonio: Dos grandes cosmógrafos españoles en las Filipinas: Andrés de Urdaneta y Martín de Rada. In: *Estudios de historia das ciencias e das técnicas. VII Congreso de la Sociedad Española de Historia de las Ciencias y de las Técnicas. Pontevedra, 14–18 de setembro de 1999*. Coord. por Álvarez, María Mercedes. Pontevedra, 2001. 169–176.

Estella

1989 Estella, Margarita: Tráfico artístico entre Filipinas y España vía Acapulco. In: *El Extremo Oriente Ibérico. Investigaciones históricas, metodología y estado de la cuestión*. Coord. por Solano Pérez-Lila, Francisco de Paula et al. Madrid, 1989. 593–606.

García Galende

2016 García Galende, Pedro: *Fray Martín de Rada. Científico y misionero en Filipinas y China (siglo XVI)*. Navarra, 2016.

Gil

1991 Gil, Juan: *Hidalgos y samurais – España y Japón en los siglos XVI y XVII*. Madrid, 1991.

2013 Gil, Juan: La comunidad china en Filipinas. In: *Oriente y Occidente. La primera globalización en tiempos del Barroco*. Dirigido por García Gutiérrez, Fernando. Sevilla, 2013. 14–23.

Guillén Selfa

1997 Guillén Selfa, José: *La primera Embajada del Japón en Europa y en Murcia (1582–1590)*. Murcia, 1997.

Herrera

1989 Herrera, Antonia Heredia: Filipinas en el Archivo General de Indias. In: *El Extremo Oriente Ibérico Investigaciones históricas, metodología y estado de la cuestión*. Coord. por Solano Pérez-Lila, Francisco de Paula et al. Madrid, 1989. 149–182.

Herrero Pérez

1989 Herrero Pérez, Pedro: El Galeón de Manila. Relaciones comerciales entre el Extremo Oriente y América. In: *El Extremo Oriente Ibérico. Investigaciones históricas, metodología y estado de la cuestión*. Coord. por Solano Pérez-Lila, Francisco de Paula et al. Madrid, 1989. 445–457.

Historia de España

2009 *Historia de España*. Vol. 3. *Monarquía e Imperio*. Publicado por Bernal, Antonio-Miguel. Barcelona, 2009.

Iaccarino

2013 Iaccarino, Ubaldo: *Comercio y diplomacia entre Japón y Filipinas en la era Keichō (1596–1615)*. Barcelona, 2013.

López-Vera

2015 López-Vera, Jonathan: Descripciones de Japón para Felipe II. El Imperio del sol naciente visto por el Imperio donde nunca se pone el sol. In: *Visiones de un Mundo Diferente. Política, literatura de avisos y arte namban*. Coord. por Takizawa, Osami – Míguez Santa Cruz, Antonio. Madrid, 2015. 59–86.

2016a López-Vera, Jonathan: *Historia de los samurais*. Gijón, 2016.

2016b López-Vera, Jonathan: Los Franciscanos en el Japón del siglo XVI. Misioneros vestidos con piel de embajadores. In: *Revista Estudios*, 32. (2016) 1. sz. 447–466.

Ochoa Brun

2000 Ochoa Brun, Miguel Angel: *Historia de la diplomacia de España*. Vol. 6–8. *La edad barroca*. Madrid, 2000.

2002 Ochoa Brun, Miguel Angel: *Embajadores y embajadas en la historia de España*. Madrid, 2002.

Pelliccia

2016 Pelliccia, Carlo: *La prima ambasceria giapponese in Italia nel 1585. Relazioni e lettere di viaggio nell'Archivum Romanum Societatis Iesu*. Viterbo, 2016.

Piñeyro

1617 Piñeyro, Luys: *Relacion del sucesso que tuuo nuestra Santa Fe en los reynos del Iapon, desde el año de seyscientos y doze hasta el de seyscientos y quinze, imperando Cubosama...* Compuesta por el padre Luys Piñeyro, de la Compañía de Iesus. Madrid, 1617.

Pobre de Zamora

1997 Pobre de Zamora, Juan: *Historia de la pérdida y descubrimiento del galeón „San Felipe”*. Avila, 1997.

Reyes Manzano

2014 Reyes Manzano, Ainhoa: *La Cruz y la Catana. Relaciones entre España y Japón (siglos XVI–XVII)*. Rioja, 2014.

San Antonio

1738 San Antonio, Juan Francisco de: *Chronicas de la Apostolica Provincia de S. Gregorio de religiosos descalzos de N. S. P. S. Francisco en las Islas Filipinas, China, Japon*. Manila, 1738–1744.

Schurz

1992 Schurz, William Lytle: *El galeón de Manila*. Madrid, 1992.

Sola

2012 Sola, Emilio: *Historia de un desencuentro. España y Japón, 1580–1614*. [e-könyv] <http://www.archivodelafrontera.com/wp-content/uploads/2012/05/Espana-y-Japon-XVI-XVII-Desencuentro.pdf>. [Első megjelenés: Madrid, 1999.]

Takizawa

2010 Takizawa, Osami: *La historia de los Jesuitas en Japón (siglos XVI–XVII)*. Alcalá de Henares, 2010.

Thomas

2013 Thomas, Hugh: *El señor del mundo. Felipe II y su imperio*. Barcelona, 2013.

Totman

2006 Totman, Conrad: *Japán története*. Bp., 2006.

Túróczy

2016 Túróczy Tamás: A spanyol expanzió lehetőségei és korlátai Japánban (1543–1640). In: *Világtörténet*, 6. (38.) (2016) 4. sz. 503–526.

Yuste

2015 Yuste, Javier: *El Imperio del Sol Naciente. La aventura comercial. Tres siglos de exploración y comercio de Occidente con Cipango*. Madrid, 2015.

TAMÁS TÚRÓCZI

SEARCH FOR SPANISH–JAPANESE RELATIONS DURING THE REIGN OF PHILIP II

In 1549, the Jesuit mission opened the history of Ibero–Japanese relations, when the first converters landed in Japan. Thanks to the rapid success of evangelization, the Iberians – first the Portuguese, then the Spanish who followed them – sought to establish bilateral relations. But the same can be said about the Japanese. This study presents the initial period of the development of Spanish–Japanese relations, the forms of contacts and their results during the reign of Philip II.

Orosz-Amerika története

Amikor gyarmatokról és gyarmatosításról esik szó, általában az olyan nagy gyarmattartó államok kerülnek elő, mint Spanyolország, Portugália, Hollandia, Franciaország vagy Anglia. Felmerül még néha Belgium vagy Németország is, bár ez a két állam csak a 19. században kapcsolódott be a gyarmatosításba. Kevésbé köztudott Magyarországon, hogy Oroszország is gyarmatosító hatalomnak számított. Mind a mai napig vita témáját képezi, hogy Szibériában gyarmatosítás vagy pedig – orosz értelemben vett – kolonizáció ment végbe. Jelen írásban nem kívánok ebben állást foglalni, mert sem a téma nem igényli meg, sem a terjedelem nem teszi lehetővé.

Szibéria nagy részének a birtokbavételét követően az oroszok nem álltak meg a Csendes-óceán partján, hanem a 18. században elindultak az amerikai kontinens irányába. Az első és második kamcsatkai expedícióban (1725–1730, illetve 1733–1743) a dán származású Vitus Bering és Alekszej Iljics Csirikov vezetése alatt az oroszok eljutottak Amerikába, majd ezt követően újabb és újabb kereskedőutakat indítottak. Az expedíciók konkrét céllal jöttek létre, és Amerikából visszatérve a kereskedők szövetségei feloszlottak.

1783-ban viszont valami új kezdődött Orosz-Amerika történetében. Egy orosz szülötésű kereskedő, Grigorij Ivanovics Selihov Ivan Illarionovics Golikovval együtt létrehozta az Északkeleti Társaságot. A korábbi társulásoktól eltérően, a két kereskedő ezúttal nem egyetlenegy útra szövetkezett. Az Északkeleti Társaságnak jogutódja lett az 1799-ben, I. Pál ukáza alapján megalapított Oroszországi-Amerikai Társaság (OAT), amely monopoljoggal rendelkezve egyedülként szervezte az oroszok gyarmatosító politikáját Amerikában. Jelen írásomban Selihov tevékenységétől kezdődően egészen Alaszka 1867-es eladásáig kívánom Orosz-Amerika történetét bemutatni. A nagy időintervallum miatt nem áll módomban mindenre részletesen kitérni, inkább egy általános képet szeretnék felvázolni.

* A szerző az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola (ruszisztikai program) doktorandusza (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.).

Selihov és az Oroszországi-Amerikai Társaság létrejötte

Orosz-Amerika történetének kezdetét több dátumhoz is lehet kötni: 1772-ben hozták létre az oroszok az első települést az Unalaska-szigeten. Selihov az 1783–1786-os utazása alatt alapította meg az első települést a Kodiak-szigeten a Három Szent-öbölben; 1799-ben pedig létrejött a már említett Oroszországi-Amerikai Társaság. Véleményem szerint utóbbtól kell Orosz-Amerika történetét számítani, ugyanis ez a társaság volt az, amely hosszú évtizedeken keresztül irányította a területet.¹

Grigorij Ivanovics Selihov 1747-ben született Rilszk városban és 1773-ban érkezett Szibériába. 1783 előtt már több Amerikába tartó kereskedői expedícióban is részt vett: 1775-ben Luka Alin és Pjotr Szidorov vezetésével, 1777-ben pedig Golikovval közösen indultak útnak az Aleut-szigetek felé. Ezek az utazások arra ösztönözték Selihovot, hogy egy állandó társaságot alapítson, ami 1781. augusztus 17-én meg is történt. Az Északkeleti Társaság újdonsága éppen abban rejlett, hogy nem egy utazásra kötöttek szövetséget a kereskedők (Selihov, Golikov és unokatestvére, M. Sz. Golikov), hanem tíz évre, valamint a társaság deklarált célja egy állandó település és erőd létrehozása volt Alaszka területén.²

Selihov expedíciójának tagjai 1783. augusztus 16-án indultak útnak három hajóval, hogy átszelve a Csendes-óceánt, Amerikába jussanak. 1784. június 16-án érkeztek meg az Aleut-szigetekre, majd augusztus 3-án, közel egy év utazást követően a Kodiak-szigetre.³ A közvélemény sokáig úgy hitte, hogy Selihov nevéhez köthető az első állandó település létrehozása Orosz-Amerika történetében. James Cook angol utazó visszaemlékezéseiben viszont megemlítt egy korábbi telepet is, amely az Unalaska-szigeten épült. A két telep szerepét illetően lényeges különbség van. Míg az Északkeleti Társaság időszaka alatt létrehozott telep kiindulópontja lett a további terjeszkedésnek, az Unalaskán lévő megmarad egy településnek a sok közül.⁴

Selihov csupán 1785-ig maradt Amerikában, de az ott eltöltött két év alatt olyan monumentális munkát írt, amely nagymértékben segítette az utána következő utazókat. Írásában bemutatta a helyeket: kitért szokásaikra, szociális kapcsolataikra, életmódjukra. Részletesen értekezett az Aleut-szigetéről: hol található ivóvíz és megfelelő táplálék.⁵ Írásából tudjuk, hogy az oroszok valóban építkezni kezdtek, házakat, raktárakat húztak fel, és orosz fürdőket (*banya*) is kialakítottak. A végleges letelepedéshez elengedhetetlen volt, hogy el tudják látni saját magukat megfelelő élelmiszerrel, ezért kezdtek el mezőgazdasággal és állattenyésztéssel foglalkozni. Sikeresen ültettek többek között árpát, céklát, krumplit és répát.⁶

Selihov politikájának része volt a helyi lakosokkal való együttműködés, és ennek érdekében megpróbált jó viszonyt kialakítani velük. A *jaszak* (prémadó) beszédé-

1 Átfogó képet nyújt: Болховитинов, 2021.

2 Алексеев, 1975. 100–103.

3 Уо. 103–104.

4 Федорова, 2015. 76–77.

5 Шелихов–Давыдов, 2019.

6 Grinёv, 2020. 141.

sét nem erőltette, ugyanakkor ajándékokat adott a helyi törzsfőknek.⁷ Az oroszok megkezdték a helyiek gyerekeinek oktatását, sőt néhány helybéli még magukkal is vittek Oroszországba. Az oroszok és az őslakosok között olyan jó viszony jött létre, hogy az utazó szerint többen „szomorúak voltak”, amikor elutazott.⁸

Az első utazását követően Selihov még egyszer visszatért Amerikába, majd 1788-ban az orosz fővárosba, Szentpétervárra ment, hogy elnyerje II. Katalin támogatását egy új kereskedelmi társaság létrehozásához. Húsz évre szóló monopoljogot akart kapni az észak-amerikai és Aleut-szigeteki kereskedelembe, amit végül nem sikerült megszereznie, mivel az uralkodónő határozottan elutasította kérését.⁹

A következő időkben mindenesetre folytatta kereskedelmi tevékenységét a Csendes-óceán térségében. Ekkor ismerkedett meg egy bizonyos Alekszandr Andrejevics Baranovval, a Kargopol városából származó tehetséges kereskedővel, akivel 1790. augusztus 15-én szerződést kötött Ohotszk városában. Egy másik fontos személy is csatlakozott hozzájuk, a totymai származású Ivan Alekszandrovics Kuzskov. Kuzskov Baranov egyik bizalmasa lett, akit Baranov később azzal bízott meg, hogy hozzon létre egy telepet Kaliforniában. Baranov és Kuzskov közös munkája nagyban hozzájárult, hogy létrejött és megszilárdult Orosz-Amerika. 1790-től egészen 1818-ig Baranov volt a terület kormányzója (ő volt a leghosszabb ideig, 28 évig regnáló kormányzó a térségben). Már rögtön az időszaka elején nekilátott Selihov egyik nagy tervének, és elkezdte létrehozni Orosz-Amerika központját.¹⁰

Selihov maga már nem élhette meg elképzeléseinek megvalósulását, mivel 1795-ben, 46 éves korában elhunyt. Halála után folytatódott a próbálkozások egy monopoljoggal rendelkező társaság létrehozására. Helyét felesége, Natalja Alekszejevna Selihova vette át, aki II. Katalinhoz fordult segítségért. Kérvenyezte, hogy ő maga foglalkozhasson elhunyt férje ügyeivel.¹¹

Selihov jelentségére már kortársai is felfigyeltek. Halála után Gavriil Gyerzsavin rövid versben emlékezett meg róla, amelyben „orosz Kolumbusznak” nevezte őt, aki ismeretlen területeket fedezett fel.¹² Az orosz történetírásban Selihovot az orosz Kolumbusznak szokták nevezni, ezzel szemben Andrej Grinyov úgy véli, helyesebb lenne az orosz Francisco Pizarrónak, esetleg Hernán Corteznek hívni, mivel keménykezűen bánt a helyi lakosokkal.¹³

Időközben újabb társaságok jöttek létre, amelyek konkurenciát jelentettek az Északkeleti Társaságnak. Ilyen volt például Pavel Szergejevics Lebegyev-Lasztocskin társasága is. 1795 és 1799 között folytonos „harcok” zajlottak, aminek végül I. Pál

⁷ Гринёв, 2018. 159.

⁸ Шелихов–Давыдов, 2019. 57.

⁹ Алексеев, 1975. 108–109.

¹⁰ Уо. 114–115.

¹¹ Болховитинов, 2021. том I. 323–324.

¹² Колумб здесь русский погребен: / Преппыл моря, открыл страны безвестны; / Но, зря, что всё на свете тлен, / Направил паруса во океан небесный. Гавриил Романович Державин: *Надгробие Шелехову*. Itt van eltemetve az orosz Kolumbusz: áthajózott tengereken, ismeretlen földeket fedezett fel; de hiába, mert minden dolog mulandó, vitorlált az égi óceánba vezette.

¹³ Grinёv, 2020. 151–152.

vetett véget. 1799. július 4-én Pál összehívta az Udvari Tanácsot,¹⁴ majd négy nappal később kiadta az Oroszországi-Amerikai Társaság megalapítását elrendelő ukázát.¹⁵

A térség kecsegtető kereskedelmi és ipari lehetőségei voltak azok, amelyek felkeltették az uralkodó érdeklődését, valamint hozzájárultak az Oroszországi-Amerikai Társaság létrehozásához. Az iparból és a kereskedelemből származó bevételek növelésén túl a célok között szerepelt az orosz állam területének kiterjesztése, illetve a keresztény hittérítés is.¹⁶ Utóbbi esetében ki kell emelni, hogy korántsem volt olyan erős motivációs tényező a helyiek megkeresztelése, mint például a spanyol gyarmatosítók tevékenységében. Az orosz szerzetesek és papok nem játszottak olyan fontos szerepet a gyarmatosításban, mint a spanyol jezsuiták vagy később a ferencesek. Kaliforniában például a hispán missziók feladata volt a terület fejlesztése, hogy tíz éven belül betagozódjon az Új-Spanyolországba.¹⁷

Az uralkodó húsz évre privilégiumokat adott, mindenekelőtt az iparüzésre, a kereskedelemre, illetve új területek felfedezésére kapott az Oroszországi-Amerikai Társaság kizárólagosságot, ezzel a többi kereskedelmi társaság, illetve szövetség kiszorult a térségből. Az ukáz 1–3. pontja részletezte azokat a területeket, ahol a Társaságnak monopoljogot biztosított a cár. Az 55. szélességi foktól északi és déli irányba állt jogában területeket szerezni a Társaságnak, majd azokat mint orosz felségterületet irányítani. Az új területek szerzése és megtartása érdekében jogot kapott arra is, hogy erődöket hozzon létre. Az elegendő munkaerő biztosítása céljából társadalmi hovatartozástól függetlenül bárkit fel lehetett venni a munkálatokra, az állam pedig külön útlevelet biztosított hét évre az állami földmunkásoknak, amennyiben csatlakoznak az utazásokhoz.¹⁸

A célokon és kiváltságokon kívül az ukáz részletesen szabályozta az Oroszországi-Amerikai Társaság szervezeti felépítését is. A Társaság élén az Irkutszkban található Főhivatal állt, amely alá további hivatalok tartoztak. A Főhivatalt egy kéttagú igazgatóság irányította, de tagjai számát szükség esetén négyre lehetett emelni. Az igazgatókat a Társaság részvényesei választották meg. A szavazáson minden egyes részvény egy szavazati joggal rendelkezett. Az igazgatók teljes bizalmat élveztek minden gazdasági ügyben. Annak érdekében, hogy csak a Társaság ügyeivel foglalkozzanak, évi 2000 rubel fizetésben részesültek. Feladataik közé tartozott szerződéseket kötni iparosokkal, akiket el kellett látniuk megfelelő élelemmel. Éven-

14 Болховитинов, 2021. том I. 419.

15 Azon kevés magyar történelmi írásban, ahol megjelenik Orosz-Amerika története, szinte kivétel nélkül mindig Orosz-Amerikai Társaságként szerepel. Úgy vélem, hogy ez nem helyes. Oroszul Rosszizsko-amerikanszkaja kompanija (Российско-американская компания) a neve, így fordítási szempontból sem helyes oroszoknak nevezni. Továbbá az oroszországi kifejezés jobban visszaadja a társaság multikulturális jellegét. Nem csak oroszok voltak jelen az Oroszországi-Amerikai Társaságban, legyen szó akár részvényesekről, akár utazókról, akár kereskedőkről vagy egyszerű alkalmazottakról. Érdemes megjegyezni, hogy például az igazgatótanács elnökei között két német származásút találunk (Ferdinand Friedrich Georg Ludwig von Wrangel és Georg von Wrangel).

16 О именованні компанії, составившейся для промысловъ и торговли по Сѣвер-восточному морю промысловъ и торговли Россійско-Америквнскою компанею. In: ПСЗ 1830. том XXV. 699–705.

17 Ortega Soto, 1999. 90.

18 ПСЗ 1830. том XXV. 703–704.

te beszámolót kellett összeállítaniuk a részvényeseknek,¹⁹ és arra is gyakorta volt példa, hogy a cárnak vagy valamelyik – általában a pénzügy- – miniszternek készítették összefoglalókat. A Társaságnak a több mint 70 éves fennállása alatt összesen 23 igazgatója volt, köztük a már említett két Wrangel is. Az igazgatók az egész Társaságot irányították, a kormányzók viszont kifejezetten az amerikai területeket. Ezt lényeges külön is kiemelni, mivel az Oroszországi-Amerikai Társaságnak nem csak Amerikában voltak érdekeltségei. A Társaság feladata volt a szőrme- és prémkereskedelem lebonyolítása Kínával, valamint a távol-keleti területet irányítása (Ohotszk és Kamcsatka környéke).²⁰

A részvényeseket négy csoportba lehet sorolni: a csak néhány részvényt birtoklók, „akik szavazati joggal rendelkeztek” (93 fő), az ő kezükben volt az összes részvény 18,3 százaléka; azok, „akik lehetnek igazgatók” (50 fő), mintegy 35,7 százalékkal rendelkeztek; a harmadik csoportot a „nagy részvényesek” alkották (15 fő), akik az összes részvény 45 százalékát tudták magukénak. A cári család négy tagja a részvények egy százalékát birtokolta. Az uralkodónak, I. Sándornak is voltak részvényei, általában 20 és 60 között.²¹

Az 1799-ben létrejött Oroszországi-Amerikai Társasággal kezdetét vette Orosz-Amerika közigazgatási berendezkedésének kialakítása is. A területet négy hivatalra (ко́нтоп) osztották fel. Az első hármat rögtön 1799-ben alapították: a kodiakit, az unalaskait és az ohotszkit, pár évvel később, 1808-ban a novoarhangelszkit. A korábban létrehozott, úgynevezett redutok²² (Nyikolajevszkij, 1791 és Konsztantyinov, 1797) azonban fennmaradtak egészen 1867-ig. A későbbiekben is alapítottak redutokat (Ozjorszkij, 1817, Mihajlovszkij, 1833, Kolmakovszkij, 1836 körül, valamint Fort Ross, 1812).²³

Az első évek és az orosz expanzió

Az első időszak szinte teljesen összefonódott Baranov nevével, aki sikeresen megszilárdította az oroszok helyzetét Amerikában, és Orosz-Amerika az ő időszaka alatt érte el területének legnagyobb kiterjedését. Baranov 1799-ben alapította meg Novo-Arhangelszket, amely később Orosz-Amerika központja lett. Orosz-Amerika történetében ritkán találni komolyabb konfliktusokat az oroszok és a helyi lakosok között. A legsúlyosabb az 1802-ben kezdődő és 1805-ig tartó orosz–tlingit háború volt. A háború kitörésének több oka volt. A casus bellit egy helyi törzsfő lányának a meggyilkolása szolgáltatta. A tényleges okot inkább az jelentette, hogy a tlingitek féltették a kereskedelmüket, mivel az oroszok túl nagy konkurenciát jelentettek nekik, az amerikaiak agitációja pedig hozzájárult ahhoz, hogy végül a tlingitek meg-

¹⁹ Уо. 705–712.

²⁰ Гринёв, 2009. 642.

²¹ Преображенский, 1960. 286–298.

²² Sokszög alakú, minden oldalról zárt, megerősített tábori sánc, erődítmény.

²³ Гринёв, 2009. 644–646.

támadták az oroszokat.²⁴ A három éven át tartó háborúban csak az Amerikába érkező Jurij Fjodorovics Liszjanszkij csapatai segítségével tudták az őslakosokat legyőzni.²⁵ A háborút követően az oroszok Baranov irányításával rohamléptekben hozzákezdtek Novo-Arhangelszk megerősítéséhez és kiépítéséhez. A nagy igyekezetnek köszönhetően 1816-ra már 60 faépület állt, közte kovácsműhely, külön „lak-tanya” az aleutoknak és a társaság embereinek, továbbá pajta és raktár.²⁶

Orosz-Amerika kialakítása egybeesett a világ körüli utazások megindulásával is. I. Pál halála (1801) után az új cár, I. Sándor fiatalos lendülettel vetette bele magát az uralkodásba, és támogatni kezdte a különböző nagyszabású terveket, amelyek a Föld megkerülését tűzték ki célul. Az első ilyen út a már említett Liszjanszkij és Ivan Fjodorovics Kruzenstern (Adam Johann von Krusenstern) nevéhez köthető. 1803–1806-os utazásuk célja között szerepelt a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolat kialakítása Oroszország és Japán között, ezért is utazott a hajón egy bizonyos Nyikolaj Petrovics Rezanov. A kapcsolatok kiépítése végül nem járt sikerrel, de Rezanov fontos szerepet töltött be az orosz–kaliforniai kapcsolatok elmélyítésében. Ezt követően további hasonló utazásokra került sor: I. Sándor haláláig közel húszra.²⁷ Az ilyen expedíciók különösen fontos szerepet játszottak Orosz-Amerika történetében, mivel feladataik közé tartozott, hogy ellátmányt szállítsanak az orosz gyarmatokra. Otto Kocebu (Otto von Kotzebue) 1815–1818-as útja volt az egyetlen, amely kizárólag tudományos céllal jött létre.²⁸

Az utazások összekapcsolódtak Orosz-Amerika kezdeti éveinek egyik nagy problémájával, a terület és az ott élők megfelelő ellátásának a biztosításával. Annak ellenére, hogy a 18. század végén különböző kapásnövényeket ültettek az első érkezők, mégsem sikerült olyan mezőgazdaságot kialakítani, ami képes lett volna Orosz-Amerikát megfelelő mennyiségű és minőségű élelmiszerrel ellátni. A világ körüli utazók állandóan arra panaszkodtak, hogy a növények és az állatok is szinte ehetetlenek, mindegyiknek vízíze van.²⁹ Rezanov a következőket írta Nyikolaj Petrovics Rumjancevnek beszámolójában: „Őfelségének (...) eléggé ismeretesek már a hírek a végzetes helyzetről, amelyben találtam az orosz-amerikai gyarmatokat; a hírek az éhségről, amit egész télen át elviseltünk.”³⁰ Rezanov valószínűleg túloz írásában, ezzel saját szerepét fontosabbá téve, ugyanakkor jelzi a probléma meglétét.

A gyarmati területek ellátását többféle módon igyekeztek megoldani. Egyrészt a már említett világ körüli utazások során vittek utánpótlást Oroszországból. Ez hosszú távon nem volt fenntartható, mivel Szentpétervárról túl hosszú ideig tartott eljutni Amerikába. Lehetséges lett volna szárazföldi úton, Szibérián keresztül eljuttatni az ellátmányt, de ez sem volt költséghatékony. Felmerült, hogy kereskedés

24 Az orosz–tlingit háborúról részletesebben lásd: Зорин, 2017.

25 Bencze, 2023. 250.

26 Коробицын, 1944. 188–189. Idézi: Федорова, 2015. 171–172.

27 Ивашинцов, 1872.

28 Головин, 367. https://www.kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-248-7/978-5-88431-248-7_31.pdf.

29 Лазарев, 1832. 172.

30 Донесение Н. П. Резанова министру коммерции графу Н. П. Румянцеву о плавании в Калифорнию и положение в русских колониях. Ново-Архангельск, 17 июня 1806 г. In: Истомин et al., 2005. том I. № 2. 117–118.

útján szerezzék be az élelmet Kaliforniából. Problémát jelentett viszont, hogy az ottani spanyolok a saját törvényeiket betartva nem kereskedhettek hivatalosan külföldi nemzetekkel, legalábbis a kaliforniaiak erre hivatkoztak mindvégig, amikor elutasították a kereskedelmi kapcsolat létrehozására tett kéréseket.³¹ A legegyszerűbb az lett volna, ha Orosz-Amerika maga termeli meg a szükséges élelmiszert, de a klimatikus és földrajzi viszonyok miatt erre nem volt képes. Helyette inkább Kaliforniában próbálták szerencsét az oroszok.

Rezanov elsősorban a kereskedelmi kapcsolatok kialakítása céljából indult útnak San Franciscóba, ahol jó viszonyt alakított ki a helyi vezetőkkel, José Joaquín de Arrillagával (Felső-Kalifornia kormányzójával), valamint Luis Argüellóval. Rezanov és Argüello annyira összebarátkoztak, hogy az orosz diplomata és utazó megkérte a kapitány lánytestvérének a kezét. A házasság Rezanov és María Concepción Argüello között a férfinak a hazafelé tartó úton, 1807-ben bekövetkezett tragikus halála miatt végül nem jött létre.³² Rezanov beszámolójában hosszasan értekezett a város és a misszió épületeiről, a spanyolokról és az indiánokról, de elsősorban az orosz–kaliforniai kereskedelem lehetőségére tért ki. Bemutatta a helyiek gazdasági tevékenységét, azt hangsúlyozta, hogy Kalifornia bővelkedik felesleges kenyérben (gabonában), szarvasmarhában és lóban. Ugyanakkor hiánycikknek számítottak a különböző iparcikkek, amiket élelmiszerért cserébe az oroszok szállítani tudnának.³³ Rezanov útjának fontos következményei lettek: létrejöttek az orosz–kaliforniai kapcsolatok, és az oroszok később megpróbálták kereskedni a terület lakóival, mindez együtt járt azzal, hogy még inkább megnőtt Orosz-Amerika vezetőinek érdeklődése Kalifornia iránt.

Új-Albion³⁴ területe már korábban is ismert volt Orosz-Amerika kormányzója előtt. Rezanov 1806-os utazását megelőzően, 1803-ban Baranov szerződést kötött egy bizonyos Dennis O’Kane nevű „bostoni” kereskedővel, majd 1811-ig további hét másikkal is.³⁵ A „bostoniak”, ahogyan nevezték őket, korántsem Boston városából származtak, hanem amerikai kereskedők voltak, akik az Oroszországi-Amerikai Társaságnak dolgoztak. Baranov ezekkel a szerződésekkel remélte csökkenteni a többi amerikai kereskedő befolyását a térségben, illetve segítségükkel próbált meg kereskedni a spanyolokkal.³⁶ A szerződések nem maradtak fent, leszámítva azt, melyet George Ayresome-mal kötött. Ez alapján tudjuk, hogy a szerződő felek meghatározták, hány embert és csónakot biztosít az Oroszországi-Amerikai Társaság az amerikai kereskedőnek, és ki fogja őt elkísérni a Társaság részéről az útra. Ezek fejében a bostoniaknak egy bizonyos összeget letétbe kellett helyezniük.³⁷

31 Például: Истомин et al., 2005. № 22. 233–234. Az említett törvényt 1795-ben III. Károly eltörölte. Lehetőséges, hogy a napóleoni háborúk, valamint a mexikói függetlenségi háború miatt, a kialakult nemzetközi és belpolitikai helyzetben ez az információ nem jutott el Kaliforniába.

32 Részletesebben lásd: Мэтьюз, 2019. 334–354., 384–396.

33 Истомин et al., 2005. № 2. 130–131.

34 Kalifornia másik korabeli neve.

35 Хлебников, 1985. 46–47.

36 Болховитинов, 2021. том II. 192.

37 Контракт А. А. Баранова с капитаном Дж. Эйрсом. In: Башкина et al., 1980. 325.

A kereskedelmen túl volt még egy fontos hozadéka a bostoniakkal való együttműködésnek. A beszámolók alapján kezdett el érdeklődni Baranov Kalifornia iránt, amit Rezanov írása valószínűleg még jobban felerősített. 1808 és 1812 között négy alkalommal is elküldte bizalmi emberét, Kuszkovot Új-Albion partjaihoz, azzal a feladattal, hogy fedezze fel a térséget és keressen megfelelő helyet egy erőd vagy telep létrehozására. 1812. május 15-én Kuszkov meg is alapította Fort Rosst a Bodega-öbölben, közel a mai San Franciscóhoz. Ezzel kezdetét vette az 1841-ig tartó időszak, amikor az oroszok jelen voltak Kaliforniában. Kuszkov és Baranov célja egy olyan telep kiépítése volt, ami bázisul szolgálhat a spanyolokkal folytatott kereskedelemhez, valamint a prémes állatokra való vadászathoz, de mindenekelőtt elősegíti a mezőgazdasági termelést, hogy az oroszok amerikai gyarmatait megfelelő mennyiségű és minőségű élelmiszerrel lássák el.³⁸

Rezanov másik elképzelése a Sandwich-szigetekkel (mai nevén Hawaii-szigetek) volt kapcsolatos. Baranov utasítására 1808-ban Leontyin Andrianovics Gagamejszter (Ludwig Karl August von Hagemester) útnak indult, hogy kereskedelmi szerződést kössön I. Kamehamehával, a Hawaii Királyság első uralkodójával. A kísérlet kudarcot vallott, ezt követően 1815-ben Georg Anton Aloysius von Schäffer (Jegor Nyikolajevics Seffer) próbálkozott újra: először Kamehameha szigetére hajózott, de mivel az amerikai kereskedők agitációja miatt nem járt sikerrel, átkelt a Kauai-szigetre, ahol a hawaii uralkodó ellenfele, Kaumaualii tartózkodott. Az itteni kis szigeten hozta létre 1816-ban Schäffer a tiszavirág-életű erődöt, Fort Elizabethet, amely az orosz terjeszkedés kiindulópontja lett volna.³⁹ A világpolitikai folyamatok miatt végül alig több mint egy évig létezett csupán az erőd. A brit-amerikai háború idején (1812–1815) az amerikaiak menedékként használták a szigetet,⁴⁰ és az ekkoriban egyre szorosabbá váló orosz-amerikai kapcsolatokat I. Sándor nem szerette volna veszélyeztetni. 1816 decemberében érkezett a térségbe Kotzebue, aki Schäfferrel szemben jó viszonyt alakított ki a hivatalos uralkodóval és biztosította I. Kamehamehát, hogy a cárnak nincsenek területi igényei. A német doktornak nem volt más választása, el kellett hagynia a szigetet.⁴¹

A későbbiekben még újabb elképzelések merültek fel a területtel kapcsolatban, például Peter Dobell (Pjotr Vasziljevics Dobell), de I. Sándor azokat sem támogatta. Az Oroszországi-Amerikai Társaság Főkörmányzósága az 1810-es évek végén még kereskedelmi hajókat szeretett volna küldeni a szigetekre, de idővel prominens vezetői (Baranov, Gagamejszter, Matvej Ivanovics Muravjov) egyre inkább felhagytak ezekkel a tervekkel, és 1821-re lemondtak arról, hogy megszerzik, vagy legalábbis a befolyásuk alá vonják a Hawaii-szigeteket.⁴²

A kezdeti évek nehézségei ellenére az oroszok végül sikeresen megvetették a lábukat Alaszkában és Kaliforniában. A jövőbeli határviták elkerülése érdeké-

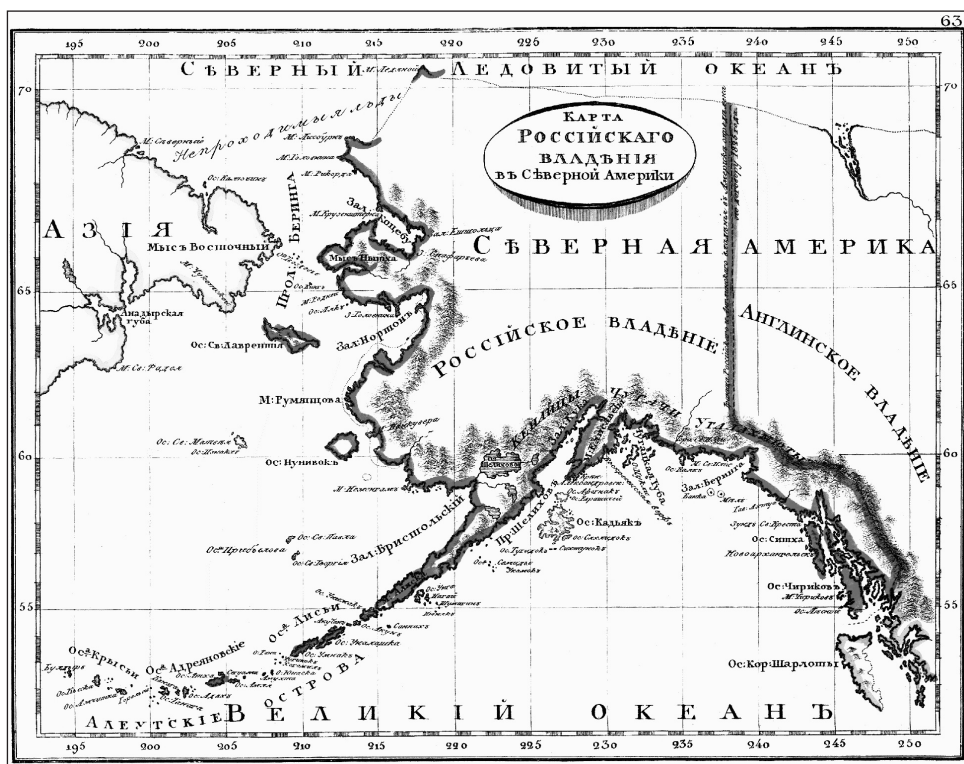
38 Болховитинов, 2021. том II. 202–217.

39 Уо. 326–335., 441.

40 Министр внутренних дел О. П. Козодавлев Комитету министров: «Об успехе торговли Американской компании и прочее». In: ВПР том VIII. 119.

41 Болховитинов, 2021. том II. 340–349.

42 Уо. 350.

1. ábra. Orosz-Amerika térképe, 1835

ben az oroszok kétoldalú szerződéseket kötöttek az amerikaiakkal, majd az angolokkal. Az 1824. április 17-én aláírt amerikai–orosz szerződés értelmében a határ az északi szélesség 54. fokánál húzódott, attól délre az oroszoknak, északra pedig az amerikaiaknak volt tilos települést alapítaniuk.⁴³ Az 1825. február 28-án megkötött orosz–angol szerződés szerint a határ az északi szélesség 54. fokától, illetve a nyugati hosszúság 131. és 132. fokától húzódott észak felé a nyugati hosszúság 141. fokáig.⁴⁴ Ez a határrendezés azt jelentette, hogy megszületett a mai Alaszka (állam) határa (1. ábra).⁴⁵ Ezekben a szerződésekben azt is megtiltották, hogy amerikai és angol kereskedők alkoholt (valamint lőfegyvert) adjanak el az őslakosoknak.⁴⁶

43 Конвенция между Россией и США о мореплавании, рыболобстве, торговле и поелениях на северо-западном побережье Америки. In: ВПР том XIII. 424.

44 Конвенция въ Санктпербург между Императоромъ Всероссійскимъ и Королемъ Веколико-британскимъ. О взаимныхъ выгодахъ, относящихся до торговли, мореплавания и рыбныхъ промысловъ на Тихомъ окенѣ и до границъ обоюдныхъ владѣній ихъ на сѣверо-западномъ берегу Америки. In: ПСЗ том XL. 73.

45 Orosz birtokok Észak-Amerikában. In: Az Orosz Birodalom atlasza. Szentpétervár, 1835. 68. Forrás: https://ru.wikipedia.org/wiki/Map_of_Russian_America,_1835.gif.

46 ВПР том XIII. 424.

Orosz-Amerika fénykora

Miután az oroszok elhagyták a Hawaii-szigeteket, elsősorban Alaszkára fordították figyelmüket és csak másodsorban fókuszáltak Kaliforniára. Fort Ross meg sem jelent sem az 1824-es, sem az 1825-ös szerződésben. Az erőd jogállása a fennállása folyamán végig kérdéses volt: a spanyolok, majd a háborút követően a mexikóiak is többször kifogásolták, hogy az oroszok megsértették a jogaikat azzal, hogy az engedélyük nélkül egy telepet hoztak létre a területükön. Jelen írás terjedelme nem teszi lehetővé, hogy ezt a témát részletesen is kifejtsem, annyit viszont mindenképpen meg kell említeni, hogy egyik hatalomnak sem sikerült elérnie az oroszok távozását.⁴⁷ A spanyoloknak az 1810–1820-as években nem volt elegendő erejük, hogy a dél-amerikai szabadságharcok idején még az oroszokkal is konfliktusba kerüljenek, ezenkívül a napóleoni háborúkat követően Oroszország a spanyol uralkodó mellé állt a függetlenségi háború kérdésében. Pablo Vicente de Solá kormányzót például az oroszok meg is fenyegették, hogy adott esetben a madridi kormány iránti szimpátia gyorsan megváltozhat.⁴⁸ A mexikói hatalom pedig hamar megértette, hogy ha Oroszország független államnak ismeri el Mexikót, az nagy lépést jelenthet a szuverenitás elérésében.⁴⁹ A mexikóiak még abba is beleegyeztek volna, hogy az erődöt és környékét de jure az orosz állam megkapja, illetve húsz mérföldnyire terjeszkedhet északi, déli és keleti irányba.⁵⁰

Az erődnek ugyanakkor nem sikerült a céljai közül szinte egyet sem teljesítenie. A helyi lakosok és az oroszok között sosem jött létre hivatalosan kereskedelmi kapcsolat. Előfordult, hogy árut cseréltek, de ezek egyedi esetek voltak.⁵¹ A mezőgazdaság Kirill Tyimofejevics Hlebnyikov feljegyzései alapján ígéretes eredményeket mutatott, mégsem termeltek elegendő élelmiszert, hogy el tudják látni egész Orosz-Amerikát. Kezdetben csak kapásnövényeket (cékla, répa, borsó, burgonya) ültettek, majd gabonaféléket, idővel az állattenyésztésben is növekedést értek el.⁵² Az 1820-as években a Fort Ross környékén megtermelt 4500 pudnyi⁵³ gabona értéke 9000 rubel volt, 1838-ra 9500 pudnyi gabonát termelték, ami 18000 rubel értéket jelentett. Ennek ellenére a hivatalos iratokban összesen 3000 rubelnyi bevétellel számoltak. Alekszandr Petrov és szerzőtársai szerint a kettő közötti eltérés oka az lehetett, hogy beleszámolták a szállítási költségeket is. A költségek 1837-ben már elérték az évi 72 000 rubelt, míg a bevétel csupán 8000 rubel volt. Továbbá az 1830-as években a himlőjárványban elhunyt őslakosok helyére 60 főt hívtak vissza az erődből a Kodiak-szigetre. A szőrme- és prémvadászatban értek el sikereket, de olyan nagy mennyiségben ölték le az állatokat, hogy azok szép lassan kezdtek el-

47 Részletesebben lásd: Bencze, 2019.

48 ВПР том XIII. 424.

49 Вольский, 1989. 57.

50 Петров–Капалин–Ермалов, 2013. 7.

51 1815-ben például Kuzkov sikeresen vásárolt a spanyoloknál San Franciscóban. Хлебников, 1861. 139., 145–147.

52 Bencze, 2019. 133.

53 A pud egy Oroszországban 1924-ig használt mértékegység. 1 pud = 16,38 kilogramm.

tűnni a területről. A kezdeti időszakban évente 200 vidrát vadásztak le, míg az 1820-as években csupán évi 20-30 állatot.⁵⁴

Fort Ross története előrevetítette egész Orosz-Amerika sorsát. A kezdeti lelkesedést és sikereket követően szép lassan az egész vállalkozás teherfétellé vált. 1841-ben végül az oroszok az erőd eladása mellett döntöttek, egy svájci születésű, ekkor éppen mexikói (később amerikai) kereskedő, John Sutter vette meg Fort Rosst és annak területét. Később viszont kiderült, hogy a terület a 19. század végén kezdődő aranyláz centrumában helyezkedett el.⁵⁵ Alaszka esetében is csak eladása után derült ki, hogy aranyban és kőolajban gazdag.

Kaliforniával szemben Alaszkában az oroszoknak sikerült hosszú távra be rendezkedniük. Először a közeli szigeteken, valamint a part mentén hoztak létre településeket, csak ezt követően indultak el a félsziget belseje felé. A központ, Novo-Arhangelszk a Sitka-szigeten feküdt, a másik nagyobb település a Kodiak-szigeten volt. Ezeken kívül számos kisebb telepet hoztak létre a különböző – elsősorban a szőrme- és a prémvadászat, másodsorban az ipari és a mezőgazdasági – tevékenységek folytatására. Vallási központ létesült Kenajban (ma Kenai). Az öbölben megkezdődött a hajóépítés, nem messze attól szénbányászat folyt, Novo-Arhangelszk mellett halászzattal foglalkoztak, és sok kis településen az Oroszországi-Amerika Társaság számára a legfontosabb gazdasági tevékenység, a prémkereskedelem volt a fő foglalkozás.⁵⁶

A közel hetven év alatt az oroszok jó kapcsolatot alakítottak ki a helyi lakosokkal. Az orosz–tingit háborút követően csupán néhány alkalommal kerültek komolyabb összetűzésbe az oroszok és a helyi lakosok. Ilyen volt például egy össze-csapás a tlingitekkel az 1850-es években.⁵⁷ Az orosz–indián viszony azonban nem az egyenlőségen alapult. Az oroszok kihasználták a helyiek tehetségét, ami a halászatot és a vadászatot illeti. Évente négyszer szerveztek vadász- és halászzutakat, amelyeken elsősorban az őslakoságnak kellett részt vennie.⁵⁸ A helyiek az elejtett zsákmány prémjét nem tarthatták meg, azt át kellett adniuk az oroszoknak, cserébe esetleg európai árukat kaptak (fejszét, baltát).⁵⁹ A kezdeti időkben még az oroszok is részt vettek ezeken a vadászzutakon, később már csak a helyi lakosság.⁶⁰ Az őslakosok megkülönböztetése már a 18. században is létezett. James Cook írásából tudjuk, hogy az oroszok egy házban laktak a kamcsatkaiakkal és a bennszülöttekkel. Az alvási rend az emeletes ágyakon jól reprezentálja, hogy a viszonyrendszeren belül ki hol helyezkedett el. Felül (a melegebb helyen) aludtak az oroszok, őket követték a kamcsatkaiak, alul pedig a helyiek kaptak fekvőhelyet.⁶¹

54 Петров–Капалин–Ермалов, 2013. 8–10.

55 Уо. 3.

56 Алексеев, 1982.

57 Гринёв, 2016. 435–442.

58 Ляпунова, 1987. 98.

59 Шелихов–Давыдов, 2019. 316.

60 Гринёв, 1996. 59.

61 Гринёв, 2007. 86–100.

Az oroszok arra törekedtek, hogy békességben éljenek a helyiekkel. Ezt elősegítette, hogy az oroszok gyakran azzal a céllal érkeztek Amerikába, hogy majd ott új családot alapítanak.⁶² A vegyes párkapcsolatokból született gyerekek, a kreolok fontos szerepet töltek be az oroszok és indiánok közötti érintkezésben: egyebek mellett tolmácként dolgoztak. Fontosságukat mutatja, hogy az 1821-es, megújított privilégiumokban külön paragrafusban rendezték jogállásukat: „orosz állampolgároknak” számítottak.⁶³

Mindezek ellenére az oroszok nem érezték teljesen biztonságban magukat. Andrej Petrovics Lazarev például arról számolt be, hogy Novo-Arhangelszkben az egyik kísérőjük, egy bizonyos angol származású Jung úr elhagyva az erődöt négy ágyúlövésnyi táv után inkább visszafordult.⁶⁴ Az oroszok biztonságuk érdekében úgynevezett *amanatokat* szedtek. Ez a már Szibériában is használt módszer annyit jelentett, hogy a helyi törzsek fiatal gyerekeit foglyul ejtették, és túszoikként tartották őket maguknál.⁶⁵

Már Selihov időszakában megkezdődött a fiatal őslakosok tanítása, ami Orosz-Amerika fennállása idején is folytatódott. 1805-ben Rezanov iskolát alapított Novo-Arhangelszkben, ahová társadalmi hovatartozástól függetlenül bárki járhatott. Az alaszakai oktatásnak nagy hátránya volt, hogy nem szakavatott emberek tanítottak: először a helyi orosz lakosság, később pedig szerzetesek. Utóbbiak közül kiemelendő Gedeon hieromonach, akinek a nevéhez köthető az ottani „iskola-rendszer” megalapítása. Gedeon tervei alapján az iskolások az első osztályban az írást-olvasást sajátították el, illetve a katekizmust tanulták. A második osztályban már nyelvtannal, történelemmel, matematikával és földrajzzal is foglalkoztak. Mindezen felül földműveléssel kapcsolatos ismeretekre is szert tettek. Amint befejezték az iskolát, sikeres vizsgát követően különböző tisztségeket tölthettek be Orosz-Amerikában, tengerészek, írnokok vagy mesteremberek lehettek.⁶⁶ Érdemes megjegyezni, hogy az oroszok Alaszkában a korukat megelőző módon kétnyelvű oktatást vezettek be, az oroszokon kívül a helyiek nyelvén is tartottak órákat.⁶⁷ A kreolok számára a továbbtanulásra is lehetőség nyílt: az Oroszországi-Amerikai Társaság saját költségén biztosította, hogy orvostanhallgatók legyenek a fővárosban. Cserébe az egyetem elvégzése után vissza kellett jönniük, és tíz évig a gyarmaton kellett szolgálniuk.⁶⁸

Az iskola mellett könyvtárt, valamint múzeumot is alapítottak az oroszok. A múzeumban az Orosz-Amerika etnográfijával kapcsolatos dolgokat gyűjtötték (így az indiánok ruházatát, eszközeit), továbbá a terület flórájára és faunájára jellemző anyagokat (a tárgyak egy részét azonban az utazók hazavitték magukkal). Ezeken kívül kiállították a Liszjanszkij által hozott portrékat, illetve tengerészeti esz-

62 Болховитинов, 2003. 116.

63 Smith-Peter, 2010. 450–451.

64 Лазарев, 1832. 161.

65 Гринёв, 2018.

66 Ляпунова, 1979. 220.; Федорова, 2015. 192.

67 Dauenhauer, 1990. 156–158.

68 Федорова, 2015. 194.

közöket (szextáns, oktáns, asztrolábium stb.). Hatalmas könyvkollekciót hoztak létre (a könyvek jelentős részét az első világ körüli utazás alkalmával az oroszok hozták magukkal). Hlebnyikov írása szerint 1835-ben több mint 1200 kötet volt Novo-Arhangelszkben, a könyvek kilenc európai nyelven íródtak (például angolul, németül, franciául, latinul). Ezekből állt össze a könyvtár, amit hivatalosan 1837-ben nyitottak meg.⁶⁹

A kulturális intézményeken kívül kórházakat is kialakítottak, többek között Novo-Arhangelszkben. Eleinte nem nyújtottak jobb ellátást egy rosszul felszerelt tábori kórháznál,⁷⁰ mégis fontosak voltak a helyiek életében. Orvosok nem dolgoztak Alaszkában, csak a világ körüli utazók hajóin érkezett egészségügyi személyzet volt képes szakszerű segítséget nyújtani. Matvej Ivanovics Muravjov időszaka alatt (1820–1825) kezdték el építeni az első állandó kórházat, ahol elsősorban az Oroszországi-Amerikai Társaság embereit, az aleutokat, valamint a kreolokat kezelték. Ha szükségük volt rá, a helyi lakosokat is ellátták,⁷¹ de a himlőjárvány alatti magatartásukból azt a következtetést lehet levonni, hogy ők tartózkodtak az európai orvostudománytól, és inkább előnyben részesítették a hagyományos, népi gyógy módjait: először a törzshöz tartozó sámán segítségét kérték, ha ő nem tudott segíteni, akkor varázslathoz fordultak, majd végül eret vágtak a betegnek.⁷²

Az őslakosság ellenállását a modern orvostudománnyal szemben jól mutatja az 1835–1840 között dúló himlőjárvány. A betegség megjelenésekor az indiánok, főleg a tlingitek visszautasították az oltást, feltehetően a korábbi konfliktusok okozta bizalomvesztés miatt.⁷³ A járvány részben emiatt a helyi lakosok között pusztított leginkább. Az összeírások alapján 1836-ban 6991 aleut és kodiaki, 1606 tlingit és 471 csugacs élt az Oroszországi-Amerikai Társaság fennhatósága alatt. 1841-re ez a szám 4163-ra, 967-re és 284-re csökkent. Csak Kodiakon 738 szigetlakó halt meg.⁷⁴ A nagy halandóság a vakcina elutasításán túl abból fakadt, hogy az őslakosság korábban nem találkozott sem a himlővel, sem az európaiak által behurcolt más betegségekkel, így a szervezetük nem volt felkészült és ellenálló azokkal szemben.⁷⁵

Orosz-Amerika lakosságának száma stagnált. 1830-ban összesen 10 327 főt számoltak össze, míg 1860-ban 10 540-et. A stagnálás oka lehetett, hogy Alaszka kevésbé volt népszerű az anyaország állampolgárai között, mint például a spanyolok körében Dél-Amerika. Továbbá az oroszoknak ott volt egész Szibéria, ahol hatalmas szabad földterület várt az európai lakosságra. A nemzetiségi arányok összetételében is csak minimális változások történtek. Az orosz lakosság száma 100 fővel csökkent, ellenben a kreoloké 700-zal nőtt. Az aleutok és a kenyajcik szá-

69 Uo. 195–196.

70 Gibson, 1976. 181.

71 Fortune, 1990. 124–125.

72 Лисянский, 2017. 273.

73 Fortune, 1990. 128. Fortune nem jelzi, hogy a járvány a tárgyalt időszakon túl, 1836 és 1840 között volt. Lásd: Black, 2004. 196.

74 Гринёв, 2016. 389.

75 Fortune, 1990. 122.

ma viszont drasztikusan visszaesett, előbbieké közel 2600-zal, utóbbiaké 500-zal. A csugacsok száma az összeírások szerint 1400-zal nőtt, ugyanakkor az 1830-as évektől eltérően az 1850-es években más népeket is a csugacsok közé számoltak.⁷⁶ A kreolok számának növekedése, valamint az aleutok és kodiakiak csökkenése a vegyes házasságok miatt következhetett be.

Az orosz lakossággal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy nemcsak az oroszokat számították az oroszok kategóriájába. Az 1840–1850-es években a külföldieket is az oroszokkal együtt adták meg (az 1830-as években a külföldieket még nem számolták össze). Az sem biztos, hogy akiket oroszoknak tüntettek fel, azok valójában az orosz etnikumhoz tartoztak. Az Orosz Birodalomból finnek, ukránok, fehéroroszkok, (balti) németek, svédek is mentek Orosz-Amerikába. A finnek és svédek esetében pedig külön problémát jelent, hogy egyáltalán nem jelezték külön a nemzetiségi hovatartozásukat. Az orosz-amerikai nem orosz lakosság körében éppen a svédek és finnek voltak a legtöbben, ők akár a 20 százalékát is kitették az odaérkező külföldieknek.⁷⁷ A nem oroszok közül a legnagyobb befolyással a németek rendelkeztek, sokan igen magas hivatali posztig is eljutottak. Benedikt Kramer például a Társaság igazgatója lett, Ludwig von Hagemester vagy Ferdinand von Wrangel Orosz-Amerika kormányzójaként szolgált, Krusenstern, Kotzebue vagy Friedrich Benjamin von Lütke (Fjodor Petrovics Litke) pedig több világ körüli út kapitányai voltak.⁷⁸

Az 1799-es ukáz értelmében az Oroszországi-Amerikai Társaságnak segítenie kellett az egyházat a hittérítésben.⁷⁹ Az egyház és a vallás mégsem játszott akkora szerepet a gyarmatosításban, mint például a spanyolok esetében.⁸⁰ Nagyobb szerep jutott viszont az egyháznak Amerikában, mint Szibériában.⁸¹ A krisztianizáció már 1794-ben megkezdődött, amikor Selihov utasítására egyházi missziót küldtek a Kodiak-szigetre,⁸² 1823-ban pedig a Szent Szinódus elrendelte, hogy hozzanak létre missziót az Unalaska- és az Aleut-szigeten.⁸³ Az orosz egyházi személyek csak hittérítéssel és oktatással foglalkoztak. Amíg a spanyol állam és egyház együttműködött a gyarmatosításban, Orosz-Amerika vezetése időnként még hátráltatni is próbálta a szerzeteseket. Baranov például megpróbálta elzárni őket az őslakosoktól.⁸⁴ Ennek ellenére nem lehet állítani, hogy az egyház semmilyen eredményt nem ért el Orosz-Amerika történetében (például a már említett oktatásban), emellett mind a mai napig vannak, akik ortodoxnak vallják magukat Alaszka területén. Létszámuk ugyan elenyésző, és csupán 5 százalékot tesznek ki (4 százalék orosz,

76 Доклад Комитета, 1863. ч. 1. 128–129.

77 Гринёв, 2007. 86–100.

78 Гринёв, 2002. 183–185.

79 РСЗ 1830. том XXV. 705.

80 A spanyoloknál már a 16. századtól kezdve meghatározó szerepe volt az egyháznak a gyarmatosításban, ami később a felvilágosult abszolutizmus ideje alatt még erősebb lett. A jezsuiták száműzése a gyarmatokról hatalmas űrt hagyott maga után. Céspedes del Castillo, 2021. 411–412.

81 Gibson, 1980. 134.

82 Ляпунова, 1979. 218.

83 Федорова, 2015. 207.

84 Black, 2004. 238.

1 százalék görög ortodox),⁸⁵ azonban még napjainkban is áll Unalaskában az 1826-ban épített az Úr Mennybemenetelének temploma, amely felkerült az Egyesült Államok műemlékvédelmi listájára is.⁸⁶

Az oroszok alaszakai megjelenése rövid és hosszú távon is komoly hatással volt a helyi lakosságra. Mindenekelőtt a dohány és az alkohol elterjesztését kell említeni az őslakosok körében, bár ebben az amerikai kereskedők is fontos szerepet játszottak. Az első időszakban arra is volt példa, hogy az oroszok dohánnyal, valamint alkohollal fizettek a helyieknek.⁸⁷ Később a túlzott alkoholfogyasztás következményei miatt az Oroszországi-Amerikai Társaság és Orosz-Amerika vezetősége megtiltotta, hogy az indiánoknak alkoholt adjanak.⁸⁸ Megemlítendő a szóátvétel a két nép között. Alekszandr Fjodorovics Dolgoplov 37 olyan szót talált, amit a helyiek az oroszoktól vettek át, ilyen például a csajo az orosz „csaj” (tea) vagy topolo a „topor” (balta) szóból.⁸⁹

Az oroszok mindazonáltal nem a helyiek oktatását, kulturális ismereteinek bővítését tartották a legfontosabb céljuknak, hanem minél nagyobb hasznot akartak húzni az alaszakai területből, elsősorban a szőrme- és prémkereskedelem által. A prémes állatok csökkenése nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy végül Oroszország a területek eladása mellett döntött. 1797 és 1821 között 72 894 medvefókat vadásztak le, míg 1842 és 1862 között 25 899-et, ami 64 százalékos visszaesést jelentett. Az elejtett cobolyok száma 17 298-ról 12 782-re változott (26 százalékos visszaesés). A legnagyobb csökkenés viszont a tengeri vidrák esetében történt, 1 232 374-ről 372 894-re, ami közel 70 százalékos visszaesés volt. Ezt még az sem tudta ellensúlyozni, hogy a hódvadászat nőtt (az elejtett állatok száma 355 százelekkel gyarapodott, 34 546-ról 157 484-re).⁹⁰ 1857 és 1861 között a szőrme- és prémkereskedelemből befolyt összeg közel 80 000 rubellel esett vissza (igaz, 1860-ban még elérte az 1857-es összeget). A tea eladásából befolyt összeg ugyan nőtt, közel 320 000 rubellel, de az egyéb kereskedésből befolyt összeg 60 000 rubellel csökkent.⁹¹ A kiadások növekedése, a bevételek csökkenése vezetett oda, hogy 1865-ben a cári kormányzat még kölcsönt is biztosított az Oroszországi-Amerikai Társaságnak.⁹² A kedvezőtlen gazdasági folyamatok végül oda vezettek, hogy az oroszoknak el kellett adniuk a területeiket.

85 *Adults in Alaska. Religious composition of adults in Alaska.* <https://www.pewresearch.org/religion/religious-landscape-study/state/alaska/>.

86 <https://www.nps.gov/sitk/index.htm>.

87 Ляпунова, 1992. 75.; Гринёв, 2010. 64.

88 Гринёв, 2010. 66.

89 Истомин, 1980. 63.

90 Федорова, 2015. 140.

91 Доклад Комитета, 1863. ч. I. 134–135.

92 Болховитинов, 1990. 49.

Alaszka eladása

Már az 1850-es évek végén felvetődtek olyan gondolatok, hogy Oroszországnak el kellene adnia az amerikai gyarmatait. Az ötlet egyik nagy tekintélyű támogatója Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg volt. Egy évvel a vesztes krími háborút követően, 1857-ben a nagyherceg még a külügyminisztert is felkereste ezzel a szándékával. Tervét alátámasztotta az is, hogy 1854-ben San Franciscóban egy fiktív megállapodást kötöttek a terület eladásáról.⁹³

A közismert körülményeken túl, hogy a vesztes krími háború után az uralkodónak szüksége volt pénzre a reformjai bevezetéséhez, még további okok is felmerültek, amelyek Orosz-Amerika eladásához vezettek. 1866-ban az amerikai orosz követ, Eduard Szttyekl (Eduard von Stoeckl) találkozott Konsztantyin nagyherceggel és Mihail Rejtern (Michael von Reutern) pénzügyminiszterrel. Utóbbinak kifejtette, miért lenne érdemes eladni a gyarmati területeket. Elsőként gazdasági-szociális okokat sorolt fel: a területek nem hoztak semmilyen hasznot a részvényeseknek, továbbá képtelenek voltak a férfilakosságot oroszosítani. A katonai okok a vesztes krími háborúból adódtak: már az 1853–1856-os háború ideje alatt is fennállt egy angol–francia támadás veszélye, és az orosz követ úgy vélte, hogy egy esetleges újabb konfliktus esetében még mindig bekövetkezhet egy támadás a tengeri hatalmak részéről. Konsztantyin nagyherceg a gazdasági szempontokon kívül két másik tényezőt is fontosnak tartott: véleménye szerint Oroszországnak a figyelmét Amerika helyett a távol-keleti régióra kellene (és lehetne) fordítania, illetve még szorosabbá lehetne tenni a kétoldalú kapcsolatot az Egyesült Államokkal.⁹⁴

Az uralkodó és belső köre (Konsztantyin, Alekszandr Gorcsakov külügyminiszter, Rejtern) 1866. december 28-án döntött a gyarmati területek eladásáról. Szttyekl már ezzel a hírrel ment vissza Washingtonba, ahol jelezte az oroszok szándékát az amerikai kormányzatnak. Az amerikai törvényhozásban hosszas viták kezdődtek, vajon megéri-e megvásárolni Alaszkát és a hozzá tartozó területeket.⁹⁵ Végül 1867. március 30-án aláírták a szerződést,⁹⁶ majd október 18-án az oroszok hivatalosan is átadták a területet az amerikaiaknak.

Az Egyesült Államok Alaszkáért 7,2 millió dollárt fizetett, a pénz sorsáról olyan legenda is született, hogy a nemesfémet szállító hajó zátonyra futott és elsüllyedt. Újabban Alekszandr Petrov levéltári forrásokra hivatkozva bebizonyította, hogy a kapott összeg egy részéből a vasúthálózatot fejlesztették: többek között a Kurszk–Kijev és a Moszkva–Rjazany útvonalat is ebből építették meg.⁹⁷

Alaszka eladása egyet jelentett azzal, hogy Oroszország feladta tengeren túli elképzeléseit, és 1867-től kezdve az európai, szibériai és távol-keleti területeire

⁹³ Uo. 47.

⁹⁴ Uo. 49.

⁹⁵ Болховитинов, 1990. 50.

⁹⁶ A dokumentumokat lásd az orosz külügyminisztérium történeti dokumentációs osztályának honlapján: *О продаже российских североамериканских колоний*. <https://idd.mid.ru/o-prodaze-rossijskih-severo-amerikanskih-kolonij-ssa>.

⁹⁷ Петров, 2002. 291–292.

fordította a figyelmét. A Bering-szoroson való átkeléssel az orosz állam óceáni hatalom lett,⁹⁸ ugyanakkor Alaszka eladásával lemondott erről, és „Oroszország »kontinentális« jövőjének gondolata Alaszka Egyesült Államoknak történő eladásában nyert gyakorlati kifejezést”.⁹⁹

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Алексеев

1975 Алексеев, А. И.: *Судьба Русской Америки*. Магадан, 1975.

1982 Алексеев, А. И.: *Освоение русскими людьми Дальнего Востока и Русской Америки (до конца XIX века)*. Москва, 1982.

Башкина et al.

1985 *Россия и США. Становление отношений, 1765–1815*. [Сборник документов.] Составители: Башкина, Н. Н. – Болховитинов, Н. Н. – Браун, Дж. Х. – Кудрявцев, И. И. Москва, 1985.

Bencze

2019 Bencze András: Kirill Hlebnikov, Orosz-Amerika történésze és tisztviselője. In: *Russian-StudiesHu*, 2019. 125–139. DOI: 10.38210/RUSTUDH.2019.1.6.

2023 Bencze András: Liszjanszkij Orosz-Amerikája. Jurij Fjodorovics Liszjanszkij írása Alaszka-ról. In: *Apologia historiographiae. Az orosz történelem évszázadai*. Szerk.: Krausz Tamás – Radnóti Klára – Sashalmi Endre. Bp., 2023. 247–258.

Black

2004 Black, Lydia L.: *Russians in Alaska 1732–1867*. Fairbanks, 2004.

Болховитинов

1990 Болховитинов, Н. Н.: Продажа Аляски. Документы, письма, воспоминания. In: *США. Экономика, политика, идеология*, 1990. 3. sz. 47–55.

2003 Болховитинов, Николай Н.: Континентальная колонизация Сибири и морская колонизация Аляски. Сходство и различие. In: *Acta Slavica Iaponica* [Hokkaido University], 2003. 109–125.

2021 *История Русской Америки (1732–1867)*. Том I. *Основание Русской Америки (1732–1799)*. Том II. *Деятельность Российско-американской компании 1799–1825*. Том III. *Русская Америка: от зенита к закату 1825–1867*. Ред.: Болховитинов, Н. Н. Москва, 2021.

Céspedes del Castillo

2021 Céspedes del Castillo, Guillermo: *América Hispánica (1492–1898)*. Madrid, 2021.

Dauenhauer

1990 Dauenhauer, Richard L.: Education in Russian America. In: *Russian America: The Forgotten Frontier*. Eds.: Smith Swetland, Barbara – Barnett, Redmond J. Tacoma, 1990. 155–163.

Доклад Комитета

1863 *Доклад Комитета об устройстве русских американских колоний*. Ч. 1–2. Санкт-Петербург, 1863.

⁹⁸ Gibson, 1980. 132.

⁹⁹ Болховитинов, 1990. 53.

Федорова

2015 Федорова, Светлана: *Русская Америка. От первых поселений до продажи Аляски*. Москва, 2015.

Fortune

1990 Fortune, Robert: Health and Medical Care in Russian America. In: *Russian America: The Forgotten Frontier*. Eds.: Smith Swetland, Barbara – Barnett, Redmond J. Tacoma, 1990.

Gibson

1976 Gibson, James R.: Russian America in 1821. In: *Oregon Historical Quarterly*, 77. (1976) 2. sz. 174–189.

1980 Gibson, James R.: Russian Expansion in Siberia and America. In: *Geographical Review*, 70. (1980) 2. sz. 127–136.

Головнин

é. n. Головнин, П. А.: *Мореплаватель Отто фон Коцебу*. https://www.kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-248-7/978-5-88431-248-7_31.pdf [Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН].

Гринёв/Grinëv

1996 Гринёв, А. В.: «Колониальный политаризм» в Новом Свете. In: *Этнографическое обозрение*, 1996. 4. sz. 52–64.

2002 Гринёв, А. В.: Немцы в истории Русской Америки. In: *Американский ежегодник*, 2002. 180–198.

2007 Гринёв, А. В.: Этнический состав пришлого населения Русской Америки. In: *Этнографическое обозрение*, 2007. 3. sz. 86–100.

2009 Гринёв, А. В.: *Кто есть кто в истории Русской Америки*. Москва, 2009.

2010 Гринёв, А. В.: Проблема распространения алкоголизма среди населения Русской Америки. In: *Американский ежегодник*, 2010. 59–84.

2016 Гринёв, А. В.: *Аляска под крылом двуглавого орла. Российская колонизация Нового Света в контексте отечественной и мировой истории*. Москва, 2016.

2018 Гринёв, А. В.: Название российских кораблей, ходивших к берегам Аляски и Алеутских островов. In: *Вестник СПГУТД [Санкт-Петербургского государственного университета технологии и дизайна]*, 2018. 4. sz. 163–170., 223–224.

2020 Grinëv, Andrei Val'terovich: *Russian Colonization of Alaska: Baranov's Era, 1799–1818*. Nebraska, 2020.

Хлебников

1861 Записки К. Хлѣбникова объ Америкѣ. In: *Материалы для истории русскихъ заселений по берегамъ восточнаго океана*. Выпускъ Третій. Санкт-Петербургъ, 1861.

1985 *Русская Америка в «записках»*. Кирилла Хлебникова. Сост., предисловие, комментарии: Федорова, С. Г.; отв. ред.: Александров, В. А. Москва, 1985.

Истомин

1980 Истомин, А. А.: Селение Росс и калифорнийские индейцы. In: *Советская этнография*, 1980. 4. sz. 57–69.

Истомин et al.

2005 *Россия в Калифорнии. Русские документы о колонии Росс и российско-калифорнийских связях 1803–1850*. I–II. Сост., ред.: Истомин, А. А. – Гибсон, Дж. Р. – Тишков, В. А. Москва, 2005.

Ивашинцов

1872 Ивашинцов, Н. А.: *Русские кругосветные путешествия с 1803 по 1849 г.* Санктпетербург, 1872.

Коробицын

1944 «Записки» прикащика Российско-Американской компании Н. И. Коробицына 1795–1807 гг. In: *Русские открытия в Тихом океане и Северной Америки в XVIII–XIX вв.* Отв. ред.: Крачковский, И. Ю. Москва, 1944.

Лазарев

1832 Лазарев, А. П.: *Плавание вокруг света на шлюпе „Ладого” в 1822, 1823 и 1824 годах.* Санктпетербург, 1832.

Лисянский

2017 Лисянский, Ю. Ф.: *Путешествие вокруг света на корабле «Нева».* Москва, 2017.

Ляпунова

1979 Ляпунова, Р. Г.: Записки иеромонаха Гедеона (1803–1807) – один из источников по истории и этнографии Русской Америки. In: *Проблемы истории и этнографии Америки.* Ред.: Бромлей, Ю. В. Москва, 1979. 215–299.

1987 Ляпунова, Р. Г.: *Алеуты. Очерки этнической истории.* Ленинград, 1987.

1992 Ляпунова, Р. Г.: Этнокультурные контакты русских с алеутами и тихоокеанскими эскимосами в XVIII–XIX вв. In: *Америка после Колумба. Взаимодействие двух миров.* Отв. ред.: Тишков, В. А. Москва, 1992. 73–85.

Мэтьюз

2019 Мэтьюз, Оуэн: *Грандиозные авантюры. Николай Резанов и мечта о Русской Америке.* Москва, 2019.

О продаже североамериканских колоний

ё. п. *О продаже российских североамериканских колоний Соединенным Штатам Америки.* <https://idd.mid.ru/o-prodaze-rossijskih-severoamerikanskih-kolonij-ssa>.

Ortega Soto

1999 Ortega Soto, Martha: Colonización de Alta California: Primeros asentamientos españoles. In: *Sigmos Históricos*, 1. (1999) 1. sz. 84–102.

Петров

2002 Петров, А. Ю.: Деньги, полученные от продажи Аляски США, пошли на железнодорожное строительство в России. In: *Американский ежегодник*, 2002. 291–292.

2010 *Российско-американская компания и изучение Тихоокеанского севера, 1841–1867. Сборник документов.* Ред.: Петров, А. Ю. Москва, 2010.

Петров–Капалин–Ермалов

2013 Петров, А. Ю. – Капалин, Г. М. – Ермалов, А. Н.: О продаже русской колонии Форт Росс в Калифорнии. In: *Вопросы истории*, 2013. 1. sz. 3–17.

Преображенский

1960 Преображенский, А. А.: О составе акционеров Российско-Американской компании в начале XIX в. In: *Исторические записки*, 67. (1960) 286–298.

ПСЗ

1830 *Полное собрание законовъ Россійской Имперіи съ 1649 года.* Томъ XXV. 1789–1799., Томъ XL. 1825. Санкт-Петербург, 1830.

Шелихов–Давыдов

2019 Шелихов, Г. И. – Давыдов, Г. И.: *Русская Америка.* Ред.: Фасхутдинов, Р. Москва, 2019.

Smith-Peter

2010 Smith-Peter, Susan: A Creole Estate in Early Nineteenth-century Russian America. In: *Cahiers du monde russe*, 51. (2010) 2–3. sz. 441–459. DOI: 10.4000/monderusse.9198.

Вольский

1989 *Россия и Мексика в первой половине XIX в. Совместный советско-мексиканский сборник документов*. Ред.: Вольский, В. В. Москва, 1989.

ВПР

1972–1982 *Внешняя политика России XIX и начала XX века*. Том VIII. Май 1814 г. – ноябрь 1815 г. Том XIII. Январь 1823 г. – декабрь 1824 г. Отв. ред.: Нарочинский, А. Л. Москва, 1972, 1982.

Зорин

2017 Зорин, А. В.: *Индийская война в Русской Америке. Русско-тлинкитское противоборство*. Москва, 2017.

ANDRÁS BENCZE

HISTORY OF RUSSIAN AMERICA

Numerous studies analyze the history of America colonized by Spain, England or France. At the same time, Russia's presence in the Americas is little discussed worldwide and the history of Russian America is one of the most under-researched topics in Hungary. Based on the relative importance and the lack of similar research, this paper provides a comprehensive overview of the period of the Russian presence in America, from the times of Grigory Ivanovich Shelikhov to the sale of Alaska. In the course of this, the author not only elaborates on the significance of the Shelikhov–Golikov Company, the forerunner of the later Russian–American Society but also the governorate of Alexandr Andreyevich Barnanov is presented. The period of his activity can be attributed to the period, when Russian America reached its greatest extent. The author analyzes the relationship between Russians and the local population, and describes circumstances that ultimately led to the sale of Alaska. This paper not only contributes to the current literature, but also provides a good basis for future.

Szolgálat és birodalmi patriotizmus

Bredeczky Sámuel evangélikus lelkész galíciai munkássága

Galícia az elmúlt évtizedekben került az érdeklődés középpontjába. Nemcsak a történészek figyelmét keltette fel a hányatott sorsú tartomány – amely egykor az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott, napjainkban pedig Lengyelország és Ukrajna osztozik területén –, hanem az eredetüket, őseiket kereső egykori galíciai németekét és a Galíciából származó zsidókét is. Ezzel párhuzamosan ismét „divatba jöttek” olyan szerzők, mint Joseph Roth, Karl Emil Franzos, Leopold von Sacher-Masoch vagy éppen Sólem Aléhem, akik könyveikkel egyfajta nosztalgiát ébresztettek a mai olvasókban a letűnt „k. u. k.” világ után. Galícia mítosszá vált. Olyan idealizált helyé, ahol a különböző nemzetiségek, nyelvek és vallások békés harmóniában éltek egymás mellett, és ezt a tartós mozdulatlanságot, biztonságot a távoli Bécsben élő császár garantálta.

Galícia valóban az a tartomány volt, ahol számos nemzetiség élt együtt, bár relatív többségben a lengyelek voltak, de a többségi státuszért folyamatosan küzdöttek a ruténokkal/ukránokkal, emellett viszont voltak olyan kisvárosok és falvak, ahol a zsidók a lakosság abszolút többségét alkották. Az Osztrák–Magyar Monarchia e távoli tartományában olyan „furcsa”, „egzotikus” népcsoportok is éltek, mint a huculok vagy a lipovárok, és az uralkodó nemzetet a mindössze néhány ezer főből álló osztrák hivatalnoki réteg képviselte, amely főleg Lembergben és néhány nagyobb városban volt jelen. A Habsburg Birodalom más részein nem nagyon hallottak még erről az országrészről, legfeljebb úgy, mint „Európa szegényháza”, a birodalom legelmaradottabb térsége. Csak akkor ismerte meg Galíciát az Osztrák–Magyar Monarchia közvéleménye, amikor éppen elvesztette: az első világháború folyamán, amikor véres és értelmetlen csaták színtere volt, ahol az osztrák–magyar csapatok legnagyobb vérvesztéseiket szenvedték el.

Galíciát a magyar történetírás is mostohán kezelte és kezeli mind a mai napig, jóllehet a Habsburgok a magyar uralkodók jogán legitimizálták új szerzeményüket. Sajnos a magyar köztudatban és közbeszédben a mai napig téveszmék és félreértések kísérik a galíciai zsidóság fogalmát. Újra felbukkant a szélsőjobboldal retorikájában a „galíciai jöttment” fogalma, az egész mai magyar zsidóságra vonatkoztatva a kifejezést. Amellett, hogy politikailag és morálisan elfogadhatatlan ez

* A szerző az ELTE BTK Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszékének megbízott előadója (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8., kurdi.krisztina@btk.elte.hu).

a megállapítás, történelmileg súlyosan téves is, mivel a mai magyar zsidóság jelentős része nem Galíciából származik.¹

Galíciáról az 1772–1918 közötti időszakban beszélhetünk önálló, földrajzi, történelmi egységként. Ebből a 146 évből az osztrák uralom kezdetétől 1812-ig terjedő időszak tanulmányom időkerete, amely magában foglalja a „főszereplő” Bredeczky Sámuel munkásságát. Előre kell bocsátanom, hogy Bredeczky életműve és személyisége nem mérhető olyan, szintén hungarus elődökéhez vagy kortársakéhoz, mint Bél Mátyás, Tessedik Sámuel, Windisch Károly Gottlieb, Korabinszky János Mátyás vagy Tomka Szászky János, de élete és tevékenysége alkalmas arra, hogy életútja alapján lássuk és megértsük egy korszak értelmiségi elitjének szellemiségét és magatartását. Személye magában hordozza a felvilágosodás kori magyarországi hungarus értelmiség jellemző vonásait és tipikus szerepvállalását. Bredeczky Sámuelre is illik Lukács György megállapítása, amelyet Walter Scott hőseivel kapcsolatban írt, akiket a filozófus „középszerű hősöknek” nevezett, vagyis hétköznapi-ságuk lehetővé teszi, hogy az olvasó rajtuk keresztül egy korszak életét és társadalmi konfliktusait tisztábban lássa.²

A hungarus értelmiség patriotizmusa

A polihisztor Cornides Dániel 1788-ban az alábbi meghatározást adta a *hungarus* kifejezésre: „De Hungaris iam pauca et de Magyaris, quos ego ita distinguo, et omnes Magyaros quidem pro Hungaris habeam, sed vice versa Hungaros omnes pro Magyaris. Hungari genus constituunt, Magyaris speciem.”³ Bredeczky Sámuel ilyen hungarus tudattal⁴ rendelkezett, aki egyszerre volt hűséges alattvaló, de patrióta is; hűen szolgálta a Habsburg Birodalmat, de Magyarországot is. Bredeczky írásai-ban Magyarországot rendszeresen mint hazát (*Heimat*) említi, de magát *cipszernek* és *magyarországinak* vallotta.⁵ Életét valóban nevezhetjük a szó nemes értelmében vett szolgálatnak, ami egyfelől az evangélikus egyház és a hívek szolgálata, másfelől a monarchia – értsd a császár – szolgálata volt, és ebben a szolgálatban német-sé-gét összeegyeztethetőnek tartotta a magyar haza iránti patriotizmussal. Ezt a fajta patriotizmust, amely számos kortársának is sajátja volt, akár magyarországi patrio-

1 A galíciai zsidóság magyarországi bevándorlásával kapcsolatban mértékadó tanulmányok: Pietsch, 1988; Varga, 1992; Konrád, 2018.

2 Lukács, 1977. 37.

3 „Röviden a hungarusokról és a magyarokról, akiket én úgy különböztetek meg, hogy ugyan minden magyar hungarusnak tartok, de fordítva nem: nem minden hungarus magyar. A hungarus-nem magában foglalja a magyar fajt.” Idézi Csáky, 1982. 80.

4 Ez a hungarus tudat meglehetősen rövid életű volt, a 19. század elején már komoly repedések támadtak a már-már idilli együttélés képén. Az egyre erősödő nemzeti mozgalmak mellett, amelyekhez lassan a német is csatlakozott, anakronizmussá vált a hungarus tudat fenntartása. A németek is hasonló dilemma elé kerültek, mint a többi magyarországi nemzetiség: választani kellett az asszimiláció és a nemzeti gondolat között. Lásd: Arató, 1983. 281–282.

5 Az 1800-as évek magyarországi német értelmiségének „Heimat”-felfogásáról Tarnói László írt tanulmányt, amelyben megkülönbözteti a „Vaterland” és a „Mutterland” fogalmát. Lásd: Tarnói, 2001.

tizmusnak⁶ is nevezhetjük, hiszen képviselői, a hungarusok felfogása szerint a nemzet a Magyarországon élő összes népet jelentette, patriotizmusuk tehát a terület-hez és nem a nemzethez kapcsolódott, nem az etnikai, hanem a politikai hovatartozás volt a lényeges számukra.⁷

A 18. század végén, abban a kulturális közegben, amelyben ez a hungarus értelmiségi elit élt, a „jó társaság” szellemi ismérvei között első helyen állt az emelkedett hazaszeretet, amely nem ismeri a nemzetiségi vagy társadalmi elkülönülést. Ez a szemlélet egybeesett az osztrák kormányzat által terjesztett állampatriotizmus-sal is, ahol a haza – értsd az állam – biztosítja, hogy munkánk gyümölcsét nyugodtan élvezzük. Az állam fennmaradásának záloga pedig az uralkodó, akinek bölcsessége a birodalom egymás mellett élő népeit békés egyetértésben tartja össze. Ahhoz, hogy az állam az emberek biztonságát, kényelmét és jólétét garantálhassa, a jó hazafinak az államért kell tevékenykednie. A 18. század folyamán a szepességi protestáns polgárcsaládok fiai, akikhez Bredeczky Sámuel is tartozott, ennek az állampatriotizmusnak az ígézetében szövögették a jövővel kapcsolatos terveiket. Jénából, Halléből vagy Göttingából hazatérve – mint papok, orvosok, tanárok, kereskedők – ennek szellemében éltek. Ráadásul ez a felvilágosodott állampatriotizmus egy sajátos, „kegyelmi állapotban” született, létrejöttékor még mindenki számára elfogadható volt, szépen megfért az ébredező rendi nacionalizmussal és a dinasztikus hűséggel, de kielégítette a haladásért lelkesülőket és az új idők eszméitől idegenkedőket egyaránt.⁸

Bredeczky Sámuel szülőföldje a Szepesség, amely az ország három részre szakadása után sajátos fejlődésen ment keresztül, és részben földrajzi, részben politikai okok miatt egyre inkább önállósult. Ebben a térségben viszonylag kis területen sok szabad királyi várost találunk. Lakossága, amely főleg német és szlovák anyanyelvű, jómódú polgárból állt, már a 16. század folyamán áttért az evangélikus hitre. Ügyes kereskedő polgársága a török hódoltság alatt még inkább meggazdagodott, és a török uralom végén már ez a terület volt az ország legfejlettebb része, és itt élt a 18. századi magyarországi polgárság gazdaságilag legerősebb rétege.⁹

6 A bécsi zsrnalisztikában ezt a patriotizmust – nem kevés iróniával – „partiális patriotizmusnak” nevezték, mivel a bécsiek úgy vélték, hogy a magyarországi németek nem az egész állam, hanem csak a magyar haza polgárának érezték magukat, és akik szerint az igazi patrióta nem a felvilágosodott polgár, hanem a felvilágosodott magyar.

7 Arató, 1960. 66.

8 Pukánszky, 2000. 12–13. Meg kell jegyeznünk, hogy a magyarországi németiség helyzete különleges volt, mivel a birodalom uralkodó nemzetéhez tartozott, kultúrája kibontakozását nemzeti elnyomás nem akadályozta, nemzeti, anyanyelvi jogaiért nem kellett küzdenie. Ezért a németek körében olyan típusú nemzeti mozgalom nem zajlott le, mint ami a szlovákok, a horvátok, a szerbek vagy a románok között kialakult, mert nem is volt szükségük arra, hogy érdekeiket a magyarokkal szemben megfogalmazzák. A német nemzeti gondolat távol állt tőlük, ebből a szempontból még az 1848–1949-es események sem érintették meg őket – ez alól kivételt képeztek az erdélyi szászok. Még a leghevesebb nemzetiségi harcok idején sem tapasztalható valamiféle, a magyarral szemben álló német nemzeti mozgalom ébredése. Sőt, ezt a sajátos helyzetet úgy oldották fel, hogy a magyar nemzeti mozgalom mellé álltak. Nem meglepő ezért, hogy német nemzeti mozgalom csak a 19. század utolsó évtizedeiben bontakozott ki Magyarországon, de társadalmi bázisát nem a német polgárság, hanem a később bevándorolt jómódú parasztság adta. Lásd: Arató, 1960. 59–66.

9 Zombori, 1984. 82.

Itt, az ország északi, viszonylag épen maradt, urbanizált részén az evangélikus lakosság átvette a pietizmus német területről indult irányzatát, amely elsősorban az oktatás és a nevelés területén hozott számottevő újításokat. A magyarországi evangélikus városok a 16. század közepétől kezdve fokozatosan egy olyan iskolarendszert hoztak létre, amely megfelelt a kor európai színvonalának, közöttük is a legjelentősebbek Győr, Késmárk, Lőcse és Sopron voltak. Megfogalmazódott körükben az igény egyfajta magasabb képzésre is, ha nem is egyetemi szinten, de a meglévő líceumi rendszert meghaladó főiskola létrehozására.¹⁰

Mivel Magyarországon nem lehetett protestáns egyetemet alapítani, a Pázmány Péter által létrehozott nagyszombati katolikus egyetemre pedig protestánsok nem iratkozhattak be, a felvidéki evangélikus polgárság gyerekei külföldi, főleg az akkor a pietizmus fellegrájának számító hallei egyetemre jártak, de a konzervatív evangélikus irányzatot megtartó wittenbergi, valamint az inkább a pietizmus és az ortodoxia közötti középutat választó jénai egyetemen is számos magyarországi evangélikus vallású fiatal tanult (utóbbi egyetemen tanult Bredeczky is).¹¹ Ezek a diákok hazatérve a már említett evangélikus líceumokban, Győrben, Sopronban, Pozsonyban, Késmárkon, Lőcsén, Eperjesen adták tovább tudásukat.

A hungarus értelmiségi elitet, amelyhez Bredeczky is tartozott, polihisztor vonások jellemezték, mivel a diszciplínák még nem teljesen váltak szét, és az akkori értelmiségi szerep is többféle funkció teljesítését kívánta meg. Ennek a zömmel német anyanyelvű evangélikus értelmiségi elitnek nagy szerepe lett a 18. századi új tudományos szemlélet és az új tudományok megteremtésében, így az új típusú történetírás, a hon- és államismeret, a statisztika és a topográfia meghonosításában, illetve megújításában. Ezen tudományok létrejöttét az ország politikai helyzete is megkövetelte, a 18. század eleji Magyarországot ugyanis újra „fel kellett fedezni”. A török kivonulása, majd a Thököly-felkelés és a Rákóczi-szabadságharc leverése után az ország újjáépítésre várt, így elengedhetetlenné vált, hogy mind a kormányzat, mind a nemesség, de a polgárság is tisztában legyen az ország tényleges állapotával, adottságaival és lehetőségeivel. Ez különösen igaz volt az ismét Magyarországhoz került központi és déli területek vonatkozásában. Nem meglepő tehát, hogy a 18. századra kiemelten fontos tudományággá vált a hon- és államismeret, a statisztika és a topográfia, amelyeknek Bredeczky Sámuel is művelője volt. Ehhez persze képzett szakemberek kellenek, tekintettel arra, hogy Magyarországon ilyen tantárgyakat nem oktattak, felértékelődött a német protestáns egyetemeken tanult értelmiségiek szerepe, akik hallei, göttingai vagy jénai tanulmányaik során megismerkedtek az új tudományterületek módszereivel és célkitűzéseivel, például az államismeretével (*Staatenkunde*).¹²

A magyarországi hon- és államismeret úttörője Bél Mátyás volt, aki 1704-től a pietista Halléban járt egyetemre. Bél volt az első, aki a szokásos egyháztörténeti kereteken túllépve már az egész ország viszonyaira és fejlődésére kiterjedő, átfogó

¹⁰ Uo. 88.

¹¹ Kosáry, 1984. 113.

¹² Uo. 114.

feltárómunkát kezdeményezett. Célja az volt, hogy egy hatalmas műben Magyarország államismeretét összefoglalja, földrajzi, néprajzi, politikai és gazdasági adatait összegyűjtse. Két évtizedes nehéz kutatómunka után végül napvilágot látott a ma is forrásértékű mű első öt kötete, a *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (Az új Magyarország történeti-földrajzi ismertetése), amit a kor legnagyobb tudományos vállalkozásának tekinthetünk. A *Notitia* legnagyobb érdeme, hogy Bélnek sikerült egységes rendszerbe foglalnia az összegyűjtött különféle adatokat, így a történeti adatokat is, melyeket nem külön fejezetben, hanem a nagy egészen belül, mintegy az összképet kiegészítve tette közzé.¹³

A későbbiekben olyan nagy volumenű munka, mint Bél Mátyásé már nem született, de nyomában megindultak a Magyarország történetét és topográfiáját feldolgozó kutatások és az anyag megjelentetése. A szintén az evangélikus hungarus elit tagjának számító pozsonyi polgármester, Karl Gottlieb Windisch 1772-ben kiadott egy honismertető kézikönyvet *Politisch-geographisch- und historische Beschreibung des Königreichs Ungarn* (A Magyar Királyság politikai-földrajzi és történeti leírása) címmel, majd megírta Magyarország földrajzát egy rövidebb és egy hosszabb változatban is. Utóbbi 1780-ban, *Geographie des Königreiches Ungarn* (A Magyar Királyság földrajza) cím alatt jelent meg. Az eperjesi születésű evangélikus lelkész, Korabinszky János Mátyás nevéhez Magyarország első földrajzi-gazdasági lexikona fűződik, amelyet 1786-ban adtak ki *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon* (Földrajzi-történeti és terméklexikon) címmel.¹⁴

Szintén Bél tanítványai alapozták meg a hazai történetírást is, akik kilépve az addigi egyházi, elsősorban jezsuita keretek közül, felkutatták és kiadták Magyarország történeti forrásgyűjteményeit. Az első ilyen jelentős forráskiadványt maga Bél tette közzé (*Adparatus ad historiam Hungariae*, 1735–1736), amely tulajdonképpen a már említett államismereti fő műve „melléktermékeként” született. Osztrák tanítványa, Johann Georg Schwandtner három kötetben először tette közzé Magyarország elbeszélő forrásainak gyűjteményét (*Scriptores rerum Hungaricarum*), többek között Anonymus Gesta-ját, elindítva a máig tartó vitát a „Névtelen Jegyző” kilétéről. Bél Mátyás másik tanítványa, Tomka Szászky János pedig Magyarország történeti földrajzát próbálta a *Gesta* alapján rekonstruálni.¹⁵ Ugyancsak ehhez a körhöz tartozott a késmárki Schwartner Márton, aki eredetileg teológusnak készült, de végül ő lett a magyar statisztikatudomány megeremtője. Fő műve a ma is forrásértékű *Statistik des Königreichs Ungarn* (A Magyar Királyság statisztikája, 1789). Meghatározása szerint a statisztika nem más, mint „az állam legújabb, most folyó történetének, avagy az állam fő jellemzőinek rendszeres elbeszélése”.¹⁶

¹³ Kosáry, 1983. 152.

¹⁴ Uo. 153.

¹⁵ Uo. 148.

¹⁶ Uo. 600.

Bredeczky tanulmányai és pedagógiai munkássága

Bredeczky Sámuel a Felvidéken, az említett milióban született 1772. március 18-án,¹⁷ a Sáros megyei Jakabvágásán (ma Chminianske Jakubovany), ahonnan gyerekkorában családja elköltözött Leibicre (szlovákul Lubica, németül Leibitz), mivel apját, Bredeczky Mátyást a leibici evangélikus közösség tanítójának nevezték ki.¹⁸ A család régi evangélikus lelkész-tanító família volt, amelynek múltja a meglehetősen kevés rendelkezésünkre álló forrás szerint legalább 1693-ig vezethető vissza. Ekkor tevékenykedett Bredeczky Pál korompai (szlovákul Krompachy, németül Krompach), majd kislomnici (szlovákul Malá Lomnica, németül Kleinlomnitz) lelkész, aki a protestánsok üldözése miatt száműzetésre kényszerült. Az ő fia volt Bredeczky György, aki 1707–1729 között a Sáros vármegyei szentkereszti (szlovákul Svätý Kríž, németül Kreuzdorf) anyaegyháznak és a jakabvágási leányegyháznak lett a lelkésze. Bredeczky Sámuel apja, Bredeczky Mátyás, aki Besztercebányán, Eperjesen és Késmárkon tanult, 1765-től töltötte be a leibici kántortanítói állást. Ugyanebben az évben vette nőül Fábry Zsuzsannát. A jakabvágási evangélikus egyház anyakönyvei szerint a házaspárnak már 1766-ban és 1769-ben is született egy-egy fiúgyermek, de az ő további sorsukról nem lehet tudni. A későbbiekben sem említi őket a családi hagyaték, ezért valószínű, hogy már gyerekkorukban meghaltak.¹⁹

Bredeczky Sámuel 1785-ben kezdte meg tanulmányait a késmárki evangélikus iskolában, amelynek igazgatója akkor a Jénában végzett Podkonitzky Ádám volt. Bredeczky tanára volt Genersich Keresztély és Schwartner Márton is. Nem tudni, miért, de alig egy év múlva szülei a soproni líceumba küldték, majd 1788-ban ismét visszatért Késmárkra. Az itt eltöltött évek alatt életre szóló barátságot kötött Glatz Jakabbal, későbbi kollégájával és galíciai útítársával. 1789 szeptemberétől Csetneken tanult tovább, majd két év múlva ismét a soproni líceumba került és itt fejezte be középiskolai tanulmányait.

Családja szűkös anyagi lehetőségek között élt, külföldi egyetemi tanulmányainak költségeit is a soproni evangélikus közösség segítségével sikerült összegyűjteni. Így kerülhetett Bredeczky Sámuel 1796-ban Jénába, ahol filozófiát, teológiát és természettudományt tanult. Különösen a természettudományok területén mélyítette el ismereteit, a Jénában alapított ásványtani (mineralógiai) társaság titkára és – ahogy ma neveznénk – magyarországi referense volt. Későbbi legjobb barátja, Jacob Glatz szintén tagja volt ennek a társaságnak. Ezenkívül kapcsolatban állt az a weimari körrel is, amelynek Goethe, Schiller és Humboldt is tagja volt. Goethével állítólag levelezett is, de ezek a levelek elvesztek, illetve eltűntek a Bredeczky-

17 Wéber Sámuel tévesen 28-át jelölte meg születési dátumnak (Weber, 1901), de ezt egy későbbi művében korrigálta. Bredeczky életéről lásd még: Kesselring, 1912; Kesselring, 1929; Horváth, 1924; Barton, 1976. Halála után, 1812 augusztusában barátja és munkatársa, Glatz Jakab írt róla: Glatz, 1812.

18 Horváth, 1924. 9. Horváth ehhez forrásként az eperjesi lelkész, Korbély Géza adataira hivatkozik. Szintén Horváthtól tudjuk azt is, hogy a költözés oka az 1776-ban Jakabvágásán kitört tűzvész volt, amikor is leégett az evangélikus templom, és elpusztult annak minden berendezése.

19 Uo. 10. Horváth Ödön munkájának nagy erénye, hogy Horváth azoknak a felvidéki iskoláknak az anyakönyveit is átkutatta, ahol Bredeczky Sámuel tanult.

hagyatékából, a családi emlékezet ugyanakkor megőrizte a kettejük kapcsolatáról szóló történetet.²⁰ A későbbi szuperintendens a jénai éveket tartotta élete legszebb és szellemileg legmeghatározóbb korszakának. Elsősorban Fichte logika-, metafizika- és természetjog-előadásait hallgatta.²¹ Bredeczky természettudományok iránti érdeklődése rendkívül kiterjedt volt, egész életén keresztül meghatározó maradt, ezen belül is a mineralógia, botanika, közzettan foglalkoztatta leginkább, de tagja volt a szász-gothai erdészársaságnak is.

1798-ban tért vissza Sopronba, a néhány évvel korábban alapított soproni evangélikus polgári iskola tanára lett. Mint jegyzeteiből kiderül, nem nagy kedvvel vállalta el ezt a feladatot, de a soproniak iránt érzett hálából mégis elfogadta az állást.²² Ráadásul a legszöbb évfolyamokat kapta meg, ahol a legfőbb feladat a fegyelmezés volt. Mégis, talán éppen emiatt, soproni évei alatt kiemelkedő a lelkes pedagógiai munkássága, ebben a témában számos írása is megjelent,²³ amelyek a szintén evangélikus és a felvilágosult pedagógiai elveket támogató Tessedik Sámuel figyelmét is felkeltették. Ezért 1799-ben Szarvasra hívta,²⁴ hogy tanítson az általa alapított gazdasági népiskolában,²⁵ de ő a felkérést – bár nagyon büszke volt rá – valószínűleg anyagi okokból nem fogadta el. Tessedik ugyanekkor meghívta még Glatz Jakabot és a másik jénai barátot, Josephi Pált is. Hármójuk közül csak Josephi fogadta el az állást, Glatzot ekkor még feladatai Németországhoz kötötték.

Bredeczky Sámuel soproni pedagógiai tevékenységének Bécsbe is eljutott a híre. Ezért 1802-ben a császárvárosba került, ahol mint lelkész és tanár tevékenykedett, és itt kezdte el az anyaggyűjtést egyik legfontosabb munkájához, a Magyarország földrajzáról és természeti kincseiről szóló könyvéhez.²⁶ 1805-ben a bécsi

20 Horváth, 1924. 135. Bredeczky gyermekkori barátja, Jacob Glatz szintén megemlíti kettejük kapcsolatát: „In Goethes Haus kam er öfters” (Gyakran járt Goethe házában). Kesselring, 1929. 68.

21 Bredeczky, 1809. 52.

22 EOL Bredeczky–Krayzell-hagyaték, 2. doboz.

23 Ilyen pedagógiai kérdésekkel foglalkozó munkája az 1801-ben megjelent *Elementarbüchlein zum Gebrauch bey dem öffentlichen Unterrichte* (Elemi könyvecske a nyilvános oktatáshoz).

24 Tessedik meghívólevele. EOL Bredeczky–Krayzell-hagyaték, 2. doboz.

25 Tessedik Sámuel 1779-ben alapított iskolája rövid időn belül birodalomszerte ismertté vált. 1787-ben II. József elismerő oklevéllel és aranyéremmel jutalmazta munkáját. Glatz Jakab külön fejezetet szentelt Tessedik intézetének. Glatz, 1799.

26 Ez a mű négy kötetben jelent meg 1803–1805-ben, Bécsben *Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungarn* (Adalékok a Magyar Királyság topográfiájához) címmel. A kiegészítő kötetet 1807-ben jelentették meg Triesztben és Bécsben (*Neue Beyträge zur Topographie und Statistik des Königreichs Ungarn*, Új adalékok a Magyar Királyság topográfiájához és statisztikájához). Mindegyik kötetet a bécsi Carmesina könyvkereskedés adta ki. Horváth Ödön vitatja, hogy a *Neue Beyträge* az ötödik kötet lenne, szerinte ez egy önálló könyv, amely független a korábbi négytől. Nehéz a kérdésben állást foglalni, mert mindkét műnek Bredeczky egyben a szerkesztője is, ezért nem csak az ő írásai szerepelnek benne. A cikkeket munkatársai és barátai írták, mint Romy Károly György, Genersich Keresztély és Christian Raiss. A *Neue Beyträge*-ben Bredeczky még kevesebbet írt, csak az előszó és a jegyzetek az ő munkája. Ezért tulajdonképpen tekinthetnénk folytatásnak is. Az 1807-ben kiadott *Neue Beyträge* kéziratait még Krakóban rendezte sajtó alá, ebből a műből jelent meg a *Reise durch Karpaten* (Utazás a Kárpátokon keresztül) és a *Beschreibung der äusserst merkwürdigen Höhle Baradla* (A különlegesen érdekes Baradla barlang leírása) – ezek Genersich Keresztély és Christian Raiss munkái. Bredeczky elsősorban ásványtani és földtani kiegészítésekkel és megjegyzésekkel látta el az írásokat, és ő is adta ki azokat. A *Beyträge*-ről lásd: Horváth, 1924. 216–220.

evangélikus főegyháztanács február 23-i előterjesztése nyomán nevezték ki az egyesült krakkói és podgórzei (Josefstadt) evangélikus egyházközösség esperesévé. Ehhez az egyházmegyéhez tartozott a krakkói mellett a podgórzei, a białai, a stadłói, az újszandeci (lengyelül Nowy Sącz, németül Neu Sandez), a węgrowski és a lublini lelkészség is.²⁷

Bredeczky egyházszerző tevékenysége

Bredeczky Galíciába érkezésekor, 1805-ben a terület már 33 éve a Habsburg Birodalomhoz tartozott. Ennek ellenére még mindig sok volt a bizonytalanság a tartománnyal kapcsolatban. Galícia határai sem alakultak még ki véglegesen. Éppen két évvel Bredeczky érkezése előtt módosultak utoljára, ekkor került Ausztriához az úgynevezett nyugat-galíciai terület, Lublinnal, Białával és a lelkész első galíciai állomáshelyével, Krakkóval, de nem telt bele újabb négy év, és mindezt az osztrákok elvesztették.

Bredeczky Sámuel azzal a céllal küldték Galíciába, hogy a protestáns betelepítések ügyét felügyelje és az evangélikus hitéletet újjászervezze. Ennél azonban sokkal többet tett. A kijelölt feladatain túl foglalkozott még államgazdasággal (*Staatwirtschaft*), népismerettel, földrajzzal, ásványtannal, egyszóval mindennel, amire az államnak, a monarchiának szüksége lehetett. Arra törekedett, hogy tevékenységével elősegítse Galícia erőforrásainak felfedezését, a paragon fekvő területek hasznosítását. Tevékenysége maradéktalanul megfelelt a jozefinista államfelfogás embereszményének: a közjó szolgálatának.

Fontos szólni arról, hogy milyen viszonyok várták Bredeczkyt Galíciában, illetve milyen volt akkoriban a galíciai evangélikus egyház helyzete. Az ellenreformáció és a jezsuita rend fellépésének hatására Lengyelországban a protestantizmus szinte teljesen elszorult. A 17. század végére már csak huszonegy református és hét evangélikus templom maradt fenn, de 1768 februárjában az úgynevezett varsói egyezmény megszületésével, amely szabad vallásgyakorlást, egyházi öngazgatást és bíraskodást ígért, úgy tűnt, hogy ez a folyamat megállítható. A varsói egyezmény idejében egyébként már csak nyolc református és két evangélikus templom maradt egész Lengyelország területén.²⁸

Az osztrák uralom a protestánsok életében is fordulópontot jelentett. A betelepítési pátensek nyomán számos protestáns család is érkezett Galíciába, amelyek meghatározott városokban telepedhettek le. Ennél fontosabb volt azonban II. József 1781. november 10-én kiadott türelmi rendelete. II. József egy alkalommal anyjához írt levelében kifejtette, hogy a birodalomban élő protestánsokat inkább megtérítené, de az állam – elsősorban gazdasági – érdekei azt kívánják, hogy a protestánsokat is az állam szolgálatába állítsák. Türelmi rendeletében a protestánsoknak – némi korlátozással ugyan – megadta a szabad vallásgyakorlás jogát. Ilyen

²⁷ EOL Bredeczky-Krayzell-hagyaték, 2. doboz.

²⁸ Kesselring, 1912. 7–8.; Horváth, 1924. 245.

korlátozás volt például az, hogy csak ott építhettek imaházat és iskolát, ahol legalább száz protestáns család alkotott egy közösséget, de azoknak nem lehettek tornyai, harangjai és utcára nyíló bejáratai.

Bredeczky közvetlen felettese Joseph Paulini leMBERGI püspök volt, és a ki-nevezési okirat szerint a lelkész legfőbb feladata az volt, hogy segítségére legyen a püspöknek a nyugalom és a rend helyreállításában, továbbá tartassa be a türelmi és egyházi ügyekben kelt rendeleteket. Jellemző volt a galíciai protestánsok helyzete, hogy a türelmi rendelet óta a reformátusok és az evangélikusok együtt intézték hitéleti ügyeiket, tehát Bredeczky mindkét felekezet lelkésze volt. Ezt bizonyítja az is, hogy 1807-ben ő avatta fel a josefsbergi (lengyelül Korošnica, ukránul Korosznica) református templomot.²⁹

Bredeczkynek kiterjedt egyházmegyéje volt, így rendkívül sokat kellett utaznia ahhoz, hogy egyáltalán megismerje a fennálló viszonyokat. Ezen utazások alkalmával felismerte, hogy feladata nem korlátozódik pusztán az intézmények üzemeltetésére és a hitélettel kapcsolatos általános feladatokra, hanem ennél jóval többet kell tennie, szinte újjá kell építenie a protestáns egyházi életet Galíciában. Jellemző, hogy első galíciai állomáshelyén, Krakkóban még nem volt valódi protestáns templom, az istentiszteleteket két bérelt szobában tartották. A másik jelenség, ami megdöbbenetett Bredeczkyt, hogy senki sem tudta pontosan megmondani, hogy valójában hány híve van a krakkói gyülekezetnek, ezért bevezette a gyülekezet tagjainak összeírását.³⁰ További gondot jelentett, hogy meglehetősen zavarosak voltak az evangélikus egyház pénzügyei. A krakkói imaház építéséhez már többször kezdeményeztek gyűjtést, de az összegyűjtött pénz valahogy mindig eltűnt. Hasonló volt a helyzet Podgórzében is. Ezért szükségessé vált, hogy az egyházat gazdaságilag is megszervezzék, és az előjárókat elszámoltassák.

A türelmi rendeletet követő betelepítések és Bécs anyagi támogatása ellenére is nehéz volt újjáéleszteni az evangélikus hitéletet. A legnagyobb gondot az jelentette, hogy még alsó fokon is hiányoztak a protestáns iskolák.³¹ Az iskolákban csak hittant tanítottak, és az énekeskönyv egyes énekeit, szaktárgyak oktatásáról szó sem lehetett a megfelelően képzett oktatók hiányában. A Mária Terézia és II. József telepítései nyomán érkezett bevándorlók is legtöbbször megelégedtek az-
zal, hogy tanítónak egy parasztot vagy iparost választottak ki maguk közül, aki a többiekhez képest jobban tudott írni-olvasni, így a műveltségi szint rendkívül alacsony maradt.³² A kisebb közösségekben úgynevezett téli iskolát tartottak fenn, amely csak a téli, mezőgazdasági munkák szempontjából passzív időszakban üzemelt, a diákok „a burgonyaszüret bevégezésétől a házi állatoknak a legelőre való ki-

²⁹ Horváth, 1924. 255–256.; Kesselring, 1912. 5–8.

³⁰ Bredeczky maga is végzett felméréseket és összeírásokat az evangélikusok létszámáról. Egy általa készített 1808-as felmérés szerint 16 957 evangélikus vallású személy élt Galíciában.

³¹ Egész Galíciára jellemző volt, hogy kevés iskola működött, és ebből következett az alacsony iskolázottság és az írástudatlanság magas aránya. Kesselring adatai szerint még 1890-ben is 80 százalékos volt az analfabetizmus Galíciában. Kesselring, 1912. 10.

³² Kesselring, 1912. 19.

hajtásáig” jártak iskolába.³³ A tanítók és a lelkészek helyzete is siralmas volt, rosszul vagy egyáltalán nem fizették őket, állandó megélhetési gondokkal küzdöttek. Leginkább a közösség tagjainak adományaiból tartották fenn magukat, mivel rendszeres havi járandóságuk nem volt, és még a galíciai viszonyokhoz képest is szegények voltak. Ennek következtében a lelkési és tanítói állások évekig betöltetlenül maradtak, és a hívek között fejtelenség uralkodott.

Joseph Paulini leMBERGI püspök és Bredeczky is szóvá tette, hogy a falusi lelkészek és a többi telepese körében egyre erősebb az alkoholfogyasztás, amit a lelkész annak tulajdonított, hogy a szétszórtan élő telepések közössége a „nyers és tudatlan galíciai népséggel érintkezik”, és átveszi azok erkölcstelen szokásait.³⁴

Nem csak a hitélettel kapcsolatos problémák nyomasztották Bredeczkyt. A kedvezőtlen külpolitikai fordulatok is befolyásolták mind személyes, mind az evangélikus közösségek helyzetét. Az 1805. novemberi, vesztes ulmi csata után a bécsi udvarnak nem a galíciai protestánsok támogatása volt a legégetőbb gondja. Tovább nehezítette a lelkész életét, hogy 1806. január 16-án, mindössze 36 éves korában meghalt Joseph Paulini leMBERGI szuperintendens, aki Bredeczky közvetlen felettese volt. Halálos ágyán Bredeczkyt nevezte meg utódjául, ő azonban feltételezhetően hezitált annak elfogadásával, mert Ernst Traugott von Kortum, aki 1800-tól a királyi javak és sóbányák felügyelője, valamint a leMBERGI evangélikus közösség elöljárója is volt Galíciában, február 13-án levelet írt Bredeczkynek, amelyben rábeszélte az állás elfogadására. Május 28-án már Kortum mutatta be a lelkészt a galíciai kormányzónak.³⁵

Bredeczky alig egy évet töltött Krakkóban, amikor is – mindössze 34 évesen – kinevezték Galícia és Bukovina evangélikus püspökévé és a református egyház ügyeinek felügyelőjévé. Egészen 1812-ig, haláláig Lembergben élt, és ezt a viszonylag rövid Galíciában töltött időszakot tekinthetjük Bredeczky legtermékenyebb, legalkotóbb korszakának. Számátalan levél, prédikáció, sok száz mérföldnyi szolgálati útról írt beszámoló, számos feljegyzés, újságcikk, statisztikai összeírás, természettudományos leírás, kéziratgyűjtemény és két ma is figyelemre méltó könyv maradt hátra ebből a hatéves tevékenységből.

Lembergben is hasonlóan nehéz körülmények várták Bredeczkyt, mint Krakkóban. A helyi evangélikus közösség 1778. október 16-án jött létre Johann Preschel kezdeményezésére, aki a lakásán tartotta meg az első istentiszteletet. 1785-ben kezdtek templomot építeni, amelynek hatásköre kiterjedt Lemberg, Jarosławra (németül Jaroslau, ukránul Jaroszlav), Zamośćra és Zaleszczykire. 1779-től már anyakönyvet is vezettek, de kevés születési bejegyzés történt. Joseph Paulini bejegyzése szerint 55 evangélikus család élt 1805-ben Lembergben.³⁶

A lelkész lak nedves és egészségtelen volt, Bredeczky szerint Paulini is ebbe halt bele, ezért új lelkésházat akart építtetni, amihez adományokat gyűjtött, addig

³³ Horváth, 1924. 251.

³⁴ Uo. 253.

³⁵ Uo. 281.

³⁶ Uo. 289.

Graf Mihály sütőmesternél lakott.³⁷ Már novemberben pásztorlevelet adott ki, amelyben elpanaszolta, hogy a lelkészek közül többen elhanyagolják önképzésüket, nem művelődnek, és némelyek iszákosak is.³⁸ Decemberben részletes jelentést küldött a galíciai kormányzóságnak a tartomány evangélikus iskoláinak állapotáról.

Bredeczky egyházszervező tevékenységének fontos részévé vált a lelkészek anyagi és társadalmi helyzetének rendezése. Nagy hangsúlyt fektetett a lelkészek kiválasztására és arra, hogy havi rendszeres jövedelmük legyen, ezzel akarta megakadályozni, hogy egy-egy lelkészi állás hosszabb időre betöltetlen maradjon.

Az oktatás és a népnevelés kiemelt helyet töltött be Bredeczky életében, el is kezdte a lembergi evangélikus iskola szervezését a korábban már említett Ernst Traugott von Kortummal együtt. Legfőbb céljául azt tűzte ki, hogy Galíciában is legyen egy tanítóképző intézet, ahol az evangélikus hitoktatókat képezik, mivel úgy vélte, hogy a vallástalanság és a vallásosság hanyatlásának megakadályozására csak egy eszköz van, a jó vallásoktatás. A lembergi evangélikus iskola 1808-ban kezdte meg működését a régi lelkészlakban, és már egy segédlelkészt is alkalmaztak, aki évi száz forintot kapott fizetésként, továbbá gyerekenként még négy forintot. Az iskola felügyeletét ellátó bizottság tagja volt Kortum is.³⁹

Bredeczky irodalmi munkássága

Bredeczky irodalmi munkásságának legjelentősebb alkotásai is a galíciai évek alatt születtek. Ezek főleg statisztikai, topográfiai művek, de emellett kiemelten fontos szerep jutott bennük az úgynevezett népismeretnek (*Volkskunde*) és a néprajznak is. Itt, Galíciában egy újabb államigazgatási kérdés keltette fel az érdeklődését: a telepítések ügye. Mária Terézia és II. József nagy formátumú telepítési tervet dolgoztak ki Galíciára vonatkozóan, ami főleg a németeket, illetve II. József esetében a zsidókat is érintette. A püspök már hivatalánál fogva is a németek betelepítésére figyelt, ami II. József halála után is folytatódott.⁴⁰ Ezért hosszú ideig dolgozott a *Historisch-statistischer Beytrag zum deutschen Kolonialwesen in Europa nebst einer kurzen Beschreibung der deutschen Ansiedlungen in Galizien* (Történelmi és statisztikai

³⁷ Uo.

³⁸ Kesselring, 1912. 21.

³⁹ Horváth, 1924. 304–305.

⁴⁰ Rummy Károly Györgynek írt, 1811. szeptember 25-én kelt levelében Bredeczky beszámolt arról, hogy egy vagyonos nemes, bizonyos Matkovszky Welczizben (Stryi körzet) egy nagyobb német kolóniát akar létrehozni 300 családdal, és 30-40 köböl földet adna családonként, továbbá gyárat és bányát is akar létesíteni. Ez lesz majd a legnagyobb lelkészszékek egyike Galíciában. Bredeczky szerette volna, ha ezt az új lelkészszéket barátja, Rummy vezetné. A következő, egyben utolsó Rummy írt levelében (1812. január 21.) azonban hírül adta, hogy a welczi lelkészszék szervezése akadályokba ütközik, mert a németek betelepítése lassan halad, így a lelkészi állás betöltésére egyhamar nem kerülhet sor. MTA Levéltár, Magyar Irodalom, Levelezés 4-r. 25. sz. 11.

adalék az európai német telepítésekhez, kiegészítve egy rövid leírással a galíciai német településekről) című könyvében.⁴¹

1805-től gyűjtötte az adatokat, és eközben beutazta egész Galíciát, felkereste az összes német települést (186-ot sorolt fel név szerint). Bredeczky egyik levelében megemlítette, hogy a statisztikai adatokat a galíciai kormányzóságtól kapta, és a könyv bevezetőjében is megjegyezte, hogy sok időt töltött a telepesek között anyaggyűjtés céljából. A galíciai németek történelmének kutatásához ma is ez a könyv az egyik legfontosabb forrás, és talán ez Bredeczky Sámuel legmaradandóbb műve, amely 1812-ben Brünnben jelent meg és három kiadást is megért. 1807. február 6-án Rummyhoz intézett levelében azt közölte, hogy Kriebel tanár segíti őt a nagy történelmi munkájában, és ezt a művet Londonban is ki akarják adni. 1811. szeptember 25-i, szintén Rumynak küldött levelében is írt „az épp mostan Brünnben megjelenő”, a telepítésekről szóló művéről.⁴² Szintén ezzel a könyvvel kapcsolatos az a hagyatékban található levél, amelyből kiderül, hogy Bredeczky már 1810. augusztus 11-én bemutatta a kéziratot a tartományi kormányzóságnak, de azzal a megjegyzéssel kapta vissza, hogy azt egészítse ki újabb statisztikai adatokkal.⁴³

A *Historisch-statistischer Beytrag zum deutschen Kolonialwesen* 1811. évi előszavában szerepel, hogy a mű tulajdonképpen már 1808-ban elkészült. A kézirat a két időpont között idegen kezekben volt, bár nem tudni, pontosan hol, valószínűnek tűnik, hogy ismét a tartományi kormányzóságnak kellett küldenie.⁴⁴ Az előszóban azt is elmondta Bredeczky, hogy az 1809-es események során a galíciai németek önként küldték fiaikat katonai szolgálatba, és amikor a háború alatt a terület lengyel uralom alá került, nem voltak hajlandók hűségesküt tenni a lengyel kormányra.

A hagyatékban található az az 1807. március 13-i keltezésű kormányzósági leirat, amely évi 200 forint összeget biztosított Bredeczky számára a hivatalos utazásokra és egyházlátogatásokra.⁴⁵ Esperesi állásának elfoglalása óta ideje jelentős részét utazásokkal töltötte, melyek – ismerve a korabeli galíciai út- és közlekedési viszonyokat – nagy testi megterhelést és fáradságot okoztak neki, és idővel kikezdték az egészséget. Különösen igaz ez életének utolsó éveire, amikor is a tartományi kormányzóság közvetítésével a bécsi udvartól kapott felkérést arra, hogy írjon egy összefoglaló statisztikai és földrajzi könyvet Galíciáról. Ekkor már ideje jelentős részét csak az utazásnak és az adatok gyűjtésének szentelte.⁴⁶

41 A könyv megjelenéséről beszámolt az *Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthume* 1812. évi IV. kötete is, de ekkor Bredeczky már nem élt.

42 MTA Levéltár, Magyar Irodalom, Levelezés 4-r. 25. sz. 11. Bredeczky Sámuel levelei Rummy Károly Györgyhöz.

43 EOL Bredeczky-Krayzell-hagyaték, 2. doboz.

44 Uo. A hagyatékban található egy levél, amelyet Bredeczky a galíciai kormányzóságnak írt. Ebből kitűnik, hogy több alkalommal kellett pontosítania az adatokat, és ebben az ügyben állandó levelezésben állt a kormányzósággal, amely a rendelkezésére bocsátotta a statisztikákat.

45 Uo.

46 Glatz, 1812; Loesche, 1911; Horváth, 1924. 311.

Bredeczky a statisztikai és néprajzi adatgyűjtéseit rajzokkal is kiegészítette. Hagyatékának egyik legnagyobb értékét a saját kezűleg készített, Galícia különböző népeinek viseletét megörökítő rajzai és festményei adják.⁴⁷

1809-ben kezdte meg a *Statistisch-topographische Beschreibung der Hauptstadt Lemberg in Galizien* (Galícia fővárosának, Lembergnek statisztikai és topográfiai leírása) című művének írását, amiről említést tett a *Reisebemerkungen* előszavában is. Ennek a munkának a kézirat töredéke *Ein Versuch* (Kísérlet) címmel megtalálható a hagyatékban.⁴⁸ A tervezett mű⁴⁹ egyes fejezetei elkészültek (különösen a harmadik nagy rész), de a munka megszakadt, hogy miért, arra valószínűleg az a válasz, hogy Bredeczkynek nem tetszett Lemberg lakóinak viselkedése a lengyel felkelés alatt. „Egy nép jellemét az mutatja meg, hogy miképpen viselkedik az életnek aggasztó helyzeteiben és időszakaiban.” A felkelés alatt Bredeczky megfogalmazta, milyen magatartást kell a lelkészeknek tanúsítani, ami árulkodik az ő jelleméről: „A lelkeszség azonnal átlépi a maga hatáskörét, mihelyst a politikai dolgokba avatkozik! (...) Ő Istennek a szolgálja s kötelessége az, hogy a kedélyeket a nyugalom, a rend és az erények felé irányítsa! (...) Ő állampolgár is s mint ilyennek kötelessége, hogy az államnak szent céljait tanításával és példaadásával előmozdítsa.” Részletesen leírta a leMBERGI zavargásokat, nemtetszését váltotta ki a lengyelek németellenes magatartása és az, ahogy Napóleont éltették.⁵⁰ Itt is tetten érhetjük a lelkes Habsburg Birodalom iránti teljes lojalitását.

Minden bizonnyal az is félbeszakította Lembergről szóló művének előkészítését, hogy ugyanebben az évben (1809) megbízást kapott egy, az egész Galíciára vonatkozó földrajzi, statisztikai munka megírására. A bécsi udvari kancellária kérte fel arra, hogy készítsen egy átfogó földrajzi és statisztikai felmérést Galíciáról a katolikus középiskolák számára. A hagyatékából kiderül, hogy 1809. február 17-én vette kézhez a levelet, amelyet a Studienhofkommission írt 1808. december 17-én, ezzel egy időben megkapta a biztosítékot arra, hogy a kormány minden szükséges adattal ellátja, amire a mű megírásához szüksége van.⁵¹ A valóban lenyűgöző anyaggyűjtemény a családi hagyatékban található *Materialien zur statistisch-geographischen Beschreibung von Galizien. In den Jahren 1807–1811. Verfasst und zusammengetragen von Samuel Bredeczky* (Anyagok Galícia statisztikai-földrajzi leírásához. Az 1807–1811. években. Szerkesztette és összerendezte Bredeczky Sámuel) címmel. Bredeczky nagy lelkesedéssel látott neki az adatgyűjtésnek, a kormányzóság annyiban volt a segítségére, hogy az osztrák hivatalos statisztikai felméréseket a rendelkezésére bocsátották. Emellett kiterjedt levelezést is folytatott annak érdeké-

47 EOL Bredeczky–Krayzell-hagyaték, 3. doboz.

48 Ebből egyes, már kidolgozott fejezetek *Umgebung von Lemberg* címmel megjelentek a *Vaterländische Blätter*-ben. Bredeczky, 1811.

49 A mű tervezett beosztása: 1. Elvezetés, 2. Fekvés, 3. Földtani nézetek, 4. Éghajlat, 5. Népeség, 6. Természeti (fizikai) állapot (lakás, ruházat, betegségek, születés és halálozás, fürdők és kórházak), 7. Lelki állapot (jellem, nyilvános intézetek, templomok, zárdák, líceumok, könyvtárak, múzeumok, természettani szerek, csillagvizsgáló, magánintézetek, vigadók, színház, séták, kertek), 8. Polgári állapotok (kormányhatóságok, hivatalnokok, fogházak, kereskedések, gyárak, iparosok, koldusok).

50 Horváth, 1924. 315–316.

51 EOL Bredeczky–Krayzell-hagyaték, 1. doboz.; Horváth, 1924. 345.

ben, hogy akár a legkisebb helységről is információt szerezzen. Az adat- és anyaggyűjtés céljából ismét beutazta Galíciát, most – ha lehet – még a korábbiaknál is szisztematikusabban.

Egy szintén a hagyatékban található kéziratröredékből ismert, hogy a mű 1811 júniusában elkészült, és Bredeczky azt át is adta a tartományi kormányzóságnak. Már ebben a kéziratban is, amely eredetileg egy Lembergől Sáros vármegyébe tett utazás leírásaként készült, említést tett arról, hogy a *Statistisch-geographische Beschreibung der Königreiche Galizien u. Lodomerien nebst Bukowina* (Galícia és Lodomeria Királyság, továbbá Bukovina statisztikai-földrajzi leírása) megírásával kapcsolatos rengeteg utazás nagyon megviselte az egészségét. Mint írja: „Mindkét hivatalomnak sok munkája és kötelezettsége egészségemre és lelki hangulatomra oly rossz hatással voltak, hogy veszedelmes képzelődő kezdtem lenni. Orvosom utazást és fürdők használatát ajánlotta.” A kéziratröredékben részletesen leírja betegségét is.

A mű előszavának tervezetében az áll: arról kívánt képet rajzolni, hogy „Ausztia bölcs és szelíd kormányzása alatt mivé lett Galícia”.⁵² Két éven keresztül gyűjtötte az adatokat és beutazta az egész országot. Az elkészült tanulmány 25 fejezetből állt, minden fejezet Galícia egy-egy kerületét mutatta be, amely magában foglalta az adott kerület történelmét, népességét, kereskedelmét, iparát és egyéb termékeit, mindezt statisztikai adatokkal alátámasztva. Az elkészült mű 300 fólió oldalt tett ki.⁵³

A tankönyvnek szánt munka születésének körülményeiről két levelet találhatunk a hagyatékban, amelyek a Studienhofkommissiontól érkeztek. Az elsőből kiderül, hogy már 1808-ban tervbe vették, hogy összefoglaló munkát készíttetnek Magyarország és Ausztia vármegyéinek és kerületeinek statisztikájáról, de a tervet egyelőre Galíciára és Bukovinára szűkítették le, és ennek megírásával Bredeczky Sámuel akart megbízni. A Studienhofkommission azt is megígérte, hogy az illetékes hatóságok minden szükséges segítséget megadnak. „Ez egy még másoktól nem taposott út lenne arra, hogy az államnak fontos szolgálatot tegyen, hogy magának dicsőséget szerezzen, és hogy a miniszternek, valamint őfelsége tanácsosainak és mindenkinek, akinek a nyilvános ügyek intézésében része van, figyelmét felkeltse.” A folytatásban arról szól a levél, hogy már egy fontos államférfinak benyújtották ezt a tervet, és az uralkodónak, János főhercegnek és Galícia kormányzójának lehetne ajánlani a művet, amihez sok statisztikai táblázatot mellékelnének, térképeket, tájképeket és rajzokat is. A levél felhívta Bredeczky figyelmét arra, hogy Dominik Kofil kormánytanácsos hagyatéka nagy mennyiségű ilyen természetű jegyzeteket, rajzokat tartalmaz, és ezeket Bredeczky felhasználhatná a munkájához. „Ez a mű szolgálhatna alapjául a *Voyage pittoresque durch Galizien und die galizischen Carpathen* [Festői utazás Galícián és a galíciai Kárpátokon keresztül] című díszkiadványnak.”⁵⁴

52 Horváth, 1924. 348.; EOL Bredeczky–Krayzell-hagyaték.

53 Ez a műve teljes terjedelmében, az adatgyűjtésekkel, statisztikákkal együtt megtalálható: EOL Bredeczky–Krayzell-hagyaték.

54 Horváth, 1924. 350.

A másik levél, amely 1811. december 27-én kelt és az előbbinél is terjedelmesebb, további részletekkel szolgál a Studienhofkommission terveiről. A hivatal már 1807-ben tizenegy ládányi könyvet, ifjúsági iratot és Bibliát küldött a kerületi hatóságokhoz. Kiderül még a levélből, hogy Bredeczky a *Vaterländische Blätter*ben Kortumról írt életrajzot,⁵⁵ és abban kifejtette, hogy államtudományi műveit ki kellene adni. A kiadó vállalna ezt, és megbízta Bredeczkyt műveinek összegyűjtésével és sajtó alá rendezésével. Kortumnak rengeteg tisztelője van Bécsben és Poroszországban is, ezért műveinek kiadása nagy üzlet lehetne. A levél további részében a bécsi hivatal kérdéseket tett fel a galíciai zsidósággal kapcsolatban, elsősorban helyzetük és gazdasági viszonyaik felől érdeklődött.⁵⁶

Szintén 1809-ben jelent meg Bredeczky *Kurzer Umriß der biblischen Geschichte des alten und neuen Testaments* (Az Ó- és Újszövetség bibliai történeteinek rövid vázlata) című műve Bécsben. Ez azonban nem tudományos, hanem népnevelő céllal készült, és szerzője tulajdonképpen olvasókönyvnek szánta a protestáns iskolák számára. Galíciai egyházlátogatásai alkalmával ugyanis azt tapasztalta, hogy rendkívül hiányoznak a jó színvonalú, oktatáshoz szükséges iskolai olvasókönyvek, és művével ezt a hiányt akarta megszüntetni.⁵⁷ A leMBERGI ÉVEK ALATT Bredeczky Sámuel irodalmi tevékenysége mellett fontos szociális feladatok megoldásában is részt vett, az ő nevéhez fűződik például a leMBERGI szegényintézet megalapítása.⁵⁸

Számos kortársával együtt Bredeczky is a jozefinizmus utilitarista elvét vallotta, és fő céljának a „hasznos” tudományok művelését tekintette. Márpedig az akkori felfogás szerint az a hasznos, ami az állam javát szolgálja, ezért vett részt ő is egy olyan pályázaton, amelyet a galíciai kormányzóság írt ki, és amelynek célja az ország és egyes részeinek földrajzi, statisztikai felmérése, megismertetése volt. Elvárták a pályázótól azt is, hogy új ötletekkel segítse az ország gazdaságának felendítését, racionálisabb működését, természeti és szellemi javainak minél hatékonyabb kiaknázását. 1811. augusztus 24-én a *Lemberger Zeitung*ban, szeptember 18-án a *Vaterländische Blätter*ben jelent meg a Peter Goëss galíciai kormányzó által kiírt pályázati felhívás, *Welche Industriezweige, oder Erzeugnisse des Bodens wären für Galizien nach der physischen, oder agronomischen Beschaffenheit des Landes am meisten zur Vervollkommenung und Vermehrung geeignet?* (Mely iparágak, illetve termények elterjesztése volna a tartomány fizikai és mezőgazdasági adottságai alapján Galícia tökéletesítéséhez és gyarapodásához a legalkalmasabbak?) címmel. A pályázatot Bredeczky Sámuel nyerte el. Sajnos a győztes pályaművet nem ismerjük, de a hagyatékban található egy fogalmazvány, *Vorschläge zur Verbesserung der Landwirtschaft und anderer Industriezweige in Galizien* (Javaslatok a mezőgazdaság és más iparágak jobbítására Galíciában) címmel, amely tájékoztat az anyaggyűjtési munkálatokról, és ebből részben képet kaphatunk a majdani pályaműről. Így okkal feltételezhetjük, hogy Bredeczky dolgozata tulajdonképpen gyakorlati

55 *Vaterländische Blätter*, 1811. 15. kötet.

56 EOL Bredeczky–Krayzell-hagyaték.

57 Horváth, 1924. 335. A könyv több kiadást is megért, bár egyes fejezeit elhagyták, de a protestáns hitoktatásban a 19. század folyamán is használatos maradt.

58 Armenanstalt in Lemberg. In: *Vaterländische Blätter*, 1811. 24. kötet.

tanácsokból állt, amelyeket, mint a pályázat címe is mutatja, a kormányzat valószínűleg fel is akart használni, illetve meg akart valósítani.⁵⁹

A bevezetés rövid áttekintést adott az ország közgazdasági és kereskedelmi viszonyairól. Az első részben a szuperintendens javaslatokat tett a mezőgazdasági javak és a természeti kincsek hasznosítására. A második és harmadik részben azt tárgyalta, hogy az eladhatatlan termékeket hol lehet értékesíteni, és milyen eszközökkel lehetne Galícia iparát és kereskedelmét újra életre keltetni. Itt elismeréssel szólt a Tessedik-féle szarvasi iskoláról, a keszthelyi Georgikonról és az egyéb szakirányú magyarországi oktatási intézményekről, majd példának is állította azokat. Bredeczky szerint Galíciában is ezekhez hasonló gazdasági intézetekre lenne szükség, mert az alapoknál, vagyis az oktatásnál kell elkezdeni a galíciai állapotok megváltoztatását.

Ez a munkája Kesselring szerint teljes terjedelmében megjelent a *Lemberger Zeitungban*, Stanisław Schnür-Peplowski szerint azonban csak Bredeczky halála után négy évvel látott napvilágot részletekben.⁶⁰ Ez utóbbi szerző szerint a lelkész legjobb javaslatai azok voltak, amelyek arra vonatkoztak, hogy terjesszék el a méhészetet és csapolják le a tavakat, mocsarakat, azok helyén hozzanak létre réteket, legelőket. Bredeczky különösen nagy problémának látta az alkoholizmust, elsősorban a túlzott mértékű pálinkafogyasztást, aminek visszaszorításáért mindent meg kell tenni. Ezért inkább a komlótermesztést és a sörgyártást javasolta. Véleménye szerint mindenekelőtt a nép műveltségi szintjét kell emelni, ezért földművesiskolákat kell létrehozni. Elképzeléseit részletesen ki akarta fejteni és térképekkel kiegészítve francia fordításban is közreadni. Végül egyikre sem került sor.⁶¹

Bredeczky egészsége a rengeteg hivatalos utazástól és az azzal járó kellemtlenségektől rendkívül megromlott. Fennmaradt egy 1811. május 20-i keltezésű levél, amelyet Rummy Károly Györgynek írt, és amelyben beszámolt neki arról, hogy egészsége megrendülése miatt egy Eperjes környéki fürdőbe utazott.⁶² Május 24-én kérvényt nyújtott be a bécsi főegyháztanácsnak, hogy engedélyezzenek neki hat hét szabadságot. Úgy tűnt, egy időre helyreállt az egészsége, mert 1812 májusában már ismét hivatalos útra indult Brodyba. Utolsó levelét június 10-én barátjának, a Bécsben élő Glatz Jakabnak írta, amelyben beszámolt a brodyi útról. Mint írta, egészen az orosz határig elutazott, visszafelé érintette Turzót és Buskot. Levelében elmondta Glatzknak, hogy mennyi szenvedéssel jár betegsége, főleg gyomorfájásra és epeömlésre panaszkodott.⁶³

A lelkész utolsó napjai rendkívüli szenvedéseket hoztak, amit a családi napló is megörökített. Bredeczky 1812. június 20-án, egy szombati napon hunyt el, és a lemergi licsakivi (Lützenhofer Friedhof) temetőben helyezték végső nyugalom-

⁵⁹ Horváth, 1924. 337.

⁶⁰ Ma már egyik sem fellelhető.

⁶¹ Horváth, 1924. 338–339.

⁶² A csemétei fürdőről van szó. Bredeczkynek még a kezelés alatt is az járt a fejében, hogy a csemétei fürdő vizét vegyileg elemezni kellene. Fennmaradt egy kéziratrövidítés is, amelyben részletesen leírja a fürdőt és a vidéket.

⁶³ EOL Bredeczky–Krayzell-hagyaték.

ra.⁶⁴ Özvegye és lánya röviddel a temetés után Eperjesre költözött. A galíciai evangélikusok meg akarták őrizni a püspök emlékét, ezért a leMBERGI evangélikus templomban emléktáblát avattak, a későbbiekben pedig sírjára emlékoszlopot állítottak. Horváth Ödön 1924-ben kiadott könyvében még azt írta, hogy az emléktábla létezik, és közölte a felirat latin és magyar nyelvű szövegét is. A későbbiek folyamán az oszlop és a sír is eltűnt. 1912-ben, amikor a lelkész halálának 100. évfordulóján ünnepséget rendeztek, Rudolf Kesselring, a leMBERGI evangélikus közösség akkori elöljárója kezdeményezte egy új emléktábla avatását.⁶⁵ Bredeczky Sámuel sírja és emléktáblája mára teljesen eltűnt, de írásos hagyatéka az Evangélikus Országos Levéltárban fellelhető.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

EOL = Evangélikus Országos Levéltár (Budapest)

Bredeczky–Krayzell-hagyaték

Magyar Tudományos Akadémia Levéltára

Magyar Irodalom, Levelezés

Bredeczky Sámuel levelei Romy Károly Györgyhöz

2. Kiadott források és szakirodalom

Arató

1960 Arató Endre: *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790–1840*. Bp., 1960.

1983 Arató Endre: *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája*. Bp., 1983.

Barton

1976 Barton, Peter F.: Das evangelische Galizien und die evangelischen Kirchen Österreich-Ungarns und Deutschlands. In: *Geist und Glaube. Eine Gedenkschrift für Prof. Dr. Dr. Franz Fischer (1895–1975)*. Wien, 1976. 7–17.

Bredeczky

1800 Bredeczky, Samuel: *Elementarbüchlein zum Gebrauch bey dem öffentlichen Unterricht*. Oedenburg, 1800.

1802 Bredeczky, Samuel: *Topographisches Taschenbuch für Ungarn auf das Jahr 1802*. Oedenburg, 1802.

64 A hagyatékban szintén megtalálható a halotti bizonyítvány. Számos korabeli újság emlékezett meg Bredeczky Sámuel haláláról. A *Gazeta Lwowska* közleményben tudatta a hírt, a *Gemeinnützige Blätter* 1812. december 20-i száma életrajzt közölt róla, az *Öfener Zeitung* 1812. július 12-i számában is megemlékeztek Bredeczkyről, az *Annalen der Literatur und Kunst* 1812. augusztusi számában barátja, Glatz Jakab írt róla méltatást *A haza érdemes polgárai. Néhány jellemző vonás a galíciai szuperintendens Bredeczky Sámuel életéből* címmel, amely 1812-ben Bécsben különnyomatban is megjelent. A *Lemberger Zeitung* 1812. június 22-i, hétfői száma a címlapon, a belföldi hírek között közölte Bredeczky halálát. Hosszú és szép méltatást írt róla, megemlítve, hogy már évek óta egy Galíciáról szóló statisztikai, földrajzi kézikönyvön dolgozott, amely már majdnem elkészült, és kiemelte Bredeczky aktív szerepét a leMBERGI szegényintézet alapításában is.

65 Horváth, 1924. 288.

1803–1805 *Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungarn*. Bd. 1–4. Hrsg. v. Samuel Bredeczky. Wien, 1803–1805.

1807 *Neue Beyträge zur Topographie und Statistik des Königreichs Ungarn*. Hrsg. v. Samuel Bredeczky. Wien–Triest, 1807.

1807 Bredeczky, Samuel: *Beschreibung der äusserst merkwürdigen Höhle Baradla*. Wien, 1807.

1809 Bredeczky, Samuel: *Reisebemerkungen über Ungern und Galizien*. Bd. 1–2. Wien, 1809.

1809 Bredeczky, Samuel: *Kurzer Umriß der biblischen Geschichte des alten und neuen Testaments*. Wien, 1809.

1811 Bredeczky, Samuel: Umgebungen von Lemberg. In: *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*, 1811. 15. (20. 2. 1811) sz. 88–89.; 23. (20. 3. 1811) sz. 139–140.

1812 Bredeczky, Samuel: *Historisch-statistischer Beytrag zum deutschen Kolonialwesen in Europa, nebst einer kurzen Beschreibung der deutschen Ansiedlungen in Galizien in alphabetischer Ordnung*. Brünn, 1812.

Csáky

1982 Csáky, Moritz: Die Hungarus-Konzeption. Eine „realpolitische“ Variante zur magyarischen Nationalstaatsidee? In: *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder*. Hrsg. v. Drabek, Anna-Maria – Plaschka, Richard G. – Wandruszka, Adam. Wien, 1982. 71–89.

Genersich

1807 Genersich, Christian: Reise in die Carpathen mit vorzüglicher Rücksicht auf das Tatra-Gebirge. In: *Neue Beyträge zur Topographie und Statistik des Königreichs Ungarn*. Hrsg. v. Samuel Bredeczky. Wien–Triest, 1807.

Glatz

1799 Glatz, Jacob: *Frey müthige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland. Auf eine Reise durch einige ungarische Provinzen*. Gotha, 1799.

1812 Glatz, Jacob: Verdiente Männer des Vaterlandes. Einige Züge aus dem Leben des galizischen Superintendenten Samuel Bredeczky. In: *Annalen der Literatur und Kunst*, 1812. August, 231–261.

Horváth

1916 Horváth Ödön: *Apróságok Bredeczky Sámuelről*. Eperjes, 1916. [Különlenyomat az *Eperjesi Lapokból*.]

1924 Horváth Ödön: *Bredeczky Sámuel élete 1772–1812*. Bp., 1924.

Kesselring

1912 Kesselring, Rudolph: *Die evangelischen Siedlungen Galiziens im josefinischen bis franzisceischen Zeitalter 1772–1822*. Lemberg, 1912.

1929 Kesselring, Rudolph: *Die evangelische Kirchengemeinde Lemberg. Von ihren Anfängen bis zur Gegenwart (1778–1928)*. Lemberg, 1929.

Konrád

2018 Konrád Miklós: A galíciai zsidó bevándorlás mítosza. In: *Századok*, 152. (2018) 1. sz. 31–60.

Kosáry

1983 Kosáry Domokos: *Művelődés a 18. századi Magyarországon*. Bp., 1983.

1984 Kosáry Domokos: Magyarországi és európai értelmiség a 18. század első felében. In: *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1984. 108–117.

Loesche

1911 Loesche, George: *Von der Duldung zur Gleichberechtigung. Archivalische Beiträge zur Geschichte des Protestantismus in Österreich 1781–1861*. Wien–Leipzig, 1911.

Lukács

1977 Lukács György: *A történelmi regény*. Bp., 1977.

Pietsch

1988 Pietsch, Walter: A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság. In: *Valóság*, 31. (1988) 11. sz. 46–59.

Pukánszky

2000 Pukánszky Béla: *Német polgárság magyar földön*. Bp., 2000. (Kisebbségkutatás könyvek.)

Raiss

1807 Raiss, Christian: Topographische Beschreibung der im Gömörer Komitate bey dem Dorf Aktelek befindlichen Höhle Baradla. In: *Neue Beyträge zur Topographie und Statistik des Königreichs Ungarn*. Hrsg. v. Samuel Bredeczky. Wien–Triest, 1807.

Tarnói

2001 Tarnói László: Ungarnimage um 1800. Ungarn: Heimat und/oder Fremde – auf deutsch. In: *Palimpszeszt*, 5. (2001) 9. sz. 25–50.

Varga

1992 Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. In: *Századok*, 126. (1992) 1. sz. 59–79.

Weber

1901 Weber, Samuel: *Ehrenhalle verdienstvoller Zipser des XIX. Jahrhunderts 1800–1900. zur Jahrhundertwende*. Igló, 1901.

Zombori

1984 Zombori István: A felvidéki evangélikus értelmiség. In: *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1984. 82–91.

KRISZTINA KURDI

SERVICE AND IMPERIAL PATRIOTISM

THE WORK OF THE LUTHERAN PRIEST SÁMUEL BREDECZKY IN GALICIA

The Lutheran Sámuel Bredeczky was typical figure of hungarus conscious intellectuals of the Enlightenment. His life may called as service, it was the service of Evangelical Church and the Habsburg Empire. In 1805 Bredeczky was sent to Galicia to supervise German protestant settlements and reorganise their religious life. After a few years, he was appointed as a Lutheran bishop/superintendent of the province. He had a very important role in the scientific mapping of Galicia. He lived in Lemberg until his death (1812), and this relatively short period can be considered Bredeczky's most productive and creative period. Many letters, sermons, accounts of service travel, notes, newspaper articles, natural science descriptions, manuscript fragments and two books that are still remarkable today have survived from this seven-year activity. Besides his assigned tasks, he carried out studies in state economy, folklore, geography and mineralogy. Bredeczky's travel notes present the first decades of the Austrian rule, describes the ethnical relations of the province, and its natural and economical capabilities from a particular point of view. His work refines the generally known or even unknown picture on Galicia.

Thomas Jefferson és a szegénység problémája az Egyesült Államokban republikánus kontextusban

A korai amerikai történelem sokáig kevésbé kutatott területei egyikének számított a szegénység problémaköre. Ennek egyik oka az a széles körben elterjedt feltételezés volt, hogy bármely időszakot is vizsgáljuk az Egyesült Államok történetében, azt látjuk, hogy minden szabad jogállású állampolgár könnyen találhatott magának megélhetést. Egy másik oka az, hogy specifikusan a 17–18. századot tekintve, alapvetően munkaerőhiány jellemezte Nagy-Britannia észak-amerikai gyarmatainak és később az Unió államainak gazdaságát, ami a munkavállalóknak kedvezett. Ehhez járult még hozzá, hogy a republikanizmus kultúrájának kutatói, akik elsősorban a társadalmi elitekkel kapcsolták össze a kor meghatározó ideológiáját, csekély jelentőséget tulajdonítottak a társadalom alsó rétegeiben élőknek, akik szerintük nem jelentettek meghatározó tényezőt a republikánus ideológia politikai vetületében.¹ A Thomas Jeffersonra vonatkozó eddigi kutatások ezzel összhangban azt hangsúlyozták, hogy ő alapvetően kétségbe vonta a szegénység létezését Amerikában, és legfeljebb absztrakt perspektívában vizsgálta a problémát, figyelmen kívül hagyva annak az Egyesült Államokban való konkrét létezését.²

A jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy a fentiekkel szemben megmutassam, Jefferson gondolkodásában valójában meghatározó jelentőségűnek tekinthető az amerikai szegénység kérdésköre, még a republikánus elveken nyugvó társadalmi renddel összefüggésben. A korszak jelentős gondolkodójaként és politikusaként elismerte a szegénység jelenlétét Amerikában, egyben tudatában volt annak sokszínű természetével, sőt élete vége felé még saját magát is érintettnek állította be a kérdés tárgyalása során.

A dolgozat első részében a szegénységgel kapcsolatos kutatások eredményeit mutatom be a korai időszakban, különös tekintettel a szegénység tipológiájára.

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kara Amerikanisztika Tanszékének habilitált docense (6722 Szeged, Egyetem u. 2., vajda@lit.u-szeged.hu).

1 Smith, 2004. ii–xiii.; Mohl, 1969. 4–27.; Mohl, 1970. 88–89.; Rothman, 1971. 157–159.; Sarson, 2001. 142., 155–156. Arra, hogy a korai amerikai történelem republikánus központú értelmezése miként marginalizálta a szegénységet mint történeti problémát, lásd: Smith, 2004. xiii., 3. jegyzet.

2 Az előzőekre lásd: Steele, 2008. 31.; Steele, 2012. 72–77., 104.; Steele, 2013. 891.; az utóbbiakra pedig Guzzetta, 1985. 343–356.; Scheer, 1998. 329–346. Thomas G. West ugyan felhívta a figyelmet Jefferson szegények iránti érdeklődésére, és röviden utalt az amerikai szegények megsegítésére vonatkozó elképzeléseire, ám anélkül tette ezt, hogy mint korabeli eszme- és társadalomtörténeti jelenséget azonosította volna. West, 1997. 149–150.

Ezt követően azt vizsgálom meg, hogy ez a tipológia megtalálható-e, és ha igen, miként volt jelen Jefferson gondolkodásában, beleértve a szegényellátással kapcsolatban kifejtett nézeteit is.

Még az elemzés elején fontos leszögezni, hogy a szegénység problémaköre a vizsgált kontextusban nem annyira társadalomtörténeti, mint inkább kultúr- vagy esztétörténeti megközelítést igényel. Ennek az az oka, hogy a szegénység nem köthető ebben az időszakban konkrét társadalmi csoporthoz, mi több, meghatározása is meglehetősen esetleges. A szegénység számszerűsítése az amerikai köztársaság korai időszakában alapvető nehézségekbe ütközik. Először is, a korabeli statisztikai adatok hiánya nem teszi lehetővé, hogy a szegénység arányát egy adott időpontban még csak hozzávetőlegesen is meg lehessen becsülni. Másodszor, a történészek hajlamosak voltak a szegények egyes területeire és típusaira korlátozni kutatásaikat, így hiányzik elemzéseikből a szegénység arányának átfogó számszerűsítése.³ A harmadik tényező, hogy a korai amerikai történelmet kutatók körében nem létezik a szegénység mérésének széles konszenzuson alapuló módszere.⁴ Végül, az a tény, hogy a nincstelenek kategóriája magában foglalta azokat is, akik csak időlegesen voltak szegények, szintén nehezíti a becslést, nem beszélve a helyi adminisztrációk nyilvántartásaiban egyáltalán nem szereplő csavargókról és koldusokról.

Ugyanakkor, ami viszont biztos vizsgálható, az az a kérdés, hogy a kortársak miként határozták meg a szegénységet, milyen esetben gondolták valakiről azt, hogy az illető szegény. Annak érdekében, hogy megértsük a szegénység jelentőségét a korabeli amerikai társadalomban, leginkább azt érdemes szemügyre vennünk, hogy az amerikaiak milyen kulturális és társadalmi normák segítségével határozták meg a szegénységet mint társadalmi kategóriát.

A 18. század végének és a 19. század első felének amerikai köztársaságában elsősorban a republikanizmus ideológiája jelentette azt a keretrendszert, ami a szegénységgel összefüggő nézetek esetében is meghatározónak bizonyult. E szerint az amerikai társadalom ideáltípusának a tulajdonnal bíró, önmagát és a vele egy háztartásban élőket eltartani képes, személyében szabad jogállású fehér férfi tekintendő, aki ennek következtében politikai jogokkal is rendelkezik. Független státusza megkülönböztette őt az eltartottak, a tőle gazdasági és jogi értelemben is függők társadalmi csoportjától, azaz a nőktől, a gyermekektől és a rabszolgáktól. Ők a „hagyományos” eltartottaknak számítottak, akik nem tudnak önállóan megélni, mert többnyire nem rendelkeznek önálló vagyoni státusszal.⁵ Logikusan következett ennek a csoportnak a meghatározásából, hogy a szegénység problémája alapvetően azokkal a fehér férfiakkal kapcsolatban jelentkezhetett, akik nem tudták magukat eltartani, és ezért mások segítségére szorultak.

A korabeli amerikai kulturális közegre jellemző módon, az ilyen státuszú személyekkel kapcsolatban erőteljes vélemények merültek fel, amelyek alapjaiban

3 Rockman, 2014. 10.

4 Smith, 1988. 86–87.

5 Pocock, 1975. 506–552.; Nash, 2004. 3. (idézett kifejezés). Az amerikai republikanizmus historiográfiai szempontú feldolgozására magyarul lásd: Vajda, 1998; Lévai, 2003.

jellemezték a korai időszak kulturális elvárásait. Ezek alapján a népesség nagy része számára rendelkezésre álló gazdasági lehetőségeknek köszönhetően minden szabad fehér férfinak képesnek kellett lennie arra, hogy eltartsa önmagát és családját. Ha valakinek ez nem sikerült, annak az volt az oka, hogy nem mutatott kellő szorgalmat. Az ilyen személyeket tekintették a „dologtalan (*idle*) szegényeknek”, akik, bár képesek lettek volna munkát vállalni, nem dolgoztak.⁶ Ennek megfelelően a korabeli amerikaiak különbséget tettek a dologtalan és a „szorgalmas” (*industrious*), más néven „rászoruló” (*deserving*) vagy „tiszteletre méltó” (*respectable*) szegények között. Az utóbbiakról azt gondolták, hogy bár hajlandónak mutatkoztak, de nem tudtak munkát végezni, és ezért jogosultak voltak a szegényellátásra.⁷ Mindezek a kategóriák logikusan összefüggtek a független termelő republikánus eszményével.

Az önmagukat és családjukat eltartani nem képes szabad fehér férfiakkal szembeni negatív attitűdöt erősítette az a tény is – amint fentebb már utaltam rá –, hogy a korabeli munkaerőpiaci helyzetet alapvetően munkaerőhiány jellemezte, azaz a másokat foglalkoztató népesség számára nehézséget jelentett munkaerőt találni a gazdaság különböző szektoraiiban.⁸ Ezért is terjedt el az a nézet, mely szerint az amerikai köztársaságban a munkalehetőségek miatt nem jellemző a szegénység – legalábbis abban a mértékben, ahogy az Európát jellemezte.⁹

A valóságban a foglalkoztatási helyzet ugyanakkor más képet mutatott. A munkaerőpiaci szezonális fluktuációja például leginkább az alsóbb társadalmi osztályokat érintette, így sok dolgozónak munkanélküliként kellett átvészelnie a kedvezőtlen időszakot. Ráadásul más okból is előállhatott szezonális szegénység. Betegség vagy járványok következtében például gyakran kerültek nehéz helyzetbe azok, akiknek egyik napról a másikra kellett megélniük. Hasonló hatással jártak a háborúk vagy a gazdasági válságok is, melyek a munkalehetőségek beszűkülését eredményezték. A mezőgazdasághoz kapcsolódó tevékenységek is szezonális jellegűek voltak, így egy-egy munkafolyamat végeztével a dolgozóknak egyéb pénzkereseti lehetőség után kellett nézniük.¹⁰

Emellett az is megjegyzendő, hogy a szegények egyes csoportjainak helyzete nagymértékben különbözött egymástól. Az alapvető két kategória, amely jellemezte őket, a munkanélküli szegények, illetve a dolgozó szegények csoportja volt. Ezek az emberek egyik napról a másikra éltek. Az előbbi csoporthoz tartozók a fentebb részletezett okokból nem jutottak munkalehetőséghez, míg az utóbbiak az alacsony munkabérek következtében kerülhettek hasonlóan kedvezőtlen helyzetbe.¹¹

Végül szükséges még röviden szót ejtenünk a korabeli szegényellátás országos rendszeréről, mivel annak ismeretében könnyebben lesznek követhetőek Jefferson szegénységgel összefüggő gondolatai. A gyarmati időkre visszamenő,

6 Mohl, 1970. 97–98.; Katz, 2001. 4–5.; Wulf, 2004. 173.; Olivas, 2004. 278.

7 Nash, 2004. 4. „Segíts magadon, és az Isten is megsegít” – hangzott a jól ismert mondás, amely a munkaképes férfilakosság számára elvárásként fogalmazta meg a munkavállalás imperatívuszát. Olivas, 2004. 264.

8 Lásd az 1. jegyzetet.

9 Smith, 2004. xiv. Lásd az 1. jegyzetet.

10 Morgan, 2004. 95.; Smith, 2004. xvii–xviii.

11 Mohl, 1970. 95–96.; Smith, 1988. 86–87.; Sarson, 2001. 143.; Smith, 2004. xviii–xix.

még az Erzsébet-kori Angliában gyökerező rendszer lényege, hogy a helyben befizetett adókból segítették a helyben lakó rászorulókat, ugyanis az egyes települések vezetésének volt a feladata, hogy megszervezze a róluk való gondoskodást. Az ellátásnak alapvetően két módja alakult ki: az úgynevezett külső (*outdoor*) és a belső (*indoor*) változat. Az előbbi vagy saját otthonukban látta el a rászorulókat, vagy helyi családokra bízta a feladatot térítés ellenében. Az utóbbi azt jelentette, hogy a helyi önkormányzat szegényházat (*poorhouse*) és/vagy dologházat (*workhouse*) létesített, ahol megfelelő személyzet és költségvetés biztosításával látta el a gondozási feladatokat.¹² A szegényházban azokról gondoskodtak, akik munkaképtelennek bizonyultak, míg a dologházban azokról, akik dolgozni tudtak volna, de nem jutottak olyan kenyérkereseti lehetőséghez, amiből fenn tudták volna magukat tartani. Nekik az ellátás fejében munkát kellett végezniük. Idővel a belső szegényellátás formái váltak uralkodóvá, elsősorban annak következményeként, hogy a hatóságok ezt a szegények megsegítésének hatékonyabb módjának ítélték, különös tekintettel az adóbevételek racionális felhasználására.¹³ Ugyanakkor mindkét formáról megállapítható, hogy alapvető szempontot jelentett a helyben lakás mint feltétel, hiszen egyrészt törvény kötelezte a helyi adminisztrációkat a helyben lakó szegények ellátására, másrészt nem voltak kötelezhetőek mások, azaz a nem helyi lakosok segítségére.

A korabeli szegénységgel kapcsolatos jelenségek nagyban meghatározták Jeffersonnak a témában megfogalmazott kijelentéseit, ugyanakkor, mint látni fogjuk, több ponton sajátos nézeteket fogalmazott meg, melyek különböztek az uralkodó véleményektől. A fenti, általános elképzelésekkel összhangban Jefferson alapvetően úgy gondolta, hogy szegénynek az tekinthető, aki nem képes ellátni saját magát, és ezért megélhetés szempontjából mások segítségére szorul.¹⁴ Ugyanakkor ez a meghatározás az ő esetében is elsősorban a szabad fehér férfiakra vonatkozhatott, ugyanis Jefferson – a legtöbb kortársához hasonlóan – a hagyományosan eltartotti szerepben lévőket, így a nőket, gyermekeket vagy rabszolgákat nem ítélte relevánsnak a meghatározás szempontjából.¹⁵ Ők már eleve függő, eltartotti viszonyban éltek a háztartást vezető személlyel.

Ilyen értelemben Jefferson szegénységfelfogása szorosan összefüggött republikánus eszményével. Számára a republikánus társadalmi rend alapját a szabad földtulajdonon alapuló mezőgazdasági termelés jelentette, és így azt a szabad fehér farmerek társadalmi csoportjával hozta összefüggésbe. A szakirodalomban már az is régen megállapítást nyert, hogy Jefferson az Egyesült Államokat gondolta az ilyen termelőkre épülő társadalmi rend megvalósítására leginkább alkalmas

12 Rothman, 1971. 5., 19–46., 30–31.; Mohl, 1980. 94.; Katz, 2001. 4.

13 Nash, 2004. 16.

14 Jefferson: *Query XIV: Notes on the State of Virginia*. In: Jefferson, 1984. 259. A korabeli nézetekre lásd: Morgan, 2004. 96.; Smith, 2004. xviii–xix.

15 Jefferson levele Maria Cosway-nek, 1786. október 12. In: Jefferson, 1984. 875.; Jefferson levele Clement Caine-nek, 1811. szeptember 16. In: Jefferson, 1904–1905. vol. XI. 214.; Jefferson: *Memorandums on a Tour from Paris to Amsterdam, Strasburg, and back to Paris*. March 3, 1788. In: Jefferson, 1984. 651. Lásd még: Steele, 2008. 30–33. Jefferson rabszolgákkal kapcsolatos nézeteire lásd: Lévai, 2001.

országoknak.¹⁶ Ebből az következett, hogy mindazok, akik az amerikai köztársaságban nem rendelkeztek földbirtokkal vagy egyéb tulajdonnal, Jefferson szerint nem rendelkeztek megfelelő erőforrásokkal ahhoz, hogy el tudják magukat és családjukat tartani. A szegénység tehát a republikánus eszménnyel ellentétes állapotot jelentett – már ami az amerikai szabad fehér férfilakosságot illeti. A két alapvető társadalmi csoportot, melynek állapota Jefferson rendszerében eltért ettől az eszménytől – mint látni fogjuk –, a munkanélküliek és a földtulajdonnal nem rendelkező dolgozó szegények alkották.

Mindezek fényében világossá válik, hogy az a szakirodalomban megjelenő nézet, mely szerint Jefferson úgy gondolta, Amerikában nincs szegénység, mivel minden társadalmi osztály jólétben él, és nincsenek jelentős vagyoni különbségek, nem helytálló.¹⁷ Ugyanis nem csupán a munkanélküli vagy a dolgozó szegényekkel kapcsolatban tett egyértelmű kijelentéseket, hanem az 1800-as évek elejétől kezdve a farmerek társadalmi csoportjával összefüggésben, sőt saját helyzetét illetően is egyre gyakrabban hivatkozott a szegénység jelenségére – mint azt lentebb látni fogjuk.

Jefferson tehát elismerte a szegénység jelenlétét az Egyesült Államokban, és számolt azokkal, akik nehéz anyagi helyzetük miatt segítségre szorulnak. Ezzel kapcsolatos nézeteit többször is kifejtette, és úgy vélte, hogy a széles körű szegényellátás, valamint a különleges gazdasági lehetőségek révén hazája kivételes helyzetnek örvendett az európai államokhoz képest.

Jefferson a munkanélküli szegényekről

Jefferson társadalomképében különleges helyet foglaltak el azok a személyek, akik nem dolgoztak, és ezért munkanélküliként nem tudták önmagukat eltartani. Úgy vélte ugyanis, Amerikában jelentős munkalehetőségek állnak a dolgozni vágyók rendelkezésére, és így csak azokat mentette fel a munkavállalás alól, akik nem tudnak dolgozni.¹⁸ Jefferson elsősorban a Virginia állam szegényellátó rendszerének bemutatása során, *Notes on the State of Virginia* című művében (Jegyzetek Virginia államról, 1782, a továbbiakban: *Notes*) fejtette ki gondolatait az amerikai szegénységgel kapcsolatban és határozta meg az általa szegénységgel összefüggő kategóriákat. Érdemes közelebbről szemügyre vennünk ezt az egyébként egyetlen könyv formátumban megírt művét.

16 Jefferson: *Query XIX: Notes on the State of Virginia*. In: Jefferson, 1984. 290. Megismételve véleményét, a *Query XXII*-ben Jefferson megjegyezte, hogy „azok, akik megművelik a földet, a legerényesebb és legfüggetlenebb állampolgárok”. Jefferson, 1984. 301. Lásd még Jefferson John Jay-nek írt levelét, 1785. augusztus 23. In: Jefferson, 1984. 818. Jefferson szabad farmer eszményéről tágabb republikánus kontextusban lásd: Pocock, 1975. 15. fejezet; McCoy, 1980. 118., 131.; Sheldon, 1991. 53–82.; Kennedy, 2003. 26–27.

17 Steele, 2008. 31. Lásd még: Steele, 2012. 104.; Steele, 2013. 891. Egy másik, hasonló vélemény szerint Jefferson „olyan jelenségnek gondolta a »pauperség« problémáját, amely kizárólag az Óvilágra jellemző”. Scheer, 1998. 343.

18 Jefferson levele Wilson Cary Nicholasnak, 1919. január 18. In: Jefferson, 2016. 613. online: Founders Online, National Archives, <https://founders.archives.gov/documents/Jefferson/03-13-02-0557>.

Jefferson a *Notes*-ban a munkanélküli szegényeknek négy csoportját különbözteti meg. Az elsőbe a már fent említett „rászoruló” szegények tartoztak, akik nem tudtak munkát vállalni, és ezért a helyi közösség által fenntartott ellátási rendszer keretében „farmer családoknál” nyertek elhelyezést, ahol megfelelő ellátást kaptak.¹⁹ Ők voltak azok a nincstelenek, akikről az úgynevezett, fent említett „külső” szegényellátás keretében gondoskodtak.

Ugyancsak a külső szegényellátásból részesülőkkel együtt jelennek meg Jeffersonnál a második kategóriába tartozó személyek, akik saját otthonukban vagy „barátoknál” éltek, és némi segílyt kaptak a helyi adminisztrációtól. A munkanélküli szegények harmadik csoportjába azokat sorolja Jefferson, akik ugyan képesek lettek volna a munkavégzésre, ám nem akartak dolgozni. Ők voltak a már fentebb említett dologtalan szegények. Jefferson őket „csavargók”-nak (*vagabonds*) nevezi. Virginia dologházaiban nyertek elhelyezést, ahol munkavégzés fejében ellátást kaphattak, ami magában foglalta a ruházkodást is.²⁰

A Jefferson által leírt munkanélküli szegények negyedik csoportjába azok tartoztak, akik „koldusként” vándoroltak egyik településről a másikra, így próbálva eltartani magukat. Ugyanakkor, mivel nem tartoztak egyik egyházközséghez sem, nem is részesülhettek a szegényellátó rendszer szolgáltatásaiból. Ez a társadalmi csoport különleges helyzetben volt, ami elsősorban a szegényellátás már fentebb vázolt helyi jellegéből következett. Mivel a rendszer a helybéli lakosok ellátását tette kötelezővé, a kívülről érkezők nem rendelkeztek lakóhellyel az adott településen, és így nem voltak jogosultak a helyi ellátásra. Koldusoknak, csavargóknak, gonosztevőknek minősítették azokat, akiket ennek megfelelően kizártak a helyi szegényellátás rendszeréből. Rendkívül alapos vizsgálatnak vetették alá a nem helybélieket annak érdekében, hogy kiszűrjék a deviáns személyeket, akik a helyi közösség számára fenyegetést jelentettek volna. Ráadásul, miután ha közülük valakit helyi lakosként elfogadtak és regisztráltak, további vizsgálat után válhatott csak jogosulttá az ellátásra. A települések a nemkívánatos szegényektől az úgynevezett „letelepedési törvények” (*settlement laws*) segítségével szabadultak meg. Ők általában a munkaképes csavargókat jelentették, akik számára a hatóságok nem engedélyezték a betelepülést, és így a helybéli lakos státusz elnyerését. Ezért viszonylag gyorsan kitiltották őket az adott helységről.²¹

A 18. század során folyamatosan nőtt az ilyen vándorló, lakhellyel nem rendelkező személyek száma. Ennek egyrészt az volt az oka, hogy a keleti államokban jelentkező túlnépesedés és a növekvő földárak miatt egyre több lakosnak kellett szembenéznie megélhetési nehézségekkel. Ők folyamatosan úton voltak, rendszerint munkát keresve. Jelenlétük egy-egy településen, ha éppen ellátásért folyamodtak, pluszterhet rótt a helyi hatóságokra, az ellátórendszerre.²²

19 Jefferson, 1984. 259.

20 Uo.

21 Rothman, 1971. 5., 19., 46. (idézett kifejezés).

22 Mohl, 1970. 91.; Jones, 1975. 28., 33., 39–41.; Nash, 1979. 185.; Smith, 1988. 112–113.; Sellers, 1994. 17–18.

Ezek az objektív körülmények azonban részben elkerülték Jefferson figyelmét, amikor arról írt, hogy a „kóborló koldusok” a dologtalan szegények csoportjához tartoznak. Mi több – helytelenül – úgy vélte, hogy „nagyvárosokban” élnek, és „általában idegenek”, az Amerikában született emberek ugyanis nem koldulnak. Amint fogalmazott: „Sohasem láttam Amerikában született személyt koldulni az utcán vagy az országúton.” Amerikában ugyanis csak a „balszerencsének köszönhetően” lesz valakiből „szegény”, mivel ott az emberek az ellátatórendszer jó minősége folytán nem akarnak „kóborló koldussá válni”.²³ Ezek a koldusok Jefferson szemében a szegénység legerkölcstelenebb válfaját képviselték, mivel kívül estek a szervezett ellátás rendszerén, azaz nem telepedtek le, és nem végeztek munkát dologházban az ellátásért cserébe.

Ily módon Jefferson ezeket a csavargókat a szó szoros és átvitt értelmében is elidegenítette: figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy a „csavargó” koldusok jellemző módon munkát keresve járták a vidéket. Úgy állította be őket, mint akik dologtalan szegényekként nem hajlandóak munkát vállalni, és csupán az ingyenes szegényellátás igénybevétele volt a céljuk. E logika szerint idegenek voltak abban az értelemben, hogy különböztek a született amerikai szegényektől, akik szorgalmasan dolgoztak vagy dologházakban kaptak ellátást munkáért cserébe.

A fentieknek megfelelően az amerikai koldusok igen távol álltak a Jefferson számára oly fontos független férfi republikánus eszményétől, mivel sem magukról, sem családjukról nem gondoskodtak – az ő logikája szerint. Ezáltal magát a köztársaság kivételes státuszát is veszélyeztették, mivel az a már korábban vázolt független termelők – akik képesek voltak eltartani saját magukat és családjukat – eszményi közösségén nyugodott.

Nem tekinthetjük véletlennek, hogy Jefferson szívesen értekezett a szegénység problémájáról, ugyanis a Virginiában élő szegényekkel kapcsolatos nézetei szorosan összefüggtek az ott fennálló társadalmi és szegényellátási viszonyokkal, melyek alakításából ő maga is kivette a részét. Az államban a földbirtokos gentry társadalmi csoportja mellett a szabad, földtulajdonnal rendelkező farmerek számítottak független státuszú fehéreknek, míg a korabeli társadalom többi csoportja – nők, földbérlet, munkások, szolgák, valamint a rászoruló szegények – valamilyen módon az eltartottak csoportjába tartoztak, és megélhetés tekintetében az előzőektől függtek.²⁴ Az ellátást az utóbbiak számára strukturálisan a helyi anglikán (angolul: *Episcopelian*) egyházközségek biztosították. A rendszert a befolyó egyházi adókból és más bevételekből finanszírozták, ezek bizonyos részét elkülönítették azok számára, akiket nem tartott el családfő.²⁵

Ugyanakkor ez a rendszer az amerikai függetlenség kivívása után jelentős átalakuláson ment keresztül Virginiában, és a reform elindításában Jefferson is jelentős részt vállalt. Szerepe arra terjedt ki, hogy indítványozta az áttérést állami szinten a külső szegényellátásról annak belső változatára. Az általa megfogalmazott

23 Jefferson, 1984. 259. Lásd még: Steele, 2008. 31.; Steele, 2012. 74.

24 Kulikoff, 1986. 261–263.

25 Isaac, 1988. 65.

dokumentum 1779. június 18-án került Virginia állam törvényhozása elé törvényjavaslatként, és az ott élő szegények megsegítését volt hivatott szolgálni. A dokumentum arról rendelkezett, hogy minden megyében szegényházat kell létesíteni, ahol az arra rászorulókat ellátást kapnak munkájuk fejében, és egyúttal a munkakép-telen rászorulókat finanszírozását is szabályozta. A törvénykezés burkolt célja volt ezen túlmenően, hogy a munkanélküli csavargókat beterelje a szegényházakba és elkülönítse őket a rászoruló szegényektől.²⁶ Ez a törvénykezés szellemiségét tekintve egyértelműen illeszkedett ahhoz a filozófiához, amely a szegényellátást alapvetően a helyi adminisztráció feladataként határozta meg.

A lokalitásnak ezt a gondolatát fejezte ki továbbá Jeffersonnak az a megállapítása is, hogy a szegényellátásért felelős helyi testületek feladata az ehhez szükséges adók beszedése, továbbá a rendszer ellenőrzése. Ami még inkább érdekes, az a tény, hogy ezen testületek tagjai a helyi anglikán egyházközség világi tagjaiként is funkcionáló farmer családfők voltak.²⁷

Jefferson azt is hangsúlyozza a dokumentumban, hogy a szegényellátás rendszere alapvetően a republikánus elvek alapján működik Virginiában, mivel azt olyan személyek irányítják és felügyelik, akik elsősorban a független családfőként tevékenykedő amerikai farmerek közül kerülnek ki. Ők egyrészt családtagjaik ellátásáért felelősek, ám ezenfelül még a tágabb közösség önmagukat eltartani nem tudó és máshonnan támogatásban nem részesülő tagjainak segítészéséért is. Ilyen értelemben a nagyobb rendszer a családi ellátórendszer leképezését jelentette Jefferson értelmezésében.

A munkanélküli szegények kapcsán kifejtett nézetein keresztül ugyanakkor világosabban kitűnik Jeffersonnak az amerikai kivételességgel összefüggő alapvetése is. A szegények az általa elképzelt amerikai köztársaságban azért lehettek elégedettek, mert bár vagyoni szempontból különböztek a tehetős rétegektől, nem kellett nélkülözniük, ugyanis a szegényellátás különféle formái nyitva álltak minden amerikai szegény előtt. Csupán a rendszeren kívül elhelyezkedő koldusok maradtak ki az ellátórendszerből. De őket nem is tekintette Jefferson igazi amerikaiaknak – mint láttuk.

Jefferson nézetei a dolgozó szegényekről

Jefferson nem pusztán a munkanélküli amerikai fehér férfiak társadalmi csoportját ítélte szegénynek – a dolgozó, önmagukat és családjukat fenntartó társaik között is talált olyan személyeket, akik megfeleltek a szegénység kritériumának. Meglepő

26 *A Bill for Support of the Poor*, 1779. június 18. In: Jefferson, 1950. 419–424. Online: Founders Online, National Archives, <https://founders.archives.gov/documents/Jefferson/01-02-02-0132-0004-0032>. Ralph Lerner történész szerint a javaslat néhány passzusa részben azt az aggodalmat fejezte ki, hogy a virginiai szegények terhet jelentenek az állam számára a szegényellátás szempontjából. Lerner, 1987. 65. A szövegrészek ugyanakkor azt is megmutatják, hogy Jefferson tisztában volt a rászorulókat szükségleteivel, valamint hogy a belső szegényellátás megjelenése az államban általánosabb, országos trendeket követett.

27 Jefferson, 1984. 259.

módon, az 1800-as évek elejétől kezdve éppen a szabad földbirtokos farmerekkel kapcsolatban fogalmazott meg egyre gyakrabban olyan véleményt, mely szerint egyre nagyobb problémát jelent számukra a szegénység. Ráadásul, élete vége felé saját magával kapcsolatban is gyakran hivatkozott a szegénységre mint társadalmi jelenségre.

Fentebb már láttuk, hogy Jefferson a gazdasági függetlenséget ideális helyzetben a szabad földtulajdonnal rendelkező termelővel kapcsolta össze, és következképpen az ettől eltérő megélhetési módokat a függés és nélkülözés állapotával hozta összefüggésbe. Ugyanakkor, a 19. század elején tett megnyilatkozásai alapján azt is láthatjuk, hogy Jefferson szerint még a nagy fokú gazdasági önállóságot élvező farmerek is elveszíthetik kedvező anyagi helyzetüket és elszegényedhetnek. Jóllehet ezek az amerikaiak nem szorultak állandó szegényellátásra, nap mint nap meg kellett küzdeniük a megélhetésükért, és ezért könnyen kerülhettek olyan helyzetbe, ami a nélkülözést jelentette számukra.

Ez a jelenség az amerikai mezőgazdaságot érintő, a 19. század elején végbemenő folyamatok következményeként alakult ki, amennyiben a földművelés, mint gazdasági tevékenység, egyre inkább a gazdasági függés állapotát erősítette azzal, hogy az amerikai farmerek többsége az önellátó termelés felől a piaci termelés irányába mozdult el.

A függés problémájáról Jefferson a republikánus termelő eszményével párhuzamosan fejtette ki véleményét, tehát a *Notes*-ban, ahol a gazdasági függést a piaci törvények szeszélyének való kitettséggel azonosította. Ezt – írta 1782-ben – csupán az önellátó gazdálkodást folytató amerikai földműves képes elkerülni, mivel neki nem kell számolnia a piac képviselte láthatatlan kézzel.²⁸ Ez egyúttal azt is jelentette, hogy az amerikai földművesek csupán az ilyen jellegű függetlenség révén kerülhették el a szegénység állapotát.

Jefferson ezt az amerikai eszményt szembeállította az európai „nagyvárosi csőcselékkel”, mivel az ilyen népesség fenyegetést jelentett a köztársasági érényre és berendezkedésre, és ezért Amerikának el kell kerülnie az ilyen népesség kialakulását – hangoztatta a 18. század végén.²⁹ Következésképpen, Jefferson meg kívánta őrizni az amerikai köztársaságot a mezőgazdasági termelés állapotában, annak önellátó termelésen alapuló változatával egyetemben.

Az 1810-es években azonban Jefferson már támogatólag nyilatkozott a piacra termelő mezőgazdasági tevékenységről, és nem hozta összefüggésbe a republikánus érény erodálódásával.³⁰ Ennek oka az volt, hogy a 18. század végétől kezdődően folyamatosan nőtt a kereslet az amerikai búza íránt Dél-Európában, és ezért az amerikai farmerek közül sokan – így Virginiában is – áttértek a dohánytermesztésről a búzatermesztésre. Ennek eredményeként egy olyan gazdasági mo-

28 Uo. 290–291.

29 Uo. 291.

30 Appleby, 2000. 143–163.

dell alakult ki, amely a farmer és családja ellátását szolgálta, ám emellett az ilyen gazdaságok a tengeren túli piacokra is termeltek.³¹

Nyilvánvalóan feszültség mutatkozott a piaci termelés igénye és annak káros hatásai között, különösen ami a piaci folyamatok változásainak való kitettséget illeti. Ugyanakkor, mivel ekkor még a fellendülés időszaka jellemezte az amerikai gazdaságot, Jefferson és a hasonló lehetőségekkel rendelkező farmerek jelentősen profitáltak ezekből a változásokból. Ezért úgy gondolhatták, hogy a függés negatív hatásai elhanyagolhatóak ahhoz a haszonhoz képest, amit az amerikai gazdaság számára jelentenek.³²

Ugyanakkor látni kell, hogy Jefferson viszonya a piacorientált mezőgazdasági tevékenységhez nem volt felhőtlen. A piaci kitettségük miatt az amerikai farmereket nem védte meg tulajdonosi státuszuk az elszegényedéstől. A piaci feltételek változásával sokuk gazdasági helyzete megrendült, mivel a túltermelés nyomán deflációs trendek jelentkeztek a gazdaságban, és így gazdasági helyzetük könnyen megrendülhetett, és a nélkülözők között találhatták magukat. Jeffersonnak az a törekvése, hogy minél több termelőt juttasson földtulajdonhoz – paradox módon – a piacra termelő mezőgazdaság ösztönzése révén³³ a szabad földtulajdon eszményének az erodálódásához vezetett.

A földtulajdonos farmerek elszegényedésének veszélye az 1820-as évekre valósággá vált, és Jefferson ettől kezdve egyre gyakrabban hivatkozott úgy a farmerekre mint elszegényedett termelőkre. Az 1812–1814-ben Nagy-Britannia ellen vívott háború után már arra panaszkodott, hogy az amerikai farmerek egyre nehezebben tudják eltartani magukat és családjukat. A háború mellett egyéb kedvezőtlen feltételek is hozzájárultak ahhoz, hogy a mezőgazdasági termelők egyre nehezebben találták magukat. A kedvezőtlen piaci trendhez ráadásul a földpiac hanyatlása is társult, csökkenő földárakat eredményezve, ami azzal járt, hogy a farmerek számára egyre kevesebb lehetőség nyílt arra, hogy földjeik egy részének eladásából fedezzék adóik fizetését.³⁴

A fenti körülmények hatására – Jefferson értékelése szerint – a szegénység a farmerek körében ekkorra már az önellátásra való berendezkedést jelentette, illetve azt, hogy az ilyen helyzetben lévők csupán hazai termékek fogyasztását engedheték meg maguknak. Ez különböztette meg őket tehetőshonfitársaiktól, akik viszont meg tudták vásárolni az importvámokkal megdrágított külföldi árukat.³⁵

Mindezeket a gondokat tetézték a korabeli nemzetgazdasági folyamatok, ugyanis a háborút követő gazdasági fellendülést, amely áremelkedést és rövid lejáratú hiteleket eredményezett, hamarosan a recesszió fázisa követte, ami többek

31 Uo. 151. Lásd még: McCoy, 1980. 186., 202.; Banning, 1986. 5–6.; Banning, 1992. 109.; Sellers, 1994. 15–16.

32 Az önellátó gazdálkodás fennmaradásáról a földbirtokosok körében és a piacorientált mezőgazdaság megjelenésének a farmerközösségekre gyakorolt bomlasztó hatásáról lásd: Sellers, 1994. 156–157.

33 Curtis, 2012. 56.

34 Jefferson levele Thomas Appletonnak, 1817. augusztus 1. In: Jefferson, 1904–1905. XII. 23.; Jefferson levele Thomas Ritchie-nek, 1826. február 28. In: Jefferson, 1904–1905. XII. 464.

35 Jefferson levele Dupont de Nemours-nek, 1811. április 15. In: Jefferson, 1904–1905. XI. 203.

között a mezőgazdasági termékek árának a csökkenéséhez vezetett. Az 1820-as évek elejére mindezen folyamatok nyomán Amerika-szerte vállalkozások sokasága vált fizetéseképtelenné, ami az amerikai gazdaságot teljes vertikumában érintette, köztük az eladósodott farmereket, akiknek, mivel a nemzetközi piacoktól függtek, a gazdasági nehézségek közepette szembe kellett nézniük azzal a veszéllyel, hogy elveszítik tulajdonukat az adósságuk finanszírozása következtében.³⁶ Ezek a folyamatok az 1819. évi gazdasági válságban kulminálódtak, amely több kisebb válság sorozataként hosszabb periódust ölelt fel.

Jefferson és az amerikai farmereket elsősorban a gabona árának csökkenése érintette súlyosan, ám a szállítási költségeknek a Nagy-Britanniával folytatott kereskedelmi háború miatt jelentkező emelkedése is kedvezőtlenül hatott rájuk.³⁷ Ezen túlmenően Jefferson úgy vélte, az ország helyzetét tovább rontja az egykori Föderalista Párt által képviselt gazdaságpolitika újjáéledése. Az 1820-as években Jefferson annyira kedvezőtlennek ítélte az amerikai farmerek pénzügyi helyzetét, hogy párhuzamot vont köztük és az európai szegények között. Úgy gondolta, hogy ezek a kedvezőtlen folyamatok valójában az ekkor már nem létező Föderalista Párt gazdaságpolitikájának a feltámasztását szorgalmazó politikai erők munkálkodásának az eredményeként jelentkeznek. A John Quincy Adams elnök által vezetett szövetségi kormányzat – legalábbis Jefferson értékelése szerint – a mezőgazdaság kárára igyekezett támogatni az ipari, pénzügyi és más nemzetgazdasági ágazatokat egy arisztokratikus jellegű kormányzat szellemében.³⁸

Jefferson a gazdasági központosítást, az állami beavatkozás erősödését, a védővámok bevezetését, a gazdasági infrastruktúra fejlesztésének állami finanszírozását, valamint a bankokat hibáztatta a gazdasági válságért, és úgy vélte – meg lehetőszen szenvedélyes hangnemben fogalmazva –, hogy újjáéledőben van az egykori Föderalista Párt, melynek „ifjú” képviselői a „kifosztott földművelőket” és a „koldusbotra jutott farmereket” akarják uralmuk alá hajtani.³⁹

Azzal, hogy Jefferson összekapcsolta a kedvezőtlen kormányzati gazdaságpolitikát a mezőgazdasági termelők nehéz gazdasági helyzetével, valójában a szegénység egy újabb dimenzióját fogalmazta meg. Míg a 18. század végén az önellátó gazdálkodást folytató farmerek által megtermelt feleslegnek fontos szerepet szánt a szegényellátásban, valamint a saját háztartásban élő ellátottak szempontjából,⁴⁰ addig a 19. század elejétől kezdve már magukat a farmereket állította be olyan nélkülözőknek, akik nemhogy nem képesek többlettermelésre mások ellátása céljából, hanem még saját magukat sem tudják fenntartani.

Élete vége felé Jefferson ezt a problémát némileg elvontabb szintre emelte és a szerencsejátékhöz hasonlította. Amint egyik írásában (*Thoughts on Lotteries*

³⁶ Sellers, 2014. 132–138.

³⁷ Nelson, 2012. 61–78.; Browning, 2019. 183.; Nelson, 2020. 723–724.

³⁸ Jefferson levele William B. Gilesnak, 1825. december 26. In: Jefferson, 1904–1905. XII. 427.

³⁹ Peterson, 1975. 992–993., 1002–1003. Jefferson levele William B. Gilesnak, 1825. december 26. In: Jefferson, 1904–1905. XII. 427.

⁴⁰ *Observations on the Article États-Unis Prepared for the Encyclopédie*, 1786. június 22. In: Jefferson, 1904–1905. V. 58–59.

[Gondolatok a lottózásról], 1826) megfogalmazta: „A legnagyobb szerencsejátékos a farmer. Kockáztat, amikor a földbe veti a magot, a földért bérleti díjat fizet (...), amikor a terményt eladja, ami a túl sok vagy túl kevés eső, valamint az időjárás, a rovarok, a tönkrement termés stb. okozta általános bizonytalanság folytán gyakran jár teljes vagy részleges veszteséggel.”⁴¹ Jefferson arra is rámutatott, hogy az ilyen helyzetbe jutott farmerek és ültetvényesek arra kényszerülnek, hogy eladjanak földjeikből annak érdekében, hogy kezelni tudják pénzügyi problémáikat.⁴²

A fent említett folyamatok tehát a szabad földtulajdonnal rendelkező farmerek elszegényedését jelentették Jefferson szemében, aki az 1780-as években még „Isten kiválasztottjai”-nak nevezte őket. A piacorientált mezőgazdasági termelés viszonyai közepette viszont már ők is könnyen a dolgozó szegények soraiba süllyedhettek. Jefferson számára nyilvánvaló volt a szerencsének való kitétség – ami fontos toposz a republikánus hagyományban⁴³ – az amerikai farmerek körében.

A korábbi kutatások megmutatták, hogy a korabeli amerikai kultúrában a dologtalan szegények sorába beletartoztak azok az időszakosan munkanélkülivé vált „farmerek” és egyéb „mezőgazdasági munkások”, akik a városokban szegényellátást igényeltek.⁴⁴ Jefferson azonban eltérően gondolkodott róluk. Mint láttuk, a rászoruló szegények táborába sorolta őket, és nem úgy hivatkozott rájuk, mint akik esetében a szegényellátásnak az „erkölcsi fejlődés” eszközének kell lennie.⁴⁵ Mi több, nem látott erkölcsileg semmi kivetnivalót az olyan tevékenységben, mint a szerencsén alapuló földművelés, mivel az a létfenntartást szolgálta, ugyanis – ahogy fogalmazott – az „nélkülözhetetlen az emberi létezéshez”.⁴⁶

Végezetül, Jefferson szegénységhez való viszonyulásának elemzése nem lehet teljes annak vizsgálata nélkül, hogy miként reflektált a saját gazdasági helyzetére a válságos időkben, különös tekintettel a mezőgazdálkodást övező bizonytalan körülményekre. Második elnöki ciklusa lezárultával (1809) Jefferson visszavonult a politikától és folyamatosan igyekezett javítani saját anyagi helyzetén. Élete hátralevő részét gazdasági és pénzügyi nehézségek jellemezték, amit a kedvezőtlen piaci viszonyok hatásai, a virginiai termőtalaj – az ültetvényeseket is érintő – kimerülése tovább fokoztak. Mindezt tetézte növekvő eladósodottsága, amit csak úgy tudott kezelni, hogy eladta földjei egy részét.⁴⁷

Nem meglepő módon, Jefferson a földművelés kontextusában tárgyalta pénzügyi problémáit. Számára a megélhetés kérdése szorosan összefüggött a mezőgazdaság szerepével, amit jelez, hogy „farmer”-nek nevezte magát. Amikor megpróbálta megmagyarázni, hogy miért késlekedik a hitelezőinek adandó válasszal, a földművelés saját életében játszott fontosságát ecsetelte: „A mezőgazdaságot leszámítva, mindennel kapcsolatban ellustultam. Azonban a betakarításra való felké-

41 *Thoughts on Lotteries*, 1826. február. In: Jefferson, 1904–1905. XII. 435–436.

42 Uo. 443–444.

43 A szerencse forgandóságának republikánus toposzára lásd: Pocock, 1975. 83–333.

44 Mohl, 1970. 99.

45 Uo. 101.

46 *Thoughts on Lotteries*, 1826. február. In: Jefferson, 1904–1905. XII. 436.

47 Peterson, 1975. 925–926.

szülés és maga az elhúzódó aratás, mely még most is tart, bármikor és bármilyen körülmények között megmagyarázná a késlekedést.”⁴⁸

Ugyanakkor a tágabb gazdasági környezet is fontos tényezőnek bizonyult Jefferson anyagi helyzetének alakulásában. Jóllehet az ipari termelés felfutása egyértelműnek tűnt az 1812-es háború nyomán az amerikai köztársaságban, a konfliktus a mezőgazdaságot erőteljesen sújtotta, és így Jefferson személyes gazdasági helyzetét is negatívan érintette. A csökkenő bevételek következtében egyre nehezebben tudta kiadásait fedezni, valamint pénzügyi kötelezettségeit teljesíteni. 1817-ben például ezt a helyzetet földbirtokai egy részének eladásával próbálta kezelni annak érdekében, hogy kielégítse hitelezőit.⁴⁹

Jefferson gazdasági helyzetét az 1819. évi gazdasági válság tovább rontotta. Ennek egyik oka az volt, hogy a saját adósságain felül kezességet vállalt egyik barátja, Wilson Carey Nicholas adósságaiért, aki ekkor Virginia állam kormányzója volt. A válság miatt azonban egyre nehezebben voltak teljesíthetőek ezek a kötelezettségek, és Jeffersonnak egyre nagyobb energiát kellett fordítania arra, hogy elkerülje birtokai elárverezését hitelezői kielégítése érdekében.⁵⁰ 1826-ra, halálának évére pénzügyi helyzete olyannyira megrendült, hogy kétségei támadtak azt illetően, hogy el tud-e adni akkora mennyiségű földet, amiből fedezni tudja hitelezőit. Ennek részben az volt az oka, hogy ekkoriban a földpiac is válságba került, és így Jefferson nem tudta földeladással előteremteni a tervezett összeget, ugyanakkor elismerte saját felelősségét is az előállt helyzetért: a munkaerőhöz, a földbirtokhoz és a gazdálkodáshoz való hozzá nem értését említette fő okként.⁵¹

Mindezen nehézségek nyomán Jefferson arra kényszerült, hogy az adósságaiból adódó pénzügyi nehézség enyhítésére Virginia állam törvényhozásától engedélyt kérjen további bevételek szerzésére azáltal, hogy földjeinek egy részét lottójáték keretében áruba bocsátja. Ez a megoldás, melyet az állam törvényhozása elvi szinten nem támogatott, azt jelentette, hogy az érdeklődők jegyeket vásárolhattak, és a szerencsés nyerteseknek lehetőségük nyílt arra, hogy hozzájuthassanak Jefferson birtokának egy bizonyos részéhez. Jefferson abban bízott, hogy a befolyó összeg majd elegendőnek bizonyul adósságai fedezéséhez. Ezzel egy időben azonban néhány állam törvényhozása segített volna pénzügyi nehézségeinek megoldásában, ráadásul magánszemélyek hajlandóak voltak kölcsönözni neki, így a lottókampány végül elmaradt.⁵²

Élete végére tehát Jefferson eljutott odáig, hogy saját anyagi helyzetét az elszegényedett farmerekéhez hasonlította, ugyanis ekkor már neki is szembe kellett néznie a gazdasági bizonytalanságokkal, valamint egyéb, őt gazdasági csőddel

48 Jefferson levele Jonathan Williamsnek, 1796. július 3. In: Jefferson, 1904–1905. VIII. 249. Jefferson saját magát farmernek nevezte (jóllehet rabszolgatartó ültetvényes volt). Lásd: Jefferson levele Nicholas és Jacob van Staphorst és Hubbard részére, 1790. február 28. In: Jefferson, 1904–1905. VI. 33.; Jefferson levele John Taylornak, 1793. május 1. In: Jefferson, 1904–1905. VIII. 145.

49 Jefferson levele Thomas Appletonnak, 1817. augusztus 1. In: Jefferson, 1904–1905. XII. 24.

50 Sellers, 1994. 138.

51 Jefferson levele Thomas Ritchie-nek, 1826. február 28. In: Jefferson, 1904–1905. XII. 464.

52 Peterson, 1975. 992.; Boles, 2017. 578.

fenyegető körülménnyel. Anyagi helyzetét most már ugyanolyan tényezők határozták meg, mint amelyeket ő korábban polgártársaival kapcsolatban fogalmazott meg, akiknek az elszegényedés veszélyével kellett szembenézniük. Ily módon azaz, hogy Virginia törvényhozásához folyamodott a lottókampány ügyében, valójában külső segítséget volt kénytelen kérni. Ez a döntése így párhuzamot mutatott azzal a segítséggel, amit a tulajdonnal nem rendelkező munkások, illetve a munkanélküli nincstelenek a szervezett szegényellátáson keresztül kaphattak meg.

Konklúzió

Jeffersont tehát – vonhatjuk meg most már a végső mérleget – komolyan foglalkoztatta az amerikai szegénység problémája, valamint a szegények különböző csoportjainak viszonya a szegényellátáshoz az amerikai köztársaság korai időszakában. Vonatkozó nézetei összefonódtak a társadalmi-gazdasági viszonyok republikánus felfogásával, de egyúttal túl is mutattak azon. Az amerikai szegénységet nem mint homogén kategóriát értelmezte, ugyanis több formáját is megkülönböztette. Jóllehet hazáját számos szempontból kivételesnek képzelte az Óvilággal szemben a szegénység jelenségét tekintve, a piacra termelő farmereket illetően több hasonlóságot fogalmazott meg.

A szegénységet Jefferson – mint láttuk – alapvetően a megélhetés problémájával kötötte össze, és annak legszélsőségesebb változatát azokkal kapcsolta össze, akik kívül estek az intézményes szegényellátás rendszerén. Úgy vélte, hogy a munkanélküli szegények nagyvonalú ellátásban részesülnek az Egyesült Államokban, és bár a dolgozó szegényeket alapvetően Európával összefüggésben említette, Amerikában is megtalálta őket a szabad farmerek körében, akiket főleg a gazdasági válság idején fenyegette az elszegényedés réme. A piacorientált gazdálkodás növekvő jelentősége és a mezőgazdasági termelésnek a piac szeszélyének való ezzel járó kitettsége nyomán Jefferson arra a megállapításra jutott, hogy a szegénység egyre súlyosabb problémát jelent a farmereknek.

Ugyanakkor, annak ellenére, hogy Jefferson szegénységértelmezésében komoly különbségek mutatkoztak a nincstelenek egyes típusai között, kiemelhetünk egy olyan közös vonást, ami szegénységfelfogása központi elemének tekinthető. Szegényeknek azok a szabad fehér férfiak számítottak, akik nem tudták magukat fenntartani anélkül, hogy ne támaszkodnának mások segítségére, vagyis nem tudtak megfelelni a független termelő eszményének, aki önmagán kívül még másokat is képes eltartani.

Ezért elmondható, hogy a szegényellátás kiterjedt rendszere és nem a szegénység hiánya volt az, amely Amerikát kivételessé tette Európával szemben Jefferson értékelése alapján. Úgy vélte: hazája széles körű ellátást képes biztosítani az arra rászorulóknak. Ez a nézete úgy értelmezhető, mint a szabad földtulajdonos eszményének a kiterjesztése a nemzetre: ahogy Jefferson elvárta a független termelőktől a gondoskodást saját magukról és eltartottjaikról, ugyanúgy a nemzeti/lokális közösségtől is elvárta a hasonló képességet és szándékot.

Az amerikai szervezett szegényellátásból csak a koldusok és a csavargók maradtak ki. Jefferson szerint ők a dologtalan, vagyis a támogatásra nem érdemes szegények körébe tartoztak, mivel nem voltak hajlandók saját magukért és az el-tartottjaikért dolgozni vagy dologházakban tevékenykedni. Mivel nem rendelkeztek állandó lakhellyel, nem részesülhettek a helyi szegényellátásból, nem volt esélyük arra, hogy megváltozzanak, nem válhattak republikánus farmerekké. Ugyanakkor Jefferson még a farmerekről is úgy gondolta, hogy könnyen a szegények sorába süllyedhetnek, amivel megkérdőjelezte az Európa és Amerika közötti különbséget a dolgozó szegényeket illetően. Ebben a tekintetben a bajba jutott farmerek helyzetét tulajdonképpen a rászoruló szegényekével azonosította.

Végezetül, jóllehet a 18. században az amerikaiak többnyire a megélhetési nehézségekkel küszködő férfiakat a dologtalan szegényekkel azonosították, Jefferson, mint láttuk, nem fogadta el teljesen ezt az érvelést, és a dolgozó férfiakat sokkal sokszínűbb csoportként tételezte. Amíg Virginia állam szegényellátásával összefüggésben dologtalan és szorgalmas fehér férfiokról beszélt, az elszegényedő farmerekhez pozitívabb módon viszonyult, a szövetségi gazdaságpolitika támogatására érdemes szegények közé sorolva őket. Mi több, paradox módon, politikai pályafutásának lezárulása után, a gazdasági változások viharos időszakában a saját helyzetét hasonlóknak ítélte az övékéhez.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Appleby

2000 Appleby, Joyce: Economics: The Agrarian Republic. In: *Thomas Jefferson and the Politics of Nature*. Ed.: Engeman, Thomas S. Notre Dame, IN, 2000. 143–163. [Első megjelenés: Commercial Farming and the 'Agrarian Myth' in the Early Republic. In: *Journal of American History*, 68. (1982) 2. sz. 833–849.]

Banning

1986 Banning, Lance: Jeffersonian Ideology Revisited: Liberal and Classical Ideas in the New American Republic. In: *William and Mary Quarterly*, 43. (1986) 1. sz. 3–19.

1992 Banning, Lance: The Republican Interpretation: Retrospect and Prospect. In: *The Republican Synthesis Revisited: Essays in Honor of George Athan Billias*. Eds.: Klein, Milton M. et al. Worcester, MA, 1992. 153–179.

Boles

2017 Boles, John B.: *Jefferson: Architect of American Liberty*. New York, 2017.

Browning

2019 Browning, Andrew H.: *The Panic of 1819: The First Great Depression*. Columbia, 2019.

Curtis

2012 Curtis, Christopher Michael: *Jefferson's Freeholders and the Politics of Ownership in the Old Dominion*. Cambridge, 2012.

Guzzetta

1985 Guzzetta, Charles: Jefferson, Rumford, and the Problem of Poverty. In: *The Midwest Quarterly*, 26. (1985) 3. sz. 343–356.

Isaac

1988 Isaac, Rhys: *The Transformation of Virginia, 1740–1790*. New York – London, 1988.

Jefferson

1904–1905 Jefferson, Thomas: *The Works of Thomas Jefferson* [Federal Edition]. 12 vols. Ed.: Ford, Paul Leicester. New York, 1904–1905.

1950 *The Papers of Thomas Jefferson*. Vol. 2. 1777 to 18 June 1779. Ed.: Boyd, Julian P. Princeton, 1950.

1984 Jefferson, Thomas: *Writings*. Ed.: Peterson, Merrill D. New York, 1984.

2016 *The Papers of Thomas Jefferson*. Retirement Series, vol. 13. 22 April 1818 to 31 January 1819. Ed.: Jefferson, Looney. J. Princeton, 2016.

Jones

1975 Jones, Douglas Lamar: The Strolling Poor: Transiency in Eighteenth-Century Massachusetts. In: *Journal of Social History*, 8. (1975) 3. sz. 28–54.

Katz

2001 Katz, Michael B.: *The Undeserving Poor: America's Enduring Confrontation with Poverty*. Oxford, 2001. [Első megjelenés: 1989.]

Kennedy

2003 Kennedy, Roger G.: *Mr. Jefferson's Lost Cause: Land, Farmers, Slavery, and the Louisiana Purchase*. Oxford, 2003.

Kulikoff

1986 Kulikoff, Allan: *Tobacco and Slaves: The Development of Southern Cultures in the Chesapeake, 1680–1800*. Chapel Hill – London, 1986.

Lerner

1987 Lerner, Ralph: *The Thinking Revolutionary: Principle and Practice in the New Republic*. Ithaca–London, 1987.

Lévai

2001 Lévai Csaba: „Reszketek hazámért, ha arra gondolok, hogy Isten igazságos.” Thomas Jefferson és a rabszolgaság problémája. In: *Aetas*, 16. (2001) 1. sz. 5–26.

2003 Lévai Csaba: *A republikanizmus-vita. Vita az amerikai forradalom esztörténeti hátteréről*. Bp., 2003.

McCoy

1980 McCoy, Drew R.: *The Elusive Republic: Political Economy in Jeffersonian America*. Chapel Hill, NC, 1980.

Mohl

1969 Mohl, Raymond A.: Poverty in Early America, A Reappraisal: The Case of Eighteenth-Century New York City. In: *New York History*, 50. (1969) 1. sz. 4–27.

1970 Mohl, Raymond A.: History from the Bottom Up: A Study of the Poor in Preindustrial New York City, 1784–1830. In: *Histoire Sociale/Social History*, 3. (1970) 6. sz. 87–104.

Morgan

2004 Morgan, Philip D.: Slaves and Poverty. In: *Down and Out in Early America*. Ed.: Smith, Billy G. University Park, PA, 2004. 93–132.

Nash

1979 Nash, Gary B.: *The Urban Crucible: Social Change, Political Consciousness, and the Origins of the American Revolution*. Cambridge, MA, 1979.

2004 Nash, Gary B.: Poverty and Politics in Early American History. In: *Down and Out in Early America*. Ed.: Smith, Billy G. University Park, PA, 2004. 1–40.

Nelson

2012 Nelson, Scott Reynolds: *A Nation of Deadbeats: An Uncommon History of America's Financial Disasters*. New York, 2012.

2020 Nelson, Scott Reynolds: The Many Panics of 1819. In: *Journal of the Early Republic*, 40. (2020) 4. sz. 721–727. DOI: <https://doi.org/10.1353/jer.2020.0102>.

Olivas

2004 Olivas, J. Richard: "God Helps Those Who Help Themselves": Religious Explanations of Poverty in Colonial Massachusetts, 1630–1776. In: *Down and Out in Early America*. Ed.: Smith, Billy G. University Park, PA, 2004. 266–288.

Peterson

1975 Peterson, Merrill D.: *Thomas Jefferson and the New Nation: A Biography*. Oxford–London, 1975.

Pocock

1975 Pocock, J. G. A.: *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton, 1975.

Rockman

2014 Rockman, Seth: *Welfare Reform in the Early Republic: A Brief History with Documents*. Long Grove, ILL, 2014.

Rothman

1971 Rothman, David J.: *The Discovery of the Asylum: Social Order and Disorder in the New Republic*. Boston, 1971.

Sarson

2001 Sarson, Steven: 'Objects of Distress': Inequality and Poverty in Early Nineteenth-Century Prince George's County. In: *Maryland Historical Magazine*, 96. (2001) 2. sz. 141–162.

Scheer

1998 Scheer, Arthur: Thomas Jefferson's 'Poor Woman': A Symbol of Sentiment or Social Inequality? In: *The Midwest Quarterly*, 39. (1998) 3. sz. 329–346.

Sellers

1994 Sellers, Charles: *The Market Revolution: Jacksonian America, 1815–1846*. New York, 1994.

Sheldon

1991 Sheldon, Garrett Ward: *The Political Philosophy of Thomas Jefferson*. Baltimore–London, 1991.

Smith

1988 Smith, Billy G.: Poverty and Economic Marginality in Eighteenth-Century America. In: *Proceedings of the American Philosophical Society*, 132. (1988) 1. sz. 85–118.

2004 Smith, Billy G.: Introduction: "The Best Poor Man's Country"? In: *Down and Out in Early America*. Ed.: Smith, Billy G. University Park, PA, 2004. xi–xx.

Steele

2008 Steele, Brian: Thomas Jefferson's Gender Frontier. In: *The Journal of American History*, 95. (2008) 1. sz. 17–42. DOI: <https://doi.org/10.2307/25095463>.

2012 Steele, Brian: *Thomas Jefferson and American Nationhood*. New York, 2012.

2013 Steele, Brian: Inventing Un-America. In: *Journal of American Studies*, 47. (2013) 4. sz. 881–902. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0021875813001394>.

Vajda

1998 Vajda Zoltán: Republikanizmus az Amerikai Egyesült Államok 18–19. századi történetében. In: *Aetas*, 13. (1998) 4. sz. 39–68.

West

1997 West, Thomas G.: *Vindicating the Founders: Race, Sex, Class, and Justice in the Origins of America*. Lanham, MD, 1997.

Wulf

2004 Wulf, Karin: Gender and the Political Economy of Poor Relief in Colonial Philadelphia. In: *Down and Out in Early America*. Ed. Smith, Billy G. University Park, PA, 2004. 163–188.

ZOLTÁN VAJDA

THOMAS JEFFERSON AND THE PROBLEM OF POVERTY IN THE UNITED STATES IN A REPUBLICAN CONTEXT

This essay is proposed to explore the problem of poverty in Thomas Jefferson's thought – an issue that has received very little attention from scholars of intellectual and cultural history. Although there have been modest attempts at probing into the general aspects of his ideas concerning poverty as well as its ramifications concerning indigence in Europe, the American scene has been left largely intact by scholars. A careful examination of his writings, however, reveals that Jefferson was, in fact, concerned over poverty in the USA and devoted quite a degree of his attention to it. I argue, in the first place, that his understanding of republicanism largely informed his conception of poverty in the US. In the second place, I demonstrate, he distinguished several categories of the poor ranging from the unemployed indigents through the labouring poor existing in America, and that his regarding America as an exceptional place compared to Europe was largely based on his understanding of the extended nature of poor relief for those in his country. Finally, I also argue that from the early nineteenth century on, Jefferson used the discourse of poverty to describe the situation of farmers, struck by the general economic crisis, otherwise considered the bulwark of American republicanism. His complaints about their lot also extended to himself trying to cope with a situation that he originally identified with those living in poverty.

Antropológiai jegyek és bűnbakképzés

Örmények a fajelmélet diskurzusában

Tanulmányunk témáját az a néhány fennmaradt „Igazolvány” megnevezésű, formanyomtatvány jellegű, kitöltött dokumentum határozza meg, amelyek a budapesti Örmény Katolikus Egyházközség levéltárában találhatók, és többnyire 1944-es keltezésűek. Az egyik irat, amelyen az erdélyi örmény származású Ávedik Félix jogász és Pungucz Antal O. Mech. plébános aláírása áll, azt bizonyítja, hogy az Oszmán Birodalomból Budapestre települt örmények árja származásúak. A másik dokumentum azt igazolja, hogy a Trabzonban született Szrábián Imre „árja keresztény”, mivel a nagyszülei is már azok voltak, a végén pedig az alábbi állítás szerepel: „1922. évig az örmények csupán egyházilag köthettek házasságot, miértis az örmény származás egyúttal a tiszta árja és keresztény származást igazolja.”¹ Budapesten tehát a második világháború idején arcképes és arckép nélküli igazolványokat (1. ábra), igazolásokat adtak ki az örmény származásról, pontosabban az „örmény származású árja keresztényekről”.

Arra a kérdésre kívánunk választ adni, hogy a 20. század eleji, szociáldarwinizmuson alapuló fajelmélet miként tekintett az örményekre, illetve milyen érvek szerint alakították azt az abszurd és háborzongató diskurzust, amely alapján egyes népcsoportokra a halál, míg másokra a kedvező politikai megítélés, vagyis a túlélés várt. Arra szeretnénk választ kapni, hogy az „örmény, tehát árja” meghatározásnak mi volt az alapja; a fajelmélet egykori kutatói milyen érvek alapján kötötték az örményeket az árjakhoz, továbbá hogy milyen stratégia húzódott emögött.

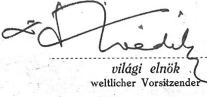
A félelem diskurzusa

A 20. század első felében – 19. századi előzményekből kiindulva – egy olyan elméleti vita folyt, amely a holokauszt veszedelmes és emberiségellenes büntetésben végződött. Ezt a tudományosnak hirdetett dialógust fajelméleti diskurzusnak lehet nevezni, amelynek az örmények is – mint keleti népcsoport – érintettjei voltak, és részben annak során váltak az „árja faj” tagjaivá. Az örményeknek, különösen az

* A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kara Armenológiai Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense (1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1., kovacs.balint@btk.ppke.hu).

¹ A dokumentum első említése: Kovács, 2018. 180–181.

1. ábra.
A Szrábián Imrénék
kiállított
igazolvány

A BUDAPESTI ÖRMÉNY SZERTARTÁSÚ RÓMAI KATHOLIKUS EGYHÁZKÖZSÉG	
DIE BUDAPESTER RÖMISCH-KATHOLISCHE KIRCHENGEMEINDE ARMENISCHEN RITUS	
Budapest, V., Vadász-utca 6.	
IGAZOLVÁNY LEGITIMATION	
- 4 - sz.	
	
Budapesti Örmény szertartású Római katolikus egyházak a 304/44 szám alatt felvett jegyzőkönyve, valamint a rendelkezésre álló adatok alapján igazolja, hogy Szrábián Imre örm.sz.r.k. aki 1912. évi XII. hó. 24. napján Trapezunt /Törökországban/ született, továbbá: atyja: Szrábián Szeráfin örm.sz.r.k. anyja: Takuhi sz. Margosian örm.sz.r.k. valamint a nevezett nagyszülei örmény származású árja keresztények. Alulírott Egyházak hivatalosan megjegyzi, hogy az örmények által tömegesen lakott területeken (Kaukázus, Törökország, Balkán-félsziget stb.) örmény származású egyéneknek zsidó vagy mohammedán vallású egyénekkel való házasságkötését kizárta az a körülmény, hogy az ilyen vegyes házasságkötést az egyház tilalmazta. 1922. évig az örmények csupán egyháziilag köthettek házasságot, miért az örmény származás egyuttal a tiszta árja és keresztény származást igazolja. Budapest, 1944. évi V. hó. 3. nap. világi elnök weltlicher Vorsitzender	Die Budapester Römisch-katholische Kirchengemeinde armenischen Ritus bescheinigt auf Grund des unter Zahl 304/44 aufgenommenen Protokolls, sowie der zur Verfügung stehenden Angaben, dass Heinrich Szrabian arm.kath., geboren am 24. XII. 1912 in Trapezunt /in der Türkei/, ferner sein (ihr) Vater: Sereaphin Szrabian arm.kath. seine (ihre) Mutter: Takuhi geb. Margosian sowie die Grosseltern des (der) Genannten arische Christen armenischer Abstammung sind. Die Unterfertigte Kirchengemeinde bemerkt amtlich, dass in den durch Armenier in Massen bewohnten Gebieten (Kaukasus, Türkei, Balkanhalbinsel) die Eheschliessung von Personen armenischer Abstammung mit Personen jüdischer, oder mohammedanischer Religion durch den Umstand ausgeschlossen war, dass solche Mischehen von der Kirche verboten waren und bis zum Jahre 1922 Armenier Ehe nur kirchlich schliessen konnten, aus welchem Grunde die armenische Abstammung gleichzeitig die rein arische und christliche Abstammung beweist. Budapest, den 3. V. 1944. egyházi elnök kirchlicher Vorsitzender

1930-as évektől, elemi érdekük volt, hogy ne a zsidókkal való rokonítás (tehát ne az úgynevezett elő-ázsiai faj közé sorolás) legyen osztályrészük, hanem a németek mellett az árjak között tartsák őket számon – tudományos és politikai szempontból is. A nemzetiszocializmus fajelméleti érvelése ugyanis azt állította, hogy a történelemnek és a természetnek objektív ellenségei vannak, amelyek és akik – így az alacsonyabb rendű fajok, az életképtelen emberek – akadályozzák a természeti és a történelmi folyamatokat.² Az örményeknek tehát fontos volt, hogy a magasabb rendű fajok közé számítsák őket, mivel a fajok történeti besorolása jogi következményekkel járt. A diskurzus értékelése, az érvek és ellenérvek számbavétele ma már a történettudomány vizsgálódási körébe tartozik.

2 Lehotay, 2009. 44.

Közhely, hogy a 20. században totalitárius rezsimiek jöttek létre az európai országokban az első és a második világháború után is, és ezeknek a rezsimeknek a kiépülése mindenhol félelmet szült a társadalmakban. A totalitárius hatalom ugyanis eldöntötte, hogy ki az, aki „jó”, ki az, aki „rossz”, melyik társadalmi csoport „jó”, melyik társadalmi csoport „rossz”, melyik társadalmi csoporthoz való tartozás előnyös és melyikhez való tartozás hátrányos. A félelem együtt nőtt a társadalmakban a totalitarizmus erőteljesebbé válásával. Kialakult a félelem diskurzusa. A félelem határozta meg magát a diskurzus irányítójának, létrehozójának gondolatait is: Hitler maga is félt attól, hogy ha a faji küzdelemben nem győznek az árjak a zsidók felett, akkor alulmaradnak, és az a németek totális megsemmisüléséhez vezet.³ A beteges összeesküvés-elméletet irányító félelem határozta meg a közbeszédet, amelyben az antropológiai kutatásokból kinövő eugenika, fajelmélet politikai síkon egyre nagyobb teret nyert.

Michel Foucault a diskurzusról azt írta: „...úgy tűnik, hogy a diskurzus látszólagos tisztelete, e látszólagos logofília mögött félelem rejtőzik. (...) Társadalmunkban mindenesetre mélységes logofóbia uralkodik, és azt hiszem, más társadalmakban ugyancsak – ha ezeket eltérő profil és más ritmika jellemzi is – homályos félelem ezektől az eseményektől, a kimondott dolgok e tömegétől, a kijelentések felszínre bukkanásától, mindattól, ami ebben erőszakos, összefüggéstelen, harcos és rendezetlen, tehát veszélyes, vagyis a diskurzus folytonos és rendezetlen morájától.”⁴

Saul Friedländernek a náci antiszemitizmusról szóló könyvében leírt hipotézise szerint a zsidóüldözés és a zsidóirtás, amit a nácik vittek véghez, mindenekelőtt a kollektív pszichopatológia körébe tartozik. Más népiptások – így az örmények vagy asszírok ellen elkövetett genocídiumok – esetében is mítoszok álltak a tömeggyilkosságok hátterében, amelyek lehettek állandóak vagy funkcionálisak, azaz változók.⁵ A zsidók vérségi összekapcsolódása mellett a faj fizikai megjelenése, szellemi képességeinek meghatározása, a csoport tagjainak etikai felfogása, esztétikája, általános társadalmi és szexuális magatartása voltak azok az ismertetőjegyek, amelyeket a fajelmélet képviselői tudományos munkamódszereket felvonultatva igyekeztek megállapítani. Mindezeket a tulajdonságokat a keresztény vagy a körülvevő árja világgal szemben definiálták, és a megállapítások meghatározó erejűek voltak a politika, a mindennapok és a történettudomány esetében is.⁶

Örmények és a fajelmélet

Az örmény népiptás hatását a zsidó holokausztra rendszerint Hitler azon kijelentésével szokták illusztrálni, amelyet 1939 augusztusában, a második világháború ki-robbantása előtti napokban egy konferencián tett Lengyelország megtámadásával kapcsolatban: „Egyébként is, ki beszél ma már az örmények megsemmisítéséről?”

3 Weikart, 2011. 86.

4 Foucault, 1991. 880–881.

5 Friedländer, 1996. 11.

6 Uo. 85.

Ugyanakkor nem ez volt az egyedüli érintkezési pont a már lezajlott örmény népi-irtás és a bekövetkező holokauszt között. Stephan Ihrig *Justifying Genocide* című kötetében amellet foglal állást, hogy a két világháború közötti Németországban a politikusok, újságírók, véleményalkotók körében a zsidók, pontosabban a közép-európai antiszemitizmus volt az a prizma, amelyen keresztül az örményeket és az örménykérdést értelmezték.⁷ Az antiszemitizmus sötét eszmetörténete mögött tehát ott lebeg áttetsző paravánként az örmények fajelméleti és faji antropológiai értelmezése. Stefan Ihrig említett kötetében mindössze egy 15 oldalas fejezetet szentel az örmények bemutatásának, amelyben két szerzőre hivatkozva fölhívja a figyelmet arra, hogy a zsidókról és az örményekről alkotott kép és a velük kapcsolatos felfogás hasonlóan alakult: nemcsak a török publikációkra támaszkodott, hanem a faji antropológia eredményeire és a népszerűsítő jellegű fajelméleti írásokra is. Az örmények megjelenése a fajelméleti diskurzusban azonban ennél jóval összetettebb: az örményekkel kapcsolatos érvrendszer a felvilágosodás filozófiájából bontakozott ki, majd idővel a Harmadik Birodalomban elkövetett holokauszt eszmei alapjává vált.

Stefan Ihrig publikációján kívül a nemzetközi történettudományi szakirodalom nem foglalkozott alaposabban ezzel a kérdéssel. Kétségtelen, hogy az örmények „faji eredete” nem alkotta a Harmadik Birodalom fajtörténeti irodalmának központi témáját, ugyanakkor az érvelések között rendszeresen megjelent az örményekről alkotott felfogás, ami mögött pedig egyfajta elméleti bizonytalanság húzódott.⁸ Fontos azt is leszögezni ezen a ponton, hogy a fajelméleti irodalom igen különböző volt: a populista-népszerűsítő fajelméleti és antiszemita irodalomtól az egyre nagyobb számban kiadott fajelméleti kézikönyvekig terjedt.⁹

Elméleti bizonytalanság: az indogermán örmény nyelv

A korábbi elméletek szerint – idetartozik a német nyelvész és orientalista Julius Heinrich Petermann (1801–1876),¹⁰ a katolikus teológus Friedrich Windischmann (1811–1861) munkássága – az örmény nyelv az indogermán nyelvcsaládba tartozik, azonban pontosabban nem klasszifikálták. Friedrich Müller (1834–1898)¹¹ osztrák nyelvtudós, valamint Paul de Lagarde (1827–1891) igyekeztek bebizonyítani, hogy az örmény nyelv a perzsa rokon nyelve.¹²

Heinrich Hübschmannhoz (1848–1908) kötődik az örmény nyelvnek az indogermán nyelveken belüli végleges, pontos besorolása. Hübschmann tevékeny-

⁷ Ihrig, 2016. 302.

⁸ Így például Gustav Adolf Küppers a délkelet-európai fajokról szóló könyvében – bár önálló alfejezetben szól az örményekről és arról is, hogy Európában Horvátországon kívül is élnek – egy szót sem ejt származásukról. Küppers, 1943. 34.

⁹ Hutton, 2005. 80–100.; vö. Ihrig, 2016. 302.

¹⁰ Petermann, 1876.

¹¹ Müller, 1876–1888.

¹² Történeti áttekintés a nyelvészeti megközelítésről: Zeiler, 1927. 85–104.

sége viszont igen messze állt a fajelmélettől. Lipcsei – később strasbourgi – nyelvész-professzorként dolgozott, hosszú időn keresztül a Velence melletti Szent Lázár-szigeten található mechitarista örmény katolikus kolostorban tanulta az örmény nyelvet, sőt Szebeosz munkáját is lefordította német nyelvre.¹³ Megcáfolta a korábbi nyelvészeti téziseket, úgy vélte, a korábbi kutatók túl nagy figyelmet szenteltek a kölcsönzavaknak,¹⁴ és arra a következtetésre jutott, hogy az örmény egy önálló nyelv az indoeurópai (indogermán) nyelvcsaládon belül. Az ő eredménye volt tehát a máig hivatalos nyelvtörténeti álláspont megfogalmazása, 1875-ben megjelentetett, *Über die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen* című tanulmányában azt hangsúlyozta, hogy az örmény egy önálló indogermán nyelv.¹⁵

A Hübschmann által megfogalmazott, majd mások által is elfogadott elmélet az örmény nyelv indogermán eredetéről bekerült a korszak alapvető indogermanisztikai lexikonjába, a *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde* című kötetbe, és így módon kanonizálódott.¹⁶ Az indoeurópai eredet tehát ekkor vált egyértelművé, az árjakról azonban – ekkor még – szó sem volt.

Örmények: egy árja népcsoport

A Hübschmann-féle nyelvészeti eredmények ellenére az örmények besorolása nem volt egyöntetű a korabeli szakirodalomban. A fajelmélet egyik első propagálója, Houston Stewart Chamberlain (1855–1927) véleménye szerint az örmények annyiban árjak, mint amennyiben az USA-ban élő négerék angolszászok. Chamberlain feltételezhetőnek tartotta az örmények és a zsidók közötti rokonságot,¹⁷ mivel az örmény néplélek egy tipikusan csaló nép karakterét mutatja,¹⁸ ráadásul – véleménye szerint – a fenti jegyek miatt a zsidók, az örmények és a szírek gyakorlatilag már nem különböztethetők meg. Ezt a megállapítását David George Hogarth (1862–1927) brit régész 1896-ban kiadott, *A Wandering Scholar in the Levant* című munkájára alapozta. A zsidó–örmény összehasonlítás tehát nem csak német fajelméleti találmány volt,¹⁹ művelői más diszciplínákból is kölcsönöztek hasznosnak vélt érveket, ami véleményünk szerint nem az interdiszciplinaritásból fakadt, hanem sokkal inkább a tudománytalan érvelés forrásává vált. Chamberlain az örményeket a faji mellett még a politikai diskurzusba is beemelte, így például a törököket az örményekkel szemben hosszú ideig tanúsított toleráns magatartásért hibáztatta, mivel – véleménye szerint – ha a törökök nem lettek volna annyira engedékenyek az örményekkel szemben, akkor idilli béke uralkodna az Oszmán Birodalomban.²⁰

13 Hübschmann, 1875.

14 Hübschmann, 1883. 1.

15 Hübschmann, 1877. 5.

16 *Armenier* szócikk. Lásd: Schrader, 1917–1923. 56–57.

17 Chamberlain, 1901. I. 357–358.

18 Uo. 389.

19 Vö. Ihrig, 2016. 308.

20 Chamberlain, 1901. 44–45.; vö. Ihrig, 2016. 308.

A nyelvészeti eredmények Theodor Friedrich Wilhelm Pösche (1825–1899) árájáról szóló, 1878-ban kiadott zavaros monográfiájában kaptak először fajelméleti vonatkozást. Pösche az áráját a Dnyeper környékére helyezte, az örményeket szintén az árák közé sorolta: „Úgy tűnik, az örményeket az árák közé kell sorolnunk, akik a Boszporuszon keresztül Ázsiába jutottak.”²¹ Pösche korabeli történetekre hivatkozik, és megemlíti az örmény történelem bizonyos korszakait, így például azt, hogy Hajk nemzetsége volt az uralkodó az örmények között. Két, egymásnak ellentmondó megjegyzése felettébb érdekes. Pösche egyfelől megjegyezte, hogy a Van-tó (ma Törökországhoz tartozik) melletti, Kr. e. 7. századból származó feliratok nem árja feliratok, másfelől az örmény nyelvre mégis mint árja nyelvre hivatkozik, amely azonban „a hangok és formák tekintetében gyengült és széttörtözött, így árja nyelvként való felismerhetősége nagy nehézségekre ad okot”.²²

1883-ban jelent meg Karl Penka kötete *Origines ariacae* címmel.²³ Penkát a náci népi ideológia egyik úttörőjeként tartjuk számon, aki bécsi gimnáziumi tanárként az elsők között képviselte az „indogermánok” északi származásának elméletét, ugyanúgy az elsők között volt, aki az „indogermán” és „árja” megjelöléseket, az addig tisztán nyelvészeti fogalmakat kulturális és biológiai értelemben is használni kezdte.²⁴ Penka az árák „fizikai típusának” leírásakor az örményeket – mint fehér embereket – az árák közé sorolta és a germánokkal rokonította.²⁵

Albrecht Wirth (1866–1936), a nemzetiszocialista és népi fajkutató történész az 1920-as években rendszeresen jelentetett meg kisebb-nagyobb közleményeket náci sajtóorgániumokban,²⁶ így a *Heimatlandban*, a *Neue Preussische (Kreuz-) Zeitungban*, illetve a *Völkischer Beobachterben*, és Dietrich Eckart barátságán keresztül Rudolf Hess és Adolf Hitler ismerősi körébe tartozott.²⁷ Délibábos elméletét az örményekről 1901-ben, az Ázsia fejlődéséről kiadott munkájában fejtegette ki, az örményeket az *Irániak* című fejezetben belül tárgyalta. Véleménye szerint az olyan nyugat-iráni népek, mint a médek, a perzsák vagy az örmények turáni elemekből fejlődtek ki, ugyanakkor az árja foglalkók meghódították őket. A médek átvették az árja nyelvet, az örmények és a délnyugati perzsák azonban turániak maradtak. Az örmények – akik eredetileg Urartuból származtak, és távolról a grúzokkal rokon rasszt képeznek – zsidókkal és kappadókiai árákkal keveredtek össze.²⁸ Wirth egy másik publikációjában is megjelenik a zsidók és az örmények közötti faji rokonság, ami a zsidókhoz hasonló külső megjelenést kölcsönöz az örményeknek.²⁹

21 Poesche, 1878. 162.

22 Uo. 163.

23 Penka, 1883.

24 Karstedt, 2004. 78.

25 Penka, 1883. 38.

26 Vö. Németh, 2007. 64.

27 Ihrig, 2016. 309.

28 Wirth, 1901a. 8–9.

29 Wirth, 1901b. 25.

Günther és az örmény faj

A Harmadik Birodalom „fajhiigiénikusa”, faji ideológusa – a „Rassenpapst”-nak is nevezett – Hans Günther (1891–1968) volt. Günther munkásságának nagyon erős befolyása volt az antiszemita diskurzusban, a népszerűsítő és a tudományos szférában egyaránt. Günther már 1930-ban, Hitler hatalomra jutása előtt a jénai egyetem professzora lett a Német Nemzetiszocialista Párt támogatásával. Legfontosabb publikációja a német nép faji kézikönyve volt,³⁰ amelyet csak „a Günther”-ként hívtak a köznyelv. Annak, ami a kézikönyvben benne volt, közvéleményt befolyásoló ereje volt, már csak amiatt is, mivel dekoratív, kemény és bőrkötéses, illetve egyszerű, puha kötéses változatban is kiadták, így mindegyik társadalmi réteg számára elérhető volt. Egy idő után a német nyelvű lakosság könyvespolcainak alapvető darabjává vált. Azoknak, akik nem akarták az 500 oldalas kézikönyvet a kezükbe venni, rendelkezésre állt egy rövidebb változat is, az úgynevezett „Volks-Günther”.³¹ A Lehmanns Verlag a harmadik kiadásból egy példányt Hitlernek is megküldött.

Günther történelemelméleti alapvetésében elvetette a marxista történelem-szemléletet az osztályharcról, helyette Darwintól átvette a „történelem faji koncepcióját”, és azt tette művének fő vezérfonalává. Megállapította, hogy Európában nem létezik a tiszta fajiság, azonban károsnak ítélte a faji keveredést, és azt remélte, hogy az „északi faj” meg tud tisztulni az idegen faji elemektől.³² Hatását az is mutatja, hogy Theodor Fritsch, a náci Németország híres antiszemita írója Günther műveit nevezte meg a legfontosabb forrásaként.³³

Günther az 1933-ban kiadott *Die nordische Rasse* című kötetében részletesen írt az örmények eredetéről, jellemzőiről, mégsem egyértelmű, hogy az elő-ázsiai vagy az árja fajhoz sorolta őket. Egy új kategória tűnt fel nála, az „északi faj”, és az örmények ennek tagjaiként jelentek meg publikációjában.³⁴ A kereszténység felvételét illetően Günther szintén fajelméleti érveket hozott fel, és egyenesen „istentiszteleti prostitúcióról” beszélt az antik örmény vallás vonatkozásában: „Amit a kereszténység előtti hitbeli dolgokról meg lehet állapítani, az egy elő-ázsiai faj által gyakorolt vallás képét mutatja. Anahit, a perzsa termékenység-istennő lép az előtérbe, istentiszteleti prostitúció uralkodott. A főisteneket is Perziából vették át.”³⁵

Mindezekkel aztán a már-már beteges gondolatmenet páli fordulatot vett, és az árja eredethez képest ellentétes – azaz a zsidó-örmény faj – kapcsolatokról írt. Ezúttal az örményeket lelki szempontból a zsidókkal és a görögökkel rokonította, véleménye szerint közös bennük, hogy jó kereskedők, valamint jellemző rájuk a magas fokú intelligencia és empátia.³⁶ Günther Hübschmann alapján az örmény

30 Günther, 1922.

31 Ihrig, 2016. 305.

32 Weikar, 2004. 223–224.

33 Fritsch, 1944. 12.; vö. Ihrig, 2016. 306.

34 Günther, 1934. 221.

35 Uo. 224. Eredeti megfogalmazásban: „Die persische Fruchtbarkeitsgöttin Anahita tritt in den Vordergrund, die gottesdienstliche Prostitution herrschte.”

36 Uo.; vö. Ihrig, 2016. 306.

nyelv indogermán eredete mellett tette le végül a voksát: „Az örmény nyelv jöllehet indogermán, de a hangjaiban a grúz nyelvhez közelít.”³⁷

Mindezek után a fajelmélet lényegi – és talán legkövethetlenebb – részét ismerhetjük meg Günther munkájában: az örmények külső, antropológiai jegyeit igyekezett az egyes szerzők alapján részletezni.³⁸ A sok, szinte már-már összefüggéstelen „fajjellemző” talán a csecsenekkel való példálózás során tűnik a legmeghökkentőbbnek: „Míg a csecsenek egy túlnyomórészt elő-ázsiai népcsoport, mégis sok szép emberrel. A csecsenek – szemben a többnyire közepes növésű és zömök örményekkel, keleti-grúzokkal, dagesztániakkal – magas növésűek és vékonyak; ugyanígy szemben az örményekkel és a keleti grúzokkal kevésbé jellemző rájuk az elő-ázsiai hajlam, tudniillik az öregedéssel együtt járó elhízás.”³⁹

Günther részletesen írt az örmény nyelv és az örmények indogermán eredetéről, az örményeket azonban nem nevezte árjáknak művében. Véleménye szerint csak az indiaiak, a médek, a perzsák és ezek rokonai az árják, ők alkotják együtt az indogermánokon belül az „árja” rasszt. Szerinte az árjafogalom „elhasználódása” azonban nem állt meg, és tudománytalanul – állítja Günther – az árjafogalmat mindenkire alkalmazzák, aki nem a sémi [ti. zsidó] nyelvet beszéli.⁴⁰

A különböző szerzőknél az érvelések nemcsak hogy nem követhetők tisztán, de teljesen zavarosak – hasonlóan minden más fajelméleti érvrendszerhez, amelyben az antikvitás előtti korszakokra vonatkozóan pusztá szimpátia vagy képzelődés alapján próbáltak örök érvényű állításokat tenni. Az örmények esetében két egymással ellentétes érvrendszer ütközött egymással évtizedeken keresztül.

Az örmény „ősrassz” és az örmények mint „elő-ázsiaiak”

Annak ellenére, hogy a német nyelvészeti eredmények alapján a nemzetiszocializmus fajkutatói között voltak törekvések arra, hogy az örményeket az árják közé sorolják be – de sokkal inkább csak indogermán nyelvűként –, ebben a vonatkozásban, mint fentebb is láthattuk, nem alakult ki konszenzus. Az indogermán érvekkel párhuzamosan a fajelméleti gépezet ontotta az ellenkezőjét is, hogy az örmények a zsidókkal együtt az elő-ázsiai rasszhoz tartoznak.

Az osztrák Ignaz Zollschan (1877–1948) összehasonlító antropológiai munkái tükrözik a sötét korszak tudományos gépezetének gondolkodásmódját. Zollschan *Das Rassenproblem* című munkáját (1910) a nyelvészeti eredmények ismertetésével kezdte, az örmények árja eredetét tudományosan igazolta, és az indogermán-árja népcsoportba sorolta őket: „A kelta-szláv-germán csoport a dél-európai itáliaiakkal és hellénekkal együtt, valamint az ázsiai örményekkel, irániakkal és indiaiakkal együtt egy egységes alapfajt képez, mégpedig az indogermáno-

37 Günther, 1934. 225.

38 Például: Ariëns Kappers, 1930; vö. Günther, 1934. 226.

39 Günther, 1934. 226.

40 Uo. 13–14.

kat vagy árjakat.”⁴¹ Érvelésében azonban eltávolodott a nyelvészettől, és a kor veszedelmes összehasonlító antropológiai vizsgálati módszeréhez igazodva a zsidók és az örmények külső vonásait vetette össze, végül a kiindulási premisszáját is megcáfolta: „Így jött létre – például Ripley⁴² állítása szerint is – a korszakbeli zsidók fiziognómiai típusa a hosszú vándorlásuk talaján és társadalmi elkülönülésükben. Vagyis bizonyos külső körülmények összessége, ugyanúgy a zsidóknál, mint például a baszkoknál és az örményeknél, egy sajátos arctípust hozott létre.”⁴³

A fajelméleti irodalomban az örmények esetében mérföldkönek bizonyult Felix von Luschan (1854–1924) munkássága. Legjelentősebb munkáján, a *Völker, Rassen, Sprachen* című írásán érezhető, hogy a vesztes első világháború után, az elvesztett gyarmatok miatt az etnológiai kutatások a helyüket keresték, és a tudományos elemzés tárgya megváltozott: fokozódott a hazai társadalom vizsgálatának az igénye.⁴⁴ Luschan mint az antropológia professzora azonban nem mindenben képviselte a kifejlődő szociáldarwinizmusnak – mint a fajhigiéncia és az eugenika előfutárának – a nézetét.⁴⁵ A *Völker, Rassen, Sprachen* című műve alapvetően tudományos népszerűsítő munka volt, és meglehetősen kritikus volt a politikai fejlődést illetően. Véleménye szerint a rassz elvesztette jelentőségét, politikailag veszélyes síkra terelődött, amennyiben az emberiséget művi úton – bőrszín, magasság, termet vagy a haj jellege alapján – csoportokra osztja.⁴⁶

Luschan az 1883. évi sendsirli (ma Zincirli, Törökország) ásatásokkal vált ismertté (Sendsirli a késő Hettita Királyságnak volt az egykori fővárosa Kr. e. 1200–709 között).⁴⁷ Etnológiai és antropológiai vizsgálódásai során megállapította az örmény „ősrassz”, az úgynevezett „armenoid” faj létét. 1902-ben közölte első átfogó tudományos értékelését: az armenoid ősrasszt illetően egy széles faji háttérrel írt, amelynek a hatását számos közel-keleti népcsoporton látni lehet, de az általa bevezetett terminust a faji irodalom számtalan esetben az örmények szinonimájaként használta, és így a negatív faji jegyek interpretálásával az antiszemita diskurzusban az örményeket hamar a zsidókkal rokonították.⁴⁸

Luschan a modern faji antropológia egyik atyjának tekinthető, aki Berlinben 1900–1922 között a tudományterület professzora is volt. Munkásságát nemzetközileg is elismerték, az első világháború idején Lenhossék Mihály (1863–1937) orvos, akadémikus így nyilatkozott róla: „Ilyen pl. v. Luschan tanár, a jeles berlini ethnologus és anthropologus, aki minden alkalmat felhasznál arra, hogy ennek a »társadalmi embertan«-nak a fontosságát hangoztassa. (...) Megvilágítja a modern fajegészségtan és eugenika értelmében a nagy népbetegségek, a tuberculosis, az alkoholizmus, a syphilis kérdéseit. Foglalkozik továbbá az átöröklés törvényeivel

41 Zollschan, 1910. 5.

42 Zollschan az alábbi kötetre hivatkozott: Ripley, 1899.

43 Zollschan, 1910. 43.

44 Luschan, 1922.

45 Six-Hohenbalken, 2009. 167.

46 Uo. 186.

47 Ásatási jelentések: Luschan, 1893–1943; a sendsirli ásatásokról bővebben: Wartke, 2009. 307–322.

48 Ihrig, 2016. 303.

s a társadalom és az állam jogaival és kötelességeivel a büntetéssel szemben. Fontos tárgya azután a culturének állítólagos »elfajulás«-ának fenyegető réme s ezzel kapcsolatban a véderőre vonatkozó kérdések.⁴⁹

Luschan tudományos téziseit számos népszerűsítő és faji kézikönyv idézte, illetve félrevezetően interpretálta. Különösen az örmények és a zsidók fizikai megjelenése közötti hasonlóságokra tett kijelentései – így a hajlott orr leírása – vezettek a népszerűsítő irodalomban veszélyes kitételekhez. Miközben a *Völker, Rassen, Sprachen* című munkájában Luschan elismerte, hogy a zsidók szemita nyelvet, az örmények pedig „árja nyelvet” beszéltek – ezáltal az örmények árja eredete mellett tette le a voksát –, kijelentette azt is, hogy a zsidók legközelebbi faji rokonai az örmények voltak. Ezt a megállapítást azután számos fajelméleti publikációban gyakran idézték, és a nem túl szerencsés megfogalmazás félreértések alapjául szolgált.⁵⁰

A korszak másik alapművének számító, 1921-ben megjelent *Menschliche Erblichkeitslehre* (az úgynevezett Baur–Fischer–Lenz) szintén tartalmazta ezt az érvelést.⁵¹ A kötet az 1920-as évek eugenikai szakirodalmának egyik legprominensebb műve volt, Hitler ennek második kiadását olvasta 1923–1924-ben a landsbergi börtönben, és magánkönyvtára tartalmazta a mű harmadik kiadását is.⁵² A szerzők az első kötetben az örményeket kifejezetten az elő-ázsiai rasszba sorolták a zsidókkal, illetve a görögökkel együtt: „Az elő-ázsiai rassz az okosság magas foka mellett rendelkezik egy különös képességgel, a másik emberbe való beleérzés képességével és a hozzá való igazodással. A népek – túlnyomórészt az elő-ázsiai rasszból – mint a zsidók, görögök, örmények a kereskedelembe és az összeköttetésekbe való kiválósággal jellemezhetők, amire már Kant is felhívta a figyelmet.”⁵³

A szerzők az örmények gazdasági szerepével kapcsolatban is hivatkoztak Luschanra, azt állították, hogy Keleten az örmények vagy a görögök által lakott városokban a zsidók csak nehezen vagy soha nem jutnak szerephez. A népi humor ezt kiszínezve úgy mutatja be – írta a kézikönyv –, hogy hét görög kitesz egy zsidót, hét örmény pedig kitesz egy görögöt, vagyis egy örmény 49 zsidót tesz ki.⁵⁴

Az örményekre vonatkozó fajelméleti munkák sorából nem szabad kifelejtenünk Fridtjof Nansen *Betrogenes Volk* című művét sem.⁵⁵ Fridtjof Nansen (1861–1930) neve elsősorban a Népszövetség első menekültügyi főbiztosaként vált ismertté, de tudósként és diplomataként is tevékenykedett, 1922-ben Nobel-békedíjat kapott. Életének utolsó nagy erőfeszítése az örmények megsegítéséért folytatott küzdelem volt.⁵⁶ 1927-ben norvégül megjelent úti beszámolóját németül is kiadták 1928-ban.⁵⁷ A kötet amellet, hogy grúziai és örményországi útirajz, mindkét ország történetét bemutatja. Míg Nansen a grúzoknak alig 30 oldalt szentelt, az örményekről mintegy

49 Lenhossék, 1915. 27.

50 Luschan, 1922. 53–62.; vö. Ihrig, 2016. 303–304.

51 Fischer–Baur–Lenz, 1921.

52 Weikart, 2004. 223.

53 Fischer–Baur–Lenz, 1921.

54 Uo. 537.

55 Nansen, 1928.

56 Földváry, 2018. 164–165.

57 Nansen, 1927.

100 oldalt írt. Az *Anthropologie und Abstammungskunde* című részben hosszan értekezett az örmény nép származásáról, és megpróbált szintézist alkotni az akkori irodalom alapján az örmény nép eredetére vonatkozóan, és antropológiai vizsgálatokra alkalmas képekkel igyekezett az örmény arctípusokat bemutatni. Nansen az örményeket egy kevert népként határozta meg, a többi elő-ázsiai néphez hasonlóan, ugyanakkor érvelésében nem foglalt állást egyértelműen az elő-ázsiai eredet mellett.⁵⁸

„Zsidóbbak a zsidóknál.” Zsidó származású kutatók az örményekről

Az elő-ázsiai-árja fajelméleti diskurzusban zsidó származású írók is véleményt nyilvánítottak az örmények származását illetően, tehát nem csak a fajelmélet német fősodrához tartozó személyek szólaltak meg. Számos zsidó szerzőtől lehetne idevágó passzusokat idézni, az alábbiakban két tudós munkáját emeljük ki.

A filozófus Constantin Brunner (1862–1937) *Judenhass und die Juden* című munkájában – amely kifejezetten a korszak antiszemita diskurzusa ellen íródott – az árja származáselmélet ellen érvelt, és a mai álláspontunk alapján azt mondhatjuk, hogy szinte egyedülként, a józan ész talaján állva kijelentette, hogy az egésznek semmi értelme, hiszen „az árják hazáját mindenüvé elhelyezték – Indiába, Baktriába, a Pamírba, Bokharába, Szibériába, Örményországba, Németországba, Franciaországba, Oroszországba, Skandináviába –; mindenhol, még a Paradicsomban is keresték az árják hazáját és sehol sem találták”.⁵⁹ Kétségbe vonta, hogy az orr alapján meg lehetne határozni a zsidók és egyes népek antropológiai jellemzőit: „A vastag kampós orrot, ami speciális zsidó ismertetőjegyeknek számít, a jövőben talán örmény orrnak lenne célszerű nevezni.”⁶⁰ Brunner a zsidókat mint vezetői elitet (pápák, fejedelmek, királyok) mutatta be Itáliától Angliáig, nem kifejezve az örményeket sem: a középkori Bagratida királyi ház zsidó származása mellett érvelt (tagjai 885–1046 között uralkodtak Örményországban).⁶¹

Arthur Ruppín (1846–1943) zsidó szociológus, cionista a *Die Juden der Gegenwart* című munkájában a zsidóknak a kereskedelembe betöltött szerepéről értekezett, így jutott el a más szerzőknél is megjelenő összehasonlításhoz. Megemlítette a közismert mondást, amely szerint „a kereskedelembe egy örmény kitesz három görögöt, egy görög pedig kitesz három zsidót”. Egyfajta elitista felfogásból eredően ezen népek felsőbbrendűségéről írt, véleménye szerint a közismert mondasok nem véletlenül születtek meg. Az emberiség történetének legrégibb kultúrnépeiről van szó, melyek már akkor léteztek, amikor Közép- és Észak-Európa népei még távol álltak a fejlett kultúrától.⁶² Az örmények népcsoportját tartja a zsidó

58 Nansen, 1928. 232.

59 Brunner, 1918. 111.

60 Uo. 388.

61 Uo. 124.

62 Ruppín, 1920. 41.

rasszhoz a legközelebb állónak, mivel az örmények az egész Kelet legtehetségebb kereskedői, akik – a perzsákkal együtt – jelentős kereskedői talentummal rendelkeznek.⁶³

Az árjaparagrafus és az örmények

A nemzetiszocialisták térhódításával az „árja – nem árja” különbség fontossá vált. 1933. április 7-én a birodalmi kormány elfogadta és hamarosan ki is hirdette a hivatalos közlönyben (*Reichsgesetzblatt*) a hivatásos tisztviselőség visszaállításáról szóló törvényt (*Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums*), amelynek a harmadik paragrafusa, az úgynevezett árjaparagrafus rendelkezett először a nem árják hivatalokból való eltávolításáról. A paragrafust pár nappal később, április 11-én kiegészítették azzal, hogy meghatározták, ki számít árjának.⁶⁴ A kifejezetten rasszista törvényhozás az örményekben is félelmet keltett, nem volt egyértelmű ugyanis, hogy őket melyik rasszhoz sorolják. Martin Staemmler müncheni patológus akkori meghatározása szerint a zsidók az elő-ázsiai rasszhoz tartoznak, és idesorolta az örményeket is. Tudományos magyarázatául az „egy örmény kitesz hét zsidót” hasonlat szolgált: „Nem lehet véletlen, hogy az örmények ugyanúgy az örökre »meggyötört« népek közé tartoznak, mint a zsidók. Nem lehet véletlen, hogy a Balkánon azt mondják: minden örményre hét zsidó jut, hogy kifejezzék, hogy bizonyos zsidó tulajdonságok még jobban érvényesülnek az örményekben.”⁶⁵

Ez az érvelés a német eugenika hívei egyetértésével találkozott. Artasches Abeghian (1898–1955) nahicseváni születésű teológus-filológus, a berlini egyetemen 1926-ban létesített armenológiai tanszék professzora (későbbi náci kollaboráns) azonban rögtön megjelentetett egy cikket,⁶⁶ amelyben élesen elhatárolódott az örmények szenvedésének olyan interpretálásától, mint ahogyan azt Staemmler megfogalmazta. Abeghian taglalta, hogy az elmúlt két évszázadban az örmények milyen véráldozatokat hoztak keresztény népként. Felsorolta azokat a német kutatókat, tudósokat, akik az örmény nép kultúrájának vizsgálatában kiemelkedő eredményeket értek el (Heinrich Petermann, Friedrich Windischmann, Max Müller, Heinrich Hübschmann). Véleménye szerint az említett német kutatók igazolták azt, hogy az örmény nemzet és örmény nyelv európai, és az örmények „árja-indogermán eredetűek”.

Végül 1933. augusztus 31-én a Birodalmi Belügyminisztérium fajúgyi szakértője, majd szeptember 29-én Wilhelm Frick (1877–1946) birodalmi belügyminiszter úgy határozott, hogy az árjaparagrafus vonatkozásában az örményeket az

63 Uo. 189.

64 „Als nicht arisch gilt, wer von nicht arischen, insbesondere jüdischen Eltern oder Großeltern abstammt. Es genügt, wenn ein Elternteil oder ein Großeltern teil nicht arisch ist.” (Nem számít árjának, aki nem árja, különösen, ha zsidó szülőktől vagy nagyszülőktől származik. Elegendő, ha az egyik szülő vagy az egyik nagyszülő nem árja.)

65 Staemmler, 1933. 49.; vö. Meißner, 2010. 287.

66 Abeghian, 1933. 640–645.

árjához kell számítani, és a besorolás a háború végéig nem változott.⁶⁷ A döntés kiharcolása mögött Paul Rohrbach tevékenysége húzódott meg (lásd lejjebb), vélhetően ő győzte meg a belügyminisztériumot arról, hogy az örmények fajilag hasznosak.

A megkésett *Armeniertum* – *Ariertum*

Komoly feladatot szántak a szerkesztők és a szerzők az 1934-ben kiadott *Armeniertum* – *Ariertum* című kiadványnak. A gót betűs írással nyomtatott kötetet a Német-Örmény Társaság (Deutsch-Armenische Gesellschaft) jelentette meg.⁶⁸ A társaság éves közgyűlésein általában nem sokan vettek részt, 1921-ben voltak a legtöbben (39 fő). A kis létszámú tagság ellenére a szervezetnek jelentős szerepe volt az örmények nyilvános képviseletében, és nagy részben a társaságnak köszönhető, hogy az örményeket a hitleri faji törvények mégsem sújtották, és nem került sor az örmények internálására. A társaság elnöke a korábban említett Paul Rohrbach volt.⁶⁹ Az örményekről megfogalmazott zavaros fajelméleti szövegek félelmet keltettek, Rohrbach a visszaemlékezéseiben arról írt, hogy a nemzetiszocialisták azt tervezték, hogy nemcsak a színtiszta örményeket, de a német-örmény vegyes házasságból születetteket is faji szempontból kedvezőtlenül sorolják be.

Az *Armeniertum* – *Ariertum* című kötetben 11 szerző olyan szövegei kaptak helyet, amelyek az örményeknek az *árja* rasszhoz való tartozását kívánták bemutatni. A közreműködők valamennyien olyan német tudósok voltak, akik német nyelvterületen az örmény történelemmel, filológiával, építészettel foglalkoztak, vagy a fajelmélet már tekintélyes képviselői voltak.⁷⁰

Az első cikk Hans Heinrich Schaefer (1896–1957) vallástörténésztől, orientalistától származik, címe *Die Stellung des Armenischen unter den indogermanischen Sprachen*. A nyelvtörténeti írás inkább a kultúrtörténeti vonatkozásokat emeli ki, első mondatában az örmény és a német nép közötti rokoni kapcsolatra hívja fel a figyelmet, aminek az alapja a nyelv, a hit és a görög (kultúrára alapozott) képzés. A német és az örmény kultúra közötti párhuzamok sorába illeszkedik az örmény bibliafordítás és a gót Wulfila-biblia is.⁷¹

Johann von Leers (1902–1965) történész, jogász, nemzetiszocialista publicista *Armeniertum und Ariertum* címmel közölt szöveget a kiadványban.⁷² Rá már a kortársai is úgy tekintettek, mint a Harmadik Birodalom házi propagandistájára, aki Heinrich Himmler mellett egyfajta kultúrpolitikai funkcionáriusi szerepet is be-

67 „Die Armenier im Sinne Gesetzes zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums den Ariern zuzurechnen sind.” Vö. Rohrbach, 1934. 42.; Feigel, 1989. 292.; Meißner, 2010. 287–288.

68 Feigel, 1989. 292–293.

69 Heyer, 1978. 25.

70 *Armeniertum* – *Ariertum*, 1934. Tanulmányunkban nem mutatjuk be mind a 11 írást, hanem csak azokat, amelyekben a fajelméleti érvelés hangsúlyos szerepet kap.

71 Schaefer, 1934. 6.

72 Személyéről bővebben: Sennholz, 2013.

töltött, Joseph Goebbels tanácsadója és propagandistája volt a „zsidó ügyekben”. Jellemző Leersre, hogy különböző publikációiban egymással teljes mértékben ütköző álláspontokat képviselt: míg az 1933-ban megjelent művében az örményeknek a közel-keleti vagy armenoid fajhoz való tartozásáról írt,⁷³ egy évvel később az *Armeniertum – Ariertumban* ennek az ellenkezőjét állította. Leers – Günther *Rassenkunde Europas*⁷⁴ című munkája alapján – az örmény nyelv indogermán eredete mellett érvelt. Günther mellett Paul Rohrbachra és Johannes Lepsiusra hivatkozott, Lepsius ugyanis a *Der Todesgang des armenischen Volkes* című kötetében a menekülő örményekről megjegyezte: „Sokan közülük [a deportált örmények] szőke hajjal és nagy kék szemekkel, olyan halálos komolysággal és öntudatlan fensőbbiséggel néztek ránk, mintha már az ítélet angyalai lennének.”⁷⁵ Lepsius mondatából Leers azt a következtést vonta le, hogy az örmények az európai népek családjának a legnemesebb rasszához, az úgynevezett északi rasszhoz tartoznak, tehát az örmény árja nép.

Artasches Abeghian *Nordysche Typen in Armenien* című írásában arra hívta fel a figyelmet, hogy nem létezik tiszta rassz, és véleménye szerint az örmény sem az. Az árja faj jellemzőit Fridtjof Nansen megfigyelései alapján tartotta bizonyítottnak az örmények esetében. Nansen örményországi tanulmányútja során (1925) megjegyezte: „Különösen egy fiatal férfin csodálkoztam el, hogy milyen szőke volt a haja és a szakállja, milyen világos volt a bőrszíne, és az arca akár egy skandináv arca is lehetett volna.” Emellett ezek az antropológiai jegyek – így a szőke haj – jelen vannak az örmény népdalokban, illetve a régi forrásokon (*Movses Xorenac'i*) alapuló történetekben, ami azt bizonyítja, hogy „az örmény nép a szőkék szépségeideálját testesíti meg”.⁷⁶

Karl Heinrich Roth-Lutra (1900–1984) német antropológus az örmény népet a fajtudomány és a népkarakterisztika szempontjából vizsgálta.⁷⁷ Roth-Lutra nem tartozott az eugenika legismertebb művelői közé, minden bizonnyal azért került a kiadvány szerzői sorába, mert éppen a kiadás évében, 1933-ban lett a pfälzi tudományos társaság (Pfälzische Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften, PGFW) fajtudományi osztályának a vezetője, tehát karrierje fölfelé ívelt. Kutatói tevékenysége során a „Rheinlandbastard”-okat⁷⁸ vizsgálta, így neve a kényszersterilizáláshoz is kötődött.⁷⁹

Roth-Lutra érvelését a szokásos módon történeti források felhasználásával kezdte, először felsorolta a bizonyítékokat, hogy az örmény indogermán nyelv,

73 Leers, 1933; vö. Ihrig, 2016. 315–316.

74 Günther, 1926. 179–180.

75 „Viele davon mit hellem Haar und großen blauen Augen, die uns so totenst und mit solch unbewußter Hoheit anblickten, als wären sie schon Engel des Gerichts.” Lepsius, 1919. 52.

76 Abeghian, 1934. 12–13.

77 Roth, 1934. 16–19.

78 A Rajna-vidék francia megszállásában gyarmatokról származók is részt vettek. A színes bőrű katonák és a helyi nők gyerekeit nevezték gúnyosan „Rheinlandbastard”-oknak. A fajelmélet kutatói a fekete és fehér szülőktől származó gyermekeket hibás származásúaknak tekintették, Eugen Fischer és Fritz Lentz a „Kommission Nr. 3” égisze alatt sterilizáltatta őket. Vö. Pommerin, 1979.

79 Schmuhl, 2008. 225.

majd az örményeket bátor és harcos népként írta le. Míg más fajelméleti munkák az örmények kereskedői mentalitásában a zsidókkal való hasonlóságot látták, Roth-Lutra a történelmi sorsukat hangsúlyozta, az igazságtalanságot, ami arra kényszerítette az örményeket, hogy számos diaszpóráközösségükön keresztül a kereskedelemmel foglalkozzanak. Történelmi érveléssel megcáfolta a fajelméleti irodalom állítását, amely szerint az örmény népből hiányzik az államalkotó erő.⁸⁰

A német-örmény kulturális kapcsolatokról értekezett Ewald Stier (1864–1946) dessaui lelképítész,⁸¹ aki már 1914-ben megfogalmazta, hogy örmény ösztöndíjasokkal és német képzéssel a „német gondolat győzelemre juthat a világban”.⁸² Ez a vezérfonala az *Armeniertum – Ariertumban* megjelent tanulmányának is. Oly módon igyekezett a Felix von Luschnannal megjelenő negatív örményképet (hogy egy örmény kitesz hét zsidót) megcáfolni, hogy az örményeket az Ararat körül élő parasztnépként írta le.⁸³

Josef Strzygowski (1862–1941) bécsi művészettörténész-professzor az örmény művészet értékeit európai kontextusba helyezte.⁸⁴ Már 1918-ban megjelent, *Die Baukunst der Armenier und Europa* című monográfiájában is az árja eredethez kapcsolta az örmény építészet egyediségét, kifinomaltságát. Tézisét összehasonlító vizsgálattal alakította ki, galíciai és indiai mintákat alapul véve – ez utóbbiakkal vett hasonlóságokat észre, amiből árja bevándorlásra következtetett.⁸⁵

A *Die Armenier als Träger des indogermanischen Baudenkens* című írásában párhuzamokat keresett a német és az örmény építészet között. Felhívta a figyelmet az örmény építészet és az aacheni dóm közötti hasonlóságokra, de saját művészettörténelmi pályájának fejlődését is az örmény építészet tanulmányozása során szerzett tapasztalataival magyarázta. Az örmény építészetben az iráni tűztemplomok későbbi leképeződését látta, ezáltal bizonyítottan tartotta az indogermán és az árja eredetet.⁸⁶ Minden németnek, aki az indogermán jellemzőket akarja megismerni, azt ajánlotta, hogy az ő örményekről szóló művét vegye kézbe, sőt azt is javasolta, hogy olvasói ne Itáliába utazzanak, hanem az indogermán építészet legfontosabb területére, Örményországba. Mert bár Rómában, Ravennában vagy Milánóban az épületek csillogó példái találhatók, az összefüggéseket csak Iránban és Örményországban fogja a szemlélő megérteni.⁸⁷

A Deutsch-Armenische Gesellschaft főtitkára, Richard Schäfer (1873–1946) Kassalban született, 1898-ban Urfába utazott, hogy ott a hamidi mészárlás túlélőinek segítsen. Erről önálló írást is megjelentetett.⁸⁸ Németországba való visszaérkezését követően, 1899-ben Berlinben telepedett le, és a Deutsche Orient-Mission titkáráként dolgozott. Ettől kezdve Lepsius hűséges társaként, majd Lepsius 1926-os

80 Roth, 1934. 18–19.

81 Goltz–Meissner, 2004. 475.

82 Stier, 1914. 54.; vö. Nottmeier, 2017. 364.

83 Stier, 1934. 23–28.

84 Strzygowski, 1918; vö. Dmitrieva–Kovács, 2014. 13.

85 Strzygowski, 1918. II. 619.

86 Maranci, 1999. 361–378.

87 Strzygowski, 1934. 31–33.

88 Schäfer, 1898.

halála után is a különböző örmény ügyek támogatója volt.⁸⁹ A *Die abendländische Kulturwelt und die Armenier* című írásában az istentelenséget állította szembe a kereszténységgel. A bolsevizmus ateizmusa elleni harcban szükség van az örményekre, össze lehet velük fogni, és ez Adolf Hitler számára is hasznos lehet – állítja Schäfer érvelése.

A kötet utolsó tanulmánya a Deutsch-Armenische Gesellschaft vezetőjétől, Paul Rohrbachtól származott, aki *Eine überflüssige Frage* címmel publikálta írását. Kiindulópontja az, hogy az örmények árják vagy helyesebben indogermánok. Tehát a származástani és a nyelvészeti kategóriákat próbálta strukturálisan összefüggésbe hozni (az örmény nyelv indogermán eredete, mint tudjuk, Hübschmann óta bizonyított). Többször kitért arra, hogy a Taurus és az Ararát között néhány évtizede még földművelő örményekkel találkozott, akiket azóta megsemmisítettek. Ez a tény véleménye szerint azért fontos, mert az örmény parasztság vizsgálatával lehet fajelméleti bizonyítékokra szert tenni, nem pedig a nyugati kikötőkben élő örmények vizsgálatával, akik a kereskedelemre és a pénzszerezésre termettek.⁹⁰

Annak ellenére, hogy az *Armeniertum – Ariertum* azután jelent meg, hogy az örményeket az árják közé sorolták, valamint sokszor kétértelmű megfogalmazásokat tartalmazott, tényleg segített az örményeknek. Richard Schäfer tanulmánya alapján Uwe Feigel erre a következtetésre jutott 1989-ben.⁹¹ A kiadvány – noha bizonyos mértékben ismert – tudományos igényű elemzése eddig nem történt meg. Axel Meißner a korról szóló monográfiájában egy lábjegyzetnyi összefoglalóban mutatta be az egész kis kötetet.⁹²

Az *Armeniertum – Ariertum*ot a háború alatt, 1942–1943-ban Stuttgartban újból kiadták,⁹³ a háború után viszont igyekeztek eltüntetni, Kelet-Németországban mint a nemzetiszocializmus irodalmi terméke bekerült a forgalomból kivonandó könyvek közé (az NDK-ban a négykötetes *Liste der auszusondernden Literatur* tartalmazta ezek listáját). A második világháború után az indogermán kutatások visszatértek eredeti tudományos medrükbe, a beteges faji összehasonlítások után valóban a nyelvi és nyelvészeti vizsgálódások kerültek előtérbe, és az armenológia értékelhető eredményeket mutatott fel.⁹⁴

A Németországban megjelent *Armeniertum – Ariertum* nem egyedi kiadvány volt, a fajelmélet, így az örmények fajtudományi besorolása a korszak Európájában szélesebb körben művelt irányzat volt. Franciaországban a második világháború alatt Ruben Kherumian két monográfiát adott ki az örmény fajról,⁹⁵ Bulgáriában pedig az *Armeniertum – Ariertum*ra kísértetiesen hasonló összeállítás jelent meg német nyelven.⁹⁶

⁸⁹ Goltz–Meissner, 2004. 443.

⁹⁰ Rohrbach, 1934. 42–44.

⁹¹ Schäfer, 1934. 38–41.; vö. Feigel, 1989. 293.

⁹² Meißner, 2010. 288.

⁹³ Association Internationale des Etude Arméniennes. Newsletter Nr. 4. December, 1984.

⁹⁴ Például: Solta, 1960. 60.

⁹⁵ Kherumian, 1941; Kherumian, 1943.

⁹⁶ *Armenier und Armenien*, 1941.

Egy sötét tudomány sötét eredményei

Tanulmányunkban a tudományos és a mindennapi diskurzust meghatározó, a fajok eredetére vonatkozó elméletek mögötti érveket igyekeztünk sorra venni az örményekről alkotott koncepció vonatkozásában. Az örményeknek az elő-ázsiai népcsoporthoz való sorolása mögött részben antropológiai érvek, részben a bűnbakképzés motívuma állt. E tekintetben az örményekre és a zsidókra aggatott tulajdonságok azonosak voltak, mindegyik népcsoporthoz a „kapzsi kereskedők” jellemzés társult. A bűnbakképzés a totalitárius rendszerek eleme, Edna Bonacich a közvetítő kisebbségek (*middleman minorities*) elméletében bizonyította ezt,⁹⁷ hozzá hasonlóan Hannah Arendt mint a rasszizmus kibontakozásához vezető alkotóelemet nevezte meg ezt a jelenséget. Arendt szerint a zsidókat bűnbaknak tekintő elmélet tulajdonképpen azt is magában foglalja, hogy bárki lehetne a bűnbak, tehát az áldozat teljesen ártatlan.⁹⁸

Stefan Ihrig álláspontjával szemben az a véleményünk, hogy az írárok társadalomra gyakorolt hatása nem az alapján értelmezhető, hogy hol jelentek meg – tudományos periodikában, népszerű újságokban vagy nagy példányszámban kiadott népszerű fajelméleti kézikönyvekben –, a leírt érvek ugyanis egyformán alakították a közvéleményt, egyformán befolyásolták az adott korszak felfogását és légkörét.

A bemutatott munkák, érvrendszerek véleményünk szerint kiválóan bizonyítják, hogy az örmények faji besorolásának kérdése igenis jelen volt a korszak tudományos és társadalmi gondolkodásában egyaránt. Egyértelműen látszik, hogy az *Armeniertum* – *Ariertum* örménybarát szerzői egyöntetűen az árjakhoz tartozás mellett foglaltak állást, ugyanakkor más esetekben nem egyértelműek a megjelent vélemények. Az örményekkel kapcsolatos kép inkább heterogén, mint homogén volt, a megítélések gyakran kifejezetten ellentmondtak egymásnak. A korszakban árjának lenni kiváltság volt, elő-ázsiaiinak lenni viszont kifejezetten hátrányos következményekkel járt, így a vitában a pozitív és a negatív tulajdonságokat hangsúlyozó érvek feszültek szembe egymással.

A fajelméleti meghatározásnál egyértelműen a (ködös) vérségi összekapcsolódás volt a legfontosabb érv, amit nyelvtudományi eredményekkel támasztottak alá. Amennyiben elfogadjuk, hogy a nyelv volt az örmények árja besorolásának az alapja, akkor állíthatjuk, hogy Hübschmann nyelvészeti eredményei mentették meg az örményeket a holokausz borzalmaitól, azaz egy esetleges második népirtástól. A vérségi összekapcsolódás mellett a faj fizikai megjelenése, etikai felfogása, társadalmi magatartása és kultúrája jelentették a fő érvelési pontokat, amihez a más népekkel való összehasonlítás társult.

A tanulmányban bemutatott diskurzus csak részben jelent meg Magyarországon, átvételét a Budapesten található levéltári adatok igazolják. Elméleti vita – feltételezhetően az örmények kis száma miatt – Magyarországon nem folyt.

⁹⁷ Bonacich, 1973. 583–594.

⁹⁸ Lehotay, 2009. 44.

Szállasi Ferenc örmény származása kapcsán sem jelent meg az árádiskurzus, sem a parlamenti vitában, sem a sajtóban, sem a fajelméleti irodalomban.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Abeghian

1933 Abeghian, Artasches: Die Armenier und ihre Stellung in der Familie der Völker. In: *Christliche Welt*, 47. (1933) 640–645.

1934 Abeghian, Artasches: Nordische Typen in Armenien. In: *Armeniertum – Ariertum*. Potsdam, 1934.

Ariëns Kappers

1930 Ariëns Kappers, Cornelius Ubbo: *Contributions to the Anthropology of the Near East*. Vol. I. *The Armenians*. Amsterdam, 1930. (Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, vol. 33. nr. 8).

Armenier und Armenien

1941 *Armenier und Armenien*. Sofia, 1941.

Armeniertum – Ariertum

1934 *Armeniertum – Ariertum*. Hrsg. v Deutsch-Armenische Gesellschaft Berlin. Potsdam, 1934.

Bonacich

1973 Bonacich, Edna: A Theory of Middleman Minorities. In: *American Sociological Review*, 38. (1973) 5. sz. 583–594. DOI:10.2307/2094409.

Brunner

1918 Brunner, Constantin: *Judenhass und die Juden*. Berlin, 1918.

Chamberlain

1901 Chamberlain, Houston Stewart: *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*. München, 1901.

Dmitrieva–Kovács

2014 Dmitrieva, Marina – Kovács, Bálint: Die Kunst der Armenier im östlichen Europa – eine Einleitung. In: *Die Kunst der Armenier im östlichen Europa*. Hrsg. v. Dmitrieva, Marina – Kovács, Bálint. Köln–Weimar–Wien, 2014. 9–19.

Feigel

1989 Feigel, Uwe: *Das evangelische Deutschland und Armenien. Die Armenierhilfe deutscher evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontext der deutsch-türkischen Beziehungen*. Göttingen, 1989.

Fischer–Baur–Lenz

1921 Fischer, Eugen – Baur, Erwin – Lenz, Fritz Gottlieb Karl: *Grundriss der menschlichen Erblichkeitslehre und Rassenhygiene*. München, 1921.

Foucault

1991 Foucault, Michel: A diskurzus rendje. In: *Holmi*, 3. (1991) 7. sz. 868–889.

Földváry

2018 Földváry Zsolt: Fridtjof Nansen (1861–1930). In: *Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban. 100 éve történt az örmény népirtás*. Szerk.: Czézár Nikolett – Kovács Bálint – Őze Sándor. Bp., 2018. 164–165.

Friedländer

1996 Friedländer, Saul: *A náci antiszemitizmus. Egy tömegpszichózis története*. Bp., 1996.

Fritsch

1944 Fritsch, Theodor: *Handbuch der Judenfrage. Die wichtigsten Tatsachen zur Beurteilung des jüdischen Volkes*. 49. kiadás. Leipzig, 1944.

Goltz–Meissner

2004 Goltz, Hermann – Meissner, Axel: *Deutschland, Armenien und die Türkei 1895–1925. Dokumente und Zeitschriften aus dem Dr. Johannes-Lepsius-Archiv*. Teil 3. *Thematisches Lexikon zu Personen, Institutionen, Orten, Ereignissen*. München, 2004.

Günther

1922 Günther, Hans F. K.: *Rassenkunde des deutschen Volkes*. München, 1922.

1926 Günther, Hans F. K.: *Rassenkunde Europas*. München, 1926.

1934 Günther, Hans F. K.: *Die nordische Rasse bei den Indogermanen Asiens. Zugleich ein Beitrag zur Frage der Urheimat und Rassenherkunft der Indogermanen*. München, 1934.

Heyer

1978 Heyer, Friedrich: *Die Kirche Armeniens. Eine Volkskirche zwischen Ost und West*. Stuttgart, 1978.

Hutton

2005 Hutton, Christopher: *Race and the Third Reich: Linguistics, Racial Anthropology and Genetics in the Dialectic of Volk*. Cambridge, 2005.

Hübschmann

1875 Hübschmann, Heinrich: *Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber. Aus dem Armenischen des Sebeos*. [Univ. Hab.-Schr.] Leipzig, 1875.

1877 Hübschmann, Heinrich: Über die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen. In: *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*, 23. (1877) 1. sz. 5–49.

1883 Hübschmann, Heinrich: *Armenische Studien*. I. Teil. *Grundzüge der armenischen Etymologie*. Leipzig, 1883.

Ihrig

2016 Ihrig, Stefan: *Justifying Genocide. Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler*. Cambridge–London, 2016.

Karstedt

2004 Karstedt, Lars von: *Sprache und Kultur. Eine Geschichte der deutschsprachigen Ethnolinguistik*. [Dissertation. Universität Hamburg.] Hamburg, 2004. https://ediss.sub.uni-hamburg.de/bitstream/ediss/1020/1/Karstedt_Sprache_und_Kultur_2004.pdf.

Kherumian

1941 Kherumian, Ruben: *Les Arméniens. Race, origines ethno-raciales*. Paris, 1941.

1943 Kherumian, Ruben: *Introduction à l'anthropologie du Caucase. Les Arméniens*. Paris, 1943.

Kovács

2018 Kovács Bálint: Az örmény származású „árja keresztények”. In: *Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban. 100 éve történt az örmény népirtás*. Szerk.: Czézár Nikolett – Kovács Bálint – Őze Sándor. Bp., 2018. 180–181.

Küppers

1943 Küppers, Adolf Gustav: *Die Völker und Rassen Südosteuropas*. Berlin, 1943.

Leers

1933 Leers, Johann von: *Forderung der Stunde: Juden raus!* Berlin, 1933.

Lehotay

2009 Lehotay Veronika: A totalitárius rendszerek Hannah Arendt munkásságában. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica*, 27. (2009) 1. sz. 41–62.

Lenhossék

1915 Lenhossék Mihály: Az anthropológiáról és teendőinkről az anthropológia terén. In: *Budapesti Szemle*, 163. (1915) 21–52., 189–228., 381–426.

Lepsius

1919 Lepsius, Johannes: *Der Todesgang des armenischen Volkes. Bericht über das Schicksal des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges*. Potsdam, 1919.

Luschan

1893–1943 Luschan, Felix von: *Ausgrabungen in Sendschirli*. Bd. I–V. Berlin, 1893–1943.

1922 Luschan, Felix von: *Völker, Rassen, Sprachen*. Berlin, 1922.

Maranci

1999 Maranci, Christina: Armenian Architecture as Aryan Architecture: The Role of Indo-European Scholarship in the Theories of Josef Strzygowski. In: *Visual Resources*, 13. (1999) 361–378.

Meißner

2010 Meißner, Axel: *Martin Rades „Christliche Welt“ und Armenien. Bausteine für eine internationale Ethik des Protestantismus*. Berlin, 2010.

Müller

1876–1888 Müller, Friedrich: *Grundriss der Sprachwissenschaft*. Bd. I–IV. Wien, 1876–1888.

Nansen

1927 Nansen, Fridtjof: *Gjennem Armenia*. Oslo, 1927.

1928 Nansen, Fridtjof: *Betrogenes Volk. Eine Studienreise durch Georgien und Armenien als Oberkommissar des Völkerbundes*. Leipzig, 1928.

Németh

2007 Németh István: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945*. II. köt. A „Harmadik Birodalom” (1933–1945). Bp., 2007.

Nottmeier

2017 Nottmeier, Christian: *Adolf von Harnack und die deutsche Politik 1890–1930. Eine biographische Studie zum Verhältnis von Protestantismus, Wissenschaft und Politik*. Berlin, 2017.

Penka

1883 Penka, Karl: *Origines ariacae. Linguistisch-ethnologische Untersuchungen zur ältesten Geschichte der arischen Völker und Sprachen*. Wien, 1883.

Petermann

1876 Petermann, Julius Heinrich: *Grammatica linguae Armenicae*. Berlin, 1876.

Poesche

1878 Poesche, Theodor: *Die Arier. Ein Beitrag zur historischen Anthropologie*. Jena, 1878.

Pommerin

1979 Pommerin, Reiner: *Sterilisierung der Rheinlandbasterde. Das Schicksal einer farbigen deutschen Minderheit 1918–1937*. Düsseldorf, 1979.

Ripley

1899 Ripley, William Z.: *The Races of Europe: A Sociological Study*. New York, 1899.

Rohrbach

1934 Rohrbach, Paul: Eine überflüssige Frage. In: *Armeniertum – Ariertum*. Potsdam, 1934. 42–44.

Roth

1934 Roth, Karl: Zur Rassenkunde und Charakteristik des armenischen Volkes. In: *Armeniertum – Ariertum*. Potsdam, 1934. 16–19.

Ruppin

1920 Ruppin, Arthur: *Die Juden der Gegenwart. Eine sozialwissenschaftliche Studie*. Berlin, 1920.

Schaeder

1934 Schaeder, Hans Heinrich: Die Stellung des Armenischen unter den indogermanischen Sprachen. In: *Armeniertum – Ariertum*. Potsdam, 1934. 5–8.

Schäfer

1898 Schäfer, Richard: *Unsere Orient-Reise*. Kassel, 1898.

1934 Schäfer, Richard: Die abendländische Kulturwelt und die Armenier. In: *Armeniertum – Ariertum*. Potsdam, 1934. 38–41.

Schmuhl

2008 Schmuhl, Hans-Walter: *The Kaiser Wilhelm Institute for Anthropology, Human Heredity and Eugenics, 1927–1945*. Berlin, 2008.

Schrader

1917–1923 Schrader, Otto: *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde. Grundzüge einer Kultur- und Völkergeschichte Alteuropas*. Bd I. A–K. Berlin–Leipzig, 1917–1923.

Sennholz

2013 Sennholz, Marco: *Johann von Leers. Ein Propagandist des Nationalsozialismus*. Berlin, 2013.

Six-Hohenbalken

2009 Six-Hohenbalken, Maria: Felix von Luschan Beiträge zur Ethnologie. Zwischen imperialem Liberalismus und den Anfängen des Sozialdarwinismus. In: *Felix von Luschan (1854–1924). Leben und Wirken eines Universalgelehrten*. Hrsg. v. Ruggendorfer, Peter – Szemethy, Hubert D. Köln–Weimar–Wien, 2009. 165–193.

Solta

1960 Solta, G. R.: *Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen*. Wien, 1960.

Staemmler

1933 Staemmler, Martin: *Rassenpflege im völkischen Staat*. München, 1933.

Stier

1914 Stier, Ewald: Die Armenier und die deutsche Kultur. In: *Noris*, 7. (1914) 40–54.

1934 Stier, Ewald: Die deutsch-armenischen Kulturbeziehungen. In: *Armeniertum – Ariertum*. Potsdam, 1934. 23–28.

Strzygowski

1918 Strzygowski, Josef: *Die Baukunst der Armenier und Europa*. Bd. I–II. Wien, 1918.

1934 Strzygowski, Josef: Die Baukunst der Armenier und Europa. In: *Armeniertum – Arier-tum*. Potsdam, 1934. 29–33.

Wartke

2009 Wartke, Ralf-B: Felix von Luschan und die Ausgrabungen in Senschirli. In: *Felix von Luschan (1854–1924). Leben und Wirken eines Universalgelehrten*. Hrsg. v. Ruggendorfer, Peter – Szemethy, Hubert D. Köln–Weimar–Wien, 2009. 307–322.

Weikart

2004 Weikart, Richard: *From Darwin to Hitler. Evolutionary Ethics, Eugenics, and Racism in Germany*. New York, 2004.

2009 Weikart, Richard: *Hitler's Ethic. The Nazi Pursuit of Evolutionary Progress*. New York, 2009.

Wirth

1901a Wirth, Albrecht: *Die Entwicklung Asiens von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*. Frankfurt am Main, 1901.

1901b Wirth, Albrecht: *Volkstum und Weltmacht in der Geschichte*. München, 1901.

Zeiler

1927 Zeiler, Heinrich: Armenisch. In: Reichelt, Hans – Zeiler, Heinrich: *Die Erforschung der indogermanischen Sprachen*. Band 4. Teil 2. 2. Hälfte. *Iranisch und Armenisch*. Straßburg, 1927. 85–104. (Grundriss der indogermanischen Sprach- und Altertumskunde, 4/2.)

Zollschan

1910 Zollschan, Ignaz: *Das Rassenproblem. Unter besonderer Berücksichtigung der theoretischen Grundlagen der jüdischen Rassenfrage*. Wien–Leipzig, 1910.

BÁLINT KOVÁCS

ANTHROPOLOGICAL CHARACTERISTICS AND THE MAKING OF SCAPEGOATS

ARMENIANS IN THE DISCOURSE OF THE RACE THEORY

The study analyses the following questions. How did the early 20th century racial theoretical discourse view Armenians based on social Darwinism? Why and how have Armenians been classified as part of the “Aryan race”? This discourse has a connection to the Armenian community in Hungary as well, as there are numerous documents in the archives of the Armenian Catholic Parish in Budapest which certify that Armenians – who settled in Budapest from the Ottoman Empire – had an “Aryan origin”. The classification of Armenians as a Near Eastern race was based on anthropological factors and also based on the motive to making them scapegoats. For the Aryan racial classification was clearly the “ethnic” link, which was supported by linguistic findings.

Etnikai alapú politika vagy együttműködés?

Eltérő politikai lehetőségek az ukrainai orosz politikában

Az egykori szovjet tagköztársaságok, élve az alkotmány adta kiválási lehetőséggel, illetve kihasználva a számukra kedvezően alakuló bel- és külpolitikai folyamatokat, 1990–1991-ben az önálló állami fejlődés útjára léptek. Ennek eredményeként a Szovjetunió felbomlását követően mintegy 25 millió orosz és még ettől is nagyobb számú orosz ajkú népesség találta magát Oroszország határain kívül.¹ A független Ukrajna megalakulásával² – Oroszországot nem számítva – nemcsak Európa legnagyobb szárazföldi kiterjedésű állama jött létre, hanem ezzel párhuzamosan megszületett kontinensünk legnépesebb nemzeti kisebbsége is: mintegy 10 millió orosz etnikumú és mintegy kétszer ennyi orosz anyanyelvű, illetve az orosz funkcionálisan első nyelvként használó maradt Ukrajnában.³

Jelen tanulmány bemutatja, hogy etnikai/nyelvi, illetve közigazgatási szempontból milyen tényezők lehetettek az okai annak, hogy míg a Krímben az Ukrajnától való elszakadás, addig a többi, döntően orosz ajkú keleti és déli megyében a politikai együttműködés és együttélés vált a meghatározó irányzattá az 1990-es években. Az írás döntően a független Ukrajna létrejöttét követő 15–20 évre koncentrál, azon belül a hangsúlyt az 1990-es évekre helyezi.

Az orosz lakosságon belüli hasonlóságok és különbségek

Ukrajna nyelvi és etnikai sokszínűségéből, az országhoz különböző időszakokban csatolt régiók/megyék eltérő történelmi, gazdasági, kulturális, vallási örökségéből kiindulva már a függetlenné válást követően sokan tartottak attól, hogy az ország különböző etnikumai fenyegetést jelenthetnek az újonnan született állam egységére. Ezen belül is elsősorban az erős pozíciókkal rendelkező orosz és orosz ajkú népekről feltételezték azt, hogy egységes fellépésével alááshatja az ország önállóságát.

* A szerző a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatástudományi Doktori Iskolájának doktorandusza (1083 Budapest, Ludovika tér 2.).

1 Éger, 2004. 50–51.

2 Екельчик, 2007. 275–286.; Жильцов, 2018.

3 Ukrajna függetlenné válásáról és berendezkedéséről magyarul lásd: Fedinec–Halász–Tóth, 2016; Németh, 2020; Fedinec–Font–Szakál–Varga, 2021. 389–432. Az ukrainai társadalomról, etnikumokról és oroszokról: Jevtuh, 2009; Arbenyina, 2009; Holovaha–Panyina, 2009.

gát, területi integritását,⁴ ami esetleg az egész országra kiterjedő lehetséges polgárháborúba fog torkollni. Hogy ez a forgatókönyv 2014-ig nem következett be, azt mutatta meg, hogy Európa legnagyobb létszámú nemzeti kisebbsége a számtalan hasonlóság ellenére politikai és szociológiai tekintetben egyáltalán nem volt olyan egységes, mint ahogyan azt külföldön feltételezték, illetve ahogyan az 1991-es népszavazások eredményei is mutatták.⁵ Az oroszok többsége akkor még az önálló Ukrajna támogatója volt. Vizsgáljuk meg, hogy melyek voltak a két terület, a Krím, illetve Kelet- és Dél-Ukrajna közötti legfontosabb hasonlóságok és a különbségek (1. táblázat).

1. táblázat. A krími, illetve a kelet- és dél-ukrajnai orosz és orosz ajkú lakosság helyzetének főbb hasonlóságai és különbségei

Hasonlóságok	Különbségek
Mindkét régió döntően orosz ajkú.	Míg a Krímben egyedülként az ukrajnai középszintű közigazgatási egységek közül az oroszok adták a többséget, addig a keleti és a déli részekben ukrán etnikai többség volt. ⁶
Az orosz nyelv dominanciájának köszönhetően az Oroszországgal fenntartott kapcsolat, az orosz kulturális, szellemi és egyházi befolyás mindkét területen az országos átlagnál nagyobb jelentőséggel bírt.	A keleti és déli területeken az orosz nyelv dominanciája kiegészült egyfajta jellemzően orosz nyelvű, de helyi, regionális kötődéssel, illetve egy orosz–ukrán kettős identitással is. Ezzel szemben a Krímben döntően az oroszországiéhoz hasonló orosz identitás volt megfigyelhető.
A türelmetlen ukránosítás mindkét régiót érintette.	A Krímben az orosz nyelvű oktatási, kulturális hálózat és egyházi hovatartozás (Moszkvai Patriarkátus) az ukránosítás ellenére is megőrizte erős dominanciáját, a félsziget jobban ellen tudott állni az egynyelvű és egységes nemzetállam megteremtésére irányuló törekvéseknek.
1991-ben a szavazók többsége mindkét régióban a függetlenség mellett szavazott.	A Krímben az összes választásra jogosultnak csak a relatív többsége támogatta az önálló Ukrajnát. ⁷
Mindkét régiót a tágabb, orosz politikai értelmezésben az úgynevezett Novorosszija (Új-Oroszország) elnevezésű területhez sorolják.	Egyrészt, a keleti területek egyes részei (például Harkov/Harkiv, Szumi) már a késő középkorban is közvetlenül Moszkva fennhatósága alá tartoztak. Másrészt, a Krím Ukrajnán belül autonóm köztársasági státusszal rendelkezett.
Elhelyezkedéséből adódóan mindkét terület kulcsszerepet játszott Oroszország felemelkedésében, illetve továbbra is stratégiai jelentősége van az orosz geopolitikai és védelmi koncepciókban.	Szevasztopol, a Krím geopolitikai és földrajzi elhelyezkedéséből adódóan, a függetlenség elnyerése után is az orosz Fekete-tengeri Flotta legfontosabb bázisa maradt, míg Kelet- és Dél-Ukrajnában nem voltak orosz katonai támaszpontok.

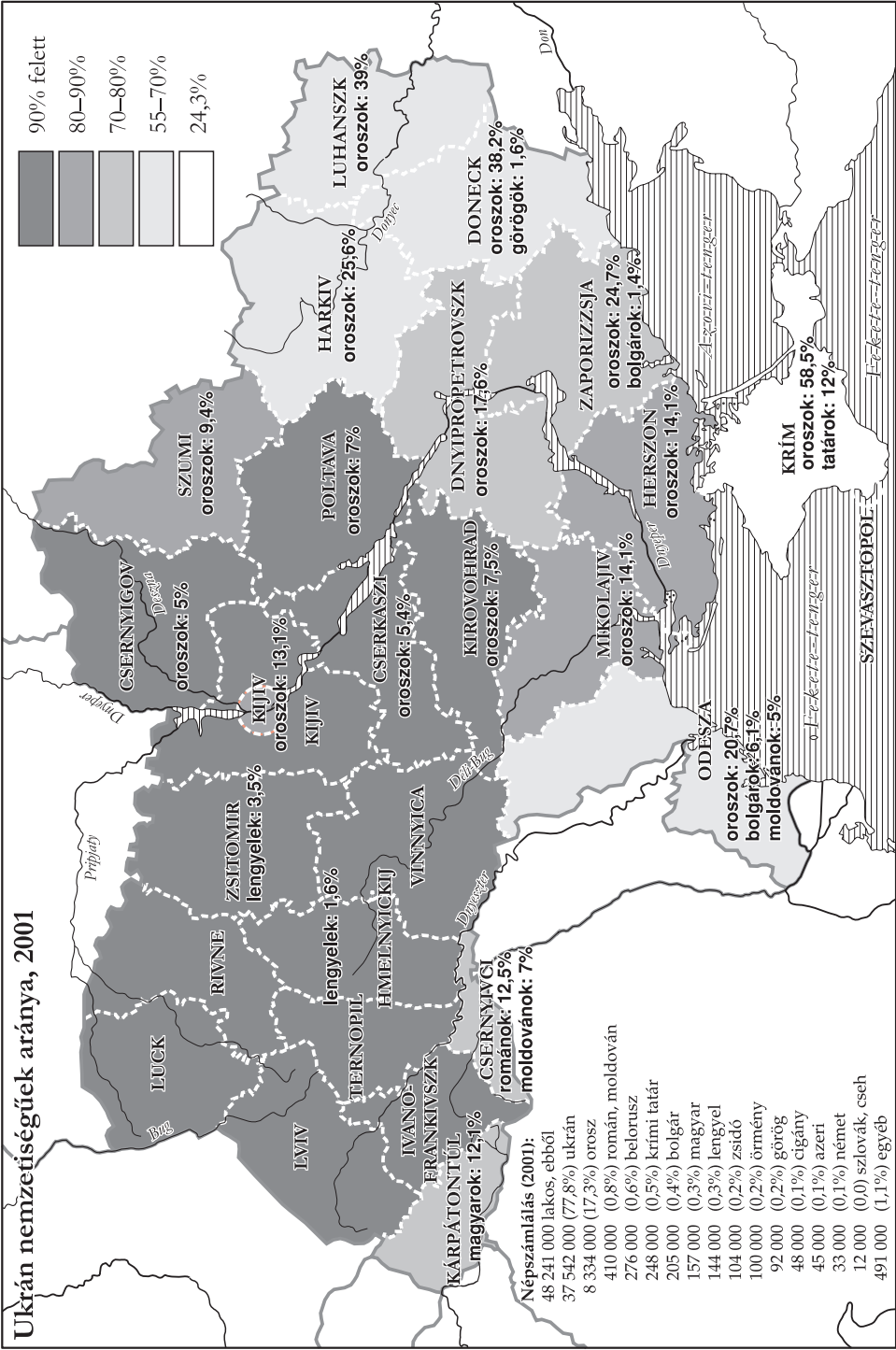
A fentiek mellett további lényeges különbség volt megfigyelhető az Oroszországhoz való viszonyulásban. A Krím félszigeten – jóllehet paradox módon a megjelent szavazók, de nem a szavazásra jogosultak többsége 1991-ben még az önálló Ukrajnát támogatta – a lakosság túlnyomó része hosszabb távon az ukrán fennhatóságot mégis csak ideiglenesnek tekintette. Az orosz és orosz ajkú népesség

⁴ Gorbunov, 1999.

⁵ Az 1991. évi népszavazás eredményét lásd például Ukrajna Állami Levéltárának hivatalos internetes portálján: *Відомість про результати Всеукраїнського референдуму, 1991* (az összes internetes forrás letöltése: 2023. október 15.).

⁶ A 2001. évi ukrajnai népszámlálás adatai: *Всеукраїнський перепис населення, 2001*.

⁷ *Відомість про результати Всеукраїнського референдуму, 1991*.

a félszigetet érzelmileg továbbra is Oroszország elválaszthatatlan részének tartotta, amelyhez – annak ellenére, hogy a félsziget közvetlen szárazföldi összeköttetéssel nem rendelkezett Oroszországgal – minden kétséget kizáróan mint anyaországhoz viszonyult.⁸

A két terület etnikai összetétele közötti különbség mellett, azt szinte kiegészítve, létezik egy további fontos tényező is. Ez pedig nem más, mint az a kettős identitás, amelyre a hivatalos népszámlálási adatok nem térnek ki. Az etnikai és nyelvi összetételből adódóan a kettős identitással rendelkezők legnagyobb csoportját az orosz anyanyelvű ukránok alkották. Ennek a társadalmi jelenségnek fontos jellemzője, hogy magától értetődően elutasítja a kizárólagosságot. Az 1991-es függetlenségi népszavazások eredményei arra engednek következtetni, hogy a kettős identitással rendelkezők többsége saját hovatartozását egyrészt a független Ukrajnán belül képzelte el, másrészt etnikai, nyelvi, kulturális, sőt vallási önazonosságukból adódóan továbbra is érdekelték voltak az Oroszországgal való kapcsolatok, illetve az orosz nyelvi, kulturális és spirituális szervezetek Ukrajnán belüli fenntartásában, fejlesztésében.⁹

Kelet- és Dél-Ukrajna etnikai és anyanyelvi összetétele olyan meghatározó tényező volt, ami az itt élő oroszokat arra „kényszerítette”, hogy ne tisztán etnikai alapon álló, hanem az orosz és az ukrán lakosságot egyaránt megszólító és kezdetekben döntően sajátos kelet-európai baloldali, illetve populista jegyeket is hordozó politikai mozgalmak (kommunista párt, szocialista párt) felé orientálódjanak. Az 1998-as parlamenti választások után a legnagyobb parlamenti frakcióval a szavazatok közel negyedét megszerző Ukrajna Kommunista Pártja rendelkezett, amely különösen a keleti és déli régiókban tudhatott magáénak erős pozíciókat. Ezzel szinte egy időben ez a „baloldali” ideológiai orientáció fokozatosan kezdett teret veszteni, és átment egy regionális és etnikumközi érdekeket egyre erőteljesebben felvállaló politikai irányzatba. Ezen irányzat legjelentősebb erejévé az 1997-ben Ukrajna Regionális Megújulásának Pártja néven alapított, majd 2001-ben Régiók Pártjára átkeresztelt politikai mozgalom vált. Az említett pártok gyakorlatilag a kelet- és dél-ukrajnai orosz (és orosz ajkú) népesség majd minden követelését képviselték, mindössze a kimondottan orosz etnikai – és nem nyelvi – elem hiányzott. Ezért a 2013–2014-es majdani eseményekig Kelet- és Dél-Ukrajnában könnyebbnek, eredményesebbnek tűnt a választók gazdasági, szociális, társadalmi kérdések mentén történő megszólítása. Másképpen mondva, a kelet- és dél-ukrajnai orosz és orosz ajkú lakosság politikai követelései nem fókuszáltak sem a nemzetiségi kérdésre, sem a szeparatista célkitűzésekre, jóllehet voltak az orosz nyelv státuszára, használatára, oktatására, valamint a nagyobb regionális hatáskörök megszerzésére irányuló célkitűzései is.¹⁰

8 A Krím, amelyet 2018 óta már híd köt össze Krasznodar megyével, akkor még csak tengeren, a keskeny Kercsi-szoroson keresztül érintkezett Oroszországgal.

9 Arbenyina, 2009; Fedinec, 2013.

10 Fedinec–Font–Szakál–Varga, 2021. 389–432.

A szovjet állam eróziójának egyik következménye az etnikai politizálás megjelenése és megerősödése volt, ami elsősorban tagköztársasági szinten volt megfigyelhető. Nem volt ez másképpen Ukrajnában sem. Sőt, a második legnépesebb egykori tagköztársaságon belül kicsiben ugyanez a folyamat ment végbe. A krími oroszok nemzeti alapon történő politikai szerveződése ugyanis már a gorbacsovi időszak végén megkezdődött.¹¹ A félsziget orosz lakosságának intézményi és hivatalnoki térnyerése is a szovjet érába nyúlik vissza. Ez teremtette meg az alapját a döntően etnikai alapokon nyugvó krími politikai mozgalom megerősödésének, aminek csúcspontjait a Kijev által el nem ismert 1992-es¹² és 1995-ös függetlenségi deklarációk, valamint az 1995-ben hatályon kívül helyezett alkotmány jelentették.¹³

Ez mindazonáltal nem jelentette azt, hogy a Krím nemzeti alapokra helyezett politikai mozgalmában a még oly korlátozott autonómia intézményi rendszere játszott volna a döntő szerepet, de kétségtelen, hogy politikailag lényegesen megkönnyítette ezt a folyamatot. Ugyanakkor megkockáztathatjuk azt a feltevést is, hogy éppen a krími autonómia – a maga korlátozott hatáskörével és intézményeivel – volt az egyik olyan tényező, ami megakadályozta, hogy akkor és ott nyílt, a félsziget teljes területére és lakosságára kiterjedő szembenállás alakuljon ki a kijevi központtal szemben. Vagyis kettős szerepet töltött be. Egyrészt magát az elszakadási törekvéseket támogatta, másrészt egyfajta feszültségvezető funkciójával a nyílt szembenállást is megakadályozta.¹⁴

Paradox módon hasonló szerepet játszott ebben az időszakban a Szevasztopolban állomásozó orosz flotta is, amely pusztán jelenlétével mindkét szemben álló felet visszatartotta a nyílt fizikai összeütközéstől. Mivel a flotta megosztása évekig vita tárgyát képezte az orosz–ukrán kétoldalú kapcsolatokban, a felek mindenképpen szerették volna elkerülni, hogy a flotta bekapcsolódjon Kijev és Szimferopol vitájába. Az orosz és az ukrán vezetés hosszú tárgyalások után 1997-ben írta alá a megállapodást, amelynek ratifikálására további két évet kellett még várni. Ezt megelőzte még az is, hogy az orosz haditengerészeti flotta bázisa továbbra is Szevasztopol maradt az erről 1996-ban aláírt és 2010-ben módosított szerződés alapján.¹⁵

Az ukrajnai orosz lakosságon belüli politikai különbségek okai

Vizsgáljuk meg, hogy milyen tényezők voltak az okai a kelet- és dél-ukrajnai, valamint a krími oroszok közötti politikai különbségeknek. A magyarázathoz több tényezőt is figyelembe kell venni. Ezek közül a téma szempontjából a legfontosabak: a demográfiai összetétel; a nemzeti identitás; az autonóm köztársasági és a megyei hatáskörök közötti különbség. Szembeötlő, hogy a Kelet- és Dél-Ukrajnában élő oroszok etnikai alapon nem hoztak létre számottevő politikai szervezete-

¹¹ Predan, 2004. 211–216. Lásd még: Knott, 2022.

¹² Акт, 1991.

¹³ Конституция Республики Крым, 1992.

¹⁴ Fedines, 2013.

¹⁵ Угода, 1997; История раздела, 2009; Rácz, 2010. 59–60.

ket. A térségben a „narancsos forradalomig”, sőt egészen 2013–2014-ig nem történt említésre méltó orosz–ukrán etnikai szembenállás. Ennek alapján jogosan feltételezhetjük, hogy ellentétben a Krímmel, a Kelet- és Dél-Ukrajnában élő oroszok többsége nem támogatta a nemzetiségi alapú szembenállást, és így ezzel párhuzamosan ellenezte az erre irányuló megosztási kísérleteket is.

Etnikai és nyelvi összetétel

Az előzőekben láthattuk, hogy a két régió a számtalan hasonlóság ellenére több olyan dologban különbözik egymástól, ami meghatározta viszonyát mind magához Ukrajnához, mind pedig Oroszországhoz. Az Oroszországhoz való viszonyulásnak, illetve Kelet-Ukrajnának Oroszországgal való nagy kiterjedésű, közvetlen szárazföldi kapcsolatának egyik érdekessége, hogy hiába éltek régebben és nagyobb számban oroszok és orosz anyanyelvűek ebben a régióban, mint a Krímben, az itteni oroszok a krími honfitársaikkal összehasonlítva a 2006-os narancsos forradalomig, de még 2013–2014-ig is az ukrán államhoz való tartozást illetően nyugodtabbnak és kevésbé harciasnak tűntek. Közöttük a szeparatizmus ebben az időszakban még kevésbé fontos szerepet töltött be. A sztrájkok, amelyek az 1990-es években gyakoriak voltak a Donyec-medencében, döntően általános társadalmi, gazdasági kérdésekben aktivizálták a lakosságot. A nehézségek etnikai különbség nélkül egyformán érintették az orosz és az ukrán népességet. A követelések közül csupán az orosz nyelv státuszára vonatkozóknak volt kimondottan politikai jelentőségük.¹⁶ Mivel a régió döntően orosz nyelvű, és az ukrán etnikumúak jelentős része is orosz ajkúnak vallotta magát,¹⁷ az orosz nyelv használatával és státuszával kapcsolatos követelések sem kizárólag etnikai alapon merültek fel. Sőt, a központi orosz területekhez különösen közel fekvő Harkov/Harkiv és Szumi megyékben – összehasonlítva a Donyec-medencében bekövetkezett eseményekkel, azokhoz képest – komolyabb fegyveres ellenállásra nem került sor.

Az előzőek alapján viszont azt is feltételezhetjük, hogy a Krím etnikai orosz többsége, illetve magának a többi megyétől eltérő jogi státusza és szélesebb hatáskörrel, egyúttal nagyobb társadalmi és politikai legitimációval rendelkező intézményrendszere jelentősen megkönnyítette a félszigeten élő orosz lakosság nemzetiségi alapú politikai szervezkedését. Ez egyszerre olyan mértékű „társadalmi támogatást és felhatalmazást”, valamint ezen alapuló cselekvési szabadságot adott, hogy a helyi vezetők képesek voltak a félsziget sajátos érdekeit a kijevi központtal szemben eredményesen képviselni. A kelet- és dél-ukrajnai oroszok ugyanakkor ezek egyikével sem rendelkeztek, illetve objektív okokból nem is rendelkezhettek. A megyei néomenklatúrák etnikai értelemben ugyan vegyes összetételűek voltak, de a nemzetiségi arányokból és különösen a központi kijevi politika befolyásából eredően mégiscsak ukrán többség érvényesült. Kijev különösen a megyei adminisztráció vezetőjének kinevezése során tartotta szem előtt az etnikai hovatartozást. A Krím-

¹⁶ *Chronology for Russians in Ukraine*, 2004.

¹⁷ Cserniczkó, 2012.

mel szemben a megyék, hatásköreikből adódóan, jóval kisebb intézményi és cselekvési autonómiával rendelkeztek.

Az orosz és az ukrán etnikum mellett azonban két másik olyan „etnikai” tényező is jelentkezett, amely elsősorban a Dnyepertől keletre, illetve a déli megyékben mutatkozott számottevőnek. Ezek egyike pedig nem más, mint az orosz nyelvű ukránság. Ráadásul ez az „etnikai csoport” a keleti és a déli megyékben mondható a legjelentősebbnek. Létszáma még a hivatalos népszámlálási adatok szerint is messze felülmúlta az itt élő oroszokét.¹⁸ A Krímben, számarányukból, illetve a félsziget etnikai összetételéből adódóan, az orosz ajkú ukránok többsége jelentősebb saját önálló politikai mozgalom híján elsősorban az etnikai oroszok szövetségese volt. Ezzel szemben a keleti és déli területeken az orosz ajkú ukránoknak nemcsak számos szoros kapcsolódási pontjuk volt a helyi orosz lakossággal, de több célkitűzésük is közös volt. Az orosz anyanyelvű ukránok is felismerték, hogy csak a helyi oroszokkal együttműködve tudnak olyan „politikai szövetséget” létrehozni, amely már képes lehet Kijevvel szemben megfogalmazni politikai, szociális és gazdasági követeléseiket. Ezek a követelések természetükből adódóan egyszerre foglaltak magukban általános, az egész országra vonatkozó gazdasági, szociális és politikai, valamint regionális jellegű célkitűzéseket. A kelet- és dél-ukrajnai oroszok és ukránok szinte egy időben tudatosították azt a szükségszerűséget, hogy politikai szempontból eredményesebb lehet egy nagy, nem etnikai alapokra helyezett politikai szövetség létrehozása (lásd Régiók Pártja), mint ha céljaikat külön-külön, a szavazókat egymástól elcsábítva kívánják elérni. Ha Kelet- és Dél-Ukrajnában a választók döntően csak saját etnikai pártjaikra szavazhattak volna, akkor egy jelentős réteg, ahogyan a választási eredmények is mutatják, megfelelő párt nélkül maradt volna.¹⁹

A másik jelentős csoport, amely viszont semmilyen népszámlálási statisztikában nem szerepelt, a már említett kettős identitásúaké. Ők döntően akár több generációig visszanyúló vegyes gyökerekkel rendelkeznek, és mindkét nemzethez hasonló mértékben kötődnek. A kettős identitásúak nagy átfedést mutatnak az orosz ajkú ukránokkal, a két csoport mégsem teljesen ugyanaz, viszont a két csoport közötti különbségtétel pontos meghatározása is nehézségekbe ütközik.

Ezzel szemben a krími oroszoknak nem volt szükségük arra, hogy politikai, társadalmi és gazdasági kérdések alapján szerveződő többnemzetiségű koalíciót hozzanak létre. A félsziget etnikai és különösen anyanyelvi összetétele, a lakosság döntő hányadának Oroszország iránt érzett lelki és szellemi elköteleződése, az „Oroszország Anyácska” iránti erős nosztalgia nem is kényszerítette őket erre. Sőt, az 1990-es évektől a krími orosz politikai erőket az képviselték, hogy mindazon követelések, amelyeket a kijevi „nagyukrán” központtal szemben fogalmaznak meg, nem mások, mint a türelmetlen ukránosítás elleni, valamint a társadalmi, gazdasági és szociális lehetőségeik szűkítése és elvesztése miatti szükséges politikai fellépés, illetve viszontválasz.

¹⁸ Всеукраїнський перепис населення, 2001.

¹⁹ Morales, 2014.

Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy a 2000-es évek elejéig Kelet- és Dél-Ukrajnában az ukrán etnikai és nyelvi alapon nyugvó politikai mozgalmak még csak marginális jelentőségűek voltak. Mivel a keleti és a déli megyékben a népességben belül jelentős arányt képviseltek az orosz ajkú ukránok, illetve a kettős identitással rendelkezők, a kimondottan orosz- és orosznyelv-ellenes politikai mozgalmak és követelések ebben a régióban nem számítottak sem népszerűnek, sem jelentős tömegbázist nem tudtak magukénak. Az itt élő ukrán etnikumúaknak az orosz nyelvhasználat anyanyelvként és/vagy a mindennapi érintkezés nyelveként teljesen természetes volt. Sőt, nekik inkább a hivatalos ukrán nyelven zajló kötelező kommunikáció volt az, ami nagyobb nehézséget okozott.

Itt kell megemlíteni, hogy az irodalmi ukrán mellett létezik egy „másik ukrán nyelv” is, a szurzsik,²⁰ amelyet az ország középső területein beszélnek a legnagyobb arányban. Kelet- és Dél-Ukrajnában csekélyebb mértékben terjedt el, de a használók száma még így is meghaladta a hivatalos ukránt beszélőké.

A krími autonómia szerepe az etnikai alapú politikai szembenállásban

Már rögtön a Szovjetunió széthullása után, az 1990-es évek elején olyan hangok is hallatszottak, hogy az újonnan függetlenné vált köztársaságokban élő orosz kisebbség – attól tartva, hogy egyes kormányok nem fogják elismerni az orosz lakosság kollektív jogait és de facto vagy de jure diszkriminálni fogják az oroszokat – azonnal követelni fogja nemzeti és nyelvi közösségi jogait, valamint mozgolódni fog, ha nem garantálják azokat.²¹ Jóllehet jelentős méretű megmozdulásokra, a Krímet leszámítva, 2013–2014-ig nem került sor, az orosz etnikum és az orosz ajkúak kollektív jogait szinte már a függetlenség elnyerésével egy időben – Belarusz kivételével – mindegyik utódállamban elkezdtek korlátozni.²² Nem volt ez másképpen Ukrajnában sem. A türelmetlen és gyakran erőszakos ukránosítás által is generált, kisebb-nagyobb intenzitású, de mégiscsak folyamatos – nemcsak az oroszokat érintő, hanem – általános kisebbségellenesség tükrében ez a félelem valóban megalapozottnak tűnhetett. Szerencsére akkor az összetűzésekkel számoló forгатókönyv még nem következett be.

Egy többnemzetiségű államban az etnikai arányok mellett egy adott népcsoport országos vagy regionális befolyását, hatalmát, érdekérvényesítő képességét és a döntéshozatali mechanizmusban való részvételét a népességben belüli arányok mellett jelentős mértékben az általa birtokolt politikai és gazdasági hatalom határozza meg. Az intézményi rendszer elsősorban köz- és államigazgatási intézményeket, politikai szervezeteket, illetve gazdasági-pénzügyi vállalkozásokat, a humán erőforrások pedig a demográfiai bázis nagyságát és annak összetételét jelentik.

20 Maga a szurzsik ugyan az ukrán nyelvtani rendszeren alapul, de mind a szókincsben, mind a nyelvtani szerkezetekben, mind a kiejtésben erősen érződik rajta az orosz hatása (Csernicskó, 2013). A szurzsikot az ukrán jogszabályok nem ismerik el önálló nyelvként, azt, hasonlóan a ruszinhoz, ukrán nyelvjárásnak, dialektusnak tekintik.

21 Brubaker, 1995. 113–114.

22 Михайлов, 2018.

Ha az intézményrendszeren alapuló erőforrásokat tágabb értelemben vizsgáljuk, akkor ebbe a körbe már nemcsak a „hard power” (például a jogi és pénzügyi-gazdasági kényszerítő erővel rendelkező állami és közigazgatási) intézmények tartoznak, hanem idesorolhatjuk a „soft power” szervezeteket (például az írott és elektronikus médiát), valamint a politikai hatalom birtoklásából fakadó olyan további előnyöket, amelyek végső soron a közvetlen politikai költségek csökkentését eredményezik.

A föderális berendezkedésű nyugat-európai országok példái (így Németország – Bajorország, Spanyolország – Katalónia) is alátámasztják, hogy az önálló politikai, közigazgatási, hatalmi és nem utolsósorban gazdasági intézményrendszer megléte és birtoklása milyen fontos szerepet tölt be a regionális alapokon is nyugvó országos politika alakításában. Annak ellenére, hogy Ukrajna a függetlenség kikiáltása óta egységes államnak tekinthető, bizonyos mértékben hasonló folyamatokat figyelhettünk meg Ukrajna és a Krím vonatkozásában is. A krími oroszok azért lehettek politikai értelemben sikeresek, mert egyrészt a félszigeten abszolút többséggel rendelkeztek, másrészt ebből adódóan már a szovjet időszak végétől a helyi párt- és állami szervekben is ők töltötték be a vezető szerepet, amit Ukrajna függetlenné válása után átalakítva, de továbbra is megőriztek. Ez a két tényező egy később bármikor bekövetkezhető potenciális „robbanás”, illetve a kijevi központtal való permanens szembenállás alapját teremtette meg a Krímben.²³

Hogyan is nézett ki ez a gyakorlatban? Az 1954-ig Oroszországhoz tartozott terület orosz vezetése nemcsak igyekezett, de képes is volt eredményesen felhasználni a rendelkezésére álló gazdasági és politikai eszközöket arra, hogy a nagyobb autonómiára, illetve függetlenségre irányuló törekvéseket a helyi orosz és nem orosz lakosság is magáénak érezze. A szovjet időszak végén visszaállított krími autonómia a helyi orosz vezetés számára azt a célt is szolgálta, hogy a helyi orosz nomenklatúra már a független Ukrajna létrejöttével egy időben kiterjessze és tovább növelje befolyását az autonóm köztársasági intézményrendszer valamennyi területén. Nem utolsósorban fontos szerepet játszott a helyi hatalmi pozíciók elosztásában is.²⁴

Sok vonatkozásban hasonló elvárásai voltak a kelet- és dél-ukrajnai orosz elitnek is: az autonómia elnyerését hol erősebben, hol kisebb mértékben nemcsak a helyi orosz, de az ukrán elit is támogatandónak tartotta, ami megvalósulása esetén akár Ukrajna föderális átalakítását is magában foglalta volna (ez az ukrán államiság hosszú távú megőrzésének, illetve helyreállításának az alapja lehetne). Annak ellenére, hogy komolyabb próbálkozások a 2010-es évek közepéig nem történtek, a gondolat végig ott parázslott a felszín alatt, és csak a „megfelelő alkalomra” várt, hogy a felszínre törhessen.²⁵ Ezt a történelmi pillanatot Kelet- és Dél-Ukrajnában a „narancsos forradalom” időszaka hozta el, amikor is a megyék egymás után nyilvánították ki területi különállásukat. Ebben az időszakban felvetődött a Délkelet-

²³ Gorbunov, 1999.

²⁴ Roeder, 1991. 196–232.

²⁵ Григорьянц et al., 2011.

Ukrán Autonóm Köztársaság megalakításának gondolata is. (Hasonló jelenségek, melyek egyik megnyilvánulási formája volt a kárpátaljai, illetve a kárpátaljai magyar autonómiatörekvés, az ország más területein is jelentkeztek.)²⁶ Kelet- és Dél-Ukrajnában az autonómia-, a szélesebb regionális hatáskörökre vonatkozó követelések magukban foglalták az orosz nyelv második állami nyelvként való intézményesítését, a szorosabb kapcsolatot Oroszországgal és a mélyebb integrációt a Független Államok Köösségébe. Ezek természetükből adódóan mind megjelentek a krími orosz követelések között is. Mindazonáltal a krími orosz politikai erőknél a köztársasági kormányzatban és hatalmi intézményekben betöltött domináns szerepe, kiegészülve a lakosság támogatásával, nagymértékben megkönnyítette azt, hogy az említett célok elérése érdekében hatékonyabban lépjenek föl.

A szovjet állam eróziójának időszaka a Krímet az átlagos megyei státusból egy, az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságon belüli autonóm köztársasági státuszba emelte 1991 elején, majd nem sokkal Ukrajna függetlenségét követően létrejött egy kvázi „állam az államban” helyzet. Az 1991. évi lényeges jogi és közigazgatási változásnak köszönhetően a helyi orosz vezetés már megfelelő politikai és gazdasági hatalommal, és nem utolsósorban társadalmi támogatottsággal rendelkezett ahhoz, hogy kikiáltssa a félsziget önállóságát. Azzal a lépéssel ugyanis, hogy a Szovjetunió és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság visszaállította a Krími Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot, megteremtődött egy működőképes és etnikai alapon nyugvó politikai entitás sikeres újraszervezéséhez szükséges jogi alap. Mindez annak ellenére igaz, hogy a krími autonómia hangsúlyozottan nem etnikai, hanem közigazgatási alapon jött létre.

A krími orosz vezetés és lakosság kezdeti sikerei olyan politikai tőkét eredményeztek, ami lehetővé tette, hogy még több, a hatalom megszerzéséhez és megszilárdításához szükséges politikai és gazdasági erőforráshoz jussanak. A krími orosz elszakadáspárti mozgalmak megerősödésének, a Kijevvel szembeni nyílt szembenállás vállalásának nemcsak belső, hanem külső okai is voltak. Az orosz parlament, az Állami Duma már 1992 januárjában érvénytelennek nyilvánította a Krím Ukrajnához csatolását.²⁷ Ily módon a félsziget státuszával kapcsolatos szándékok és a függetlenségi törekvések már nemcsak az ukrán belpolitikát érintették, hanem nemzetközi kérdéssé is váltak. Mindehhez hozzájárult még a Fekete-tengeri Flotta megosztása körüli vita, beleértve Szevasztopol státuszát is.²⁸

A keleti és a déli megyék orosz politikai vezetőiről mindezek már nem mondhatók el. Ők már csak a népességen belüli arányokból kiindulva sem tölthetnek be meghatározó számú kulcspozíciót a helyi középszintű állami apparátusokban, így nem voltak abban a helyzetben sem, hogy olyan politikai és gazdasági erőforrásokon alapuló intézményi hálózatokat hozzanak létre, amelyek lehetőséget biztosítottak volna az orosz lakosság nemzeti alapú politikai megszervezésére. Ez azonban nem zárta ki azt, hogy a helyi hatalomra a különböző regionális

²⁶ Lásd: Fedinec, 2015.

²⁷ Gorbunov, 1999.

²⁸ Fehér, 2010.

érdekcsoportok ne lettek volna képesek nyomást gyakorolni. A helyzet azonban fordítva is igaz volt: a helyi politikai vezetés is nyomást gyakorolt a helyi gazdasági elitre, és annak anyagi erejét fel is használta politikai céljaihoz.²⁹ A folyamat azonban kétirányú lett, sőt meg is fordult: a gazdasági elit, az országos vagy regionális oligarchák (Rinat Ahmetov, Ihor Kolomojszkij, Petro Porosenko, Viktor Medvedcsuk) saját politikai mozgalmakat, pártokat hoztak létre. A volt szovjet utódállamokban a politikai és gazdasági elit a mai napig erősen összefonódott, szétválasztásuk szinte lehetetlennek tűnik.

A krími orosz lakosság etnikai alapon történő megszólítása és politikailag aktívvá tétele eredményesebb volt, mint a kelet- és dél-ukrajnai oroszoké. Ennek egyik oka, hogy mind a Krími Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság, mind a Krími Autonóm Köztársaság olyan intézményrendszerrel rendelkezett, amellyel a többi megye nem. Ráadásul mindezeket a kivételes jogokat és hatásköröket a krími orosz többség eredményesen fel is tudta használni céljai elérése érdekében. Az autonóm köztársasági státuszából eredően a helyi orosz vezetés nemcsak birtokolta a félsziget erőforrásait, de képes volt a lakosság többségi véleményének politikai megjelentetésére is. A Krím autonómiájával kapcsolatban azonban fontos megemlíteni, hogy azt sem az 1996-os ukrán, sem az 1998-as krími alkotmány nem határozta meg pontosan, mire is terjed ki. Mindennek politikai célja pedig nem volt más, mint a Krím elszakadását célzó orosz szeparatista törekvések megakadályozása.³⁰

A permanens szembenállás kezdetei – Szimferopol vs. Kijev

A krími oroszok regionális hatalmának megteremtése már a Szovjetunió felbomlása előtt elkezdődött. 1990 szeptemberében juttatta el a Krími Legfelsőbb Tanács az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság és az Oroszországi Szovjet Szocialista Szövetségi Köztársaság Legfelsőbb Tanácsához azt a petíciót, amelyben a Krími Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság helyreállítását kérték. Az 1991. január 20-án megtartott népszavazáson, amelyen a szavazásra jogosultak 82 százaléka vett részt, a szavazók 93 százaléka a Krími Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság – mint a Szovjetunió jogalanya és a Szövetségi Szerződés részese – visszaállítása mellett döntött.³¹ A népszavazás egyértelműen azt üzenté, ha Ukrajna kiválik a Szovjetunióból, akkor a Krím is deklarálja saját elszakadását. 1991. február 12-én az Ukrán Legfelsőbb Tanács visszaállította a Krími Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot.³² Néhány hónappal később, az ukrán függetlenség deklarálásának napján, 1991. augusztus 24-én Jurij Meskov megalapította a Krími Köztársasági Mozgalmat, amely végső célként a Krím Ukrajnától való elszakadását jelölte meg. 1991. szeptember 4-én a krími parlament, mint Ukrajna alkotórésze, deklarálta a félsziget szuverenitását. 1992. február 26-án a krími parlament a Krími Autonóm Szovjet

²⁹ Roeder, 1991. 228–232.

³⁰ Fedinec, 2015. 89.

³¹ Носкова, 2016.

³² *Chronology for Russians in Ukraine*, 2004.

Szocialista Köztársaság nevének Krími Autonóm Köztársaságra való változtatásáról döntött. 1992. május 5-én a szimferopoli vezetés már elérkezettnek látta az időt arra, hogy megfelelő anyagi és intézményi hatalom birtokában kimondja a terület függetlenségét, Ukrajnától való elszakadását.³³

Míg a függetlenség elnyerésével szinte egy időben Szimferopol a nagyobb önállóság, sőt az elszakadás, addig Kijev az erőteljesebb központosítás, a szorosabb központi befolyás és ellenőrzés irányába tett lépéseket. Ez utóbbiak közé tartozott Leonyid Kravcsuk elnök 1992. április 14-én kelt, 1992. július 24-én módosított elnöki rendelete, amely létrehozta az össznemzeti helyi állami közigazgatást. A jogszabály értelmében az ország elnöke jelöli ki a helyi végrehajtó hatalom vezetőjét minden szinten, így biztosítva a párhuzamos struktúrát a már meglévő és nem utolsósorban választott megyei, járási szint mellé. Vagyis a korábbi szovjetrendszert ezzel a lépéssel nemcsak kiegészítették, de két részre is osztották. Megmaradt ugyan a helyi önkormányzati struktúra, melynek feladata magában foglalta a helyi lakosság érdekeinek képviseletét és pontosan meghatározott felelősségét a gazdasági, szociális szféra területén. A helyi önkormányzatokat viszont az állami adminisztráció általános felügyelete alá helyezték. Ez az intézkedés súlyosan korlátozta a helyi önkormányzatok lehetőségeit, hogy kifejezzék az autonómiakövetelésüket, egyúttal kiváltotta egyes befolyásos helyi körök ellenállását is. A törvény módosítása 1994-ben ugyan megszüntette az elnöki megbízottak és az állami közigazgatás intézményeit, de Leonyid Kucsma elnöksége alatt 1999-ben újra felállították ezt az intézményrendszert.³⁴

A kelet- és dél-ukrajnai orosz lakosságot tehát gyakorlatilag az ukrán elnök által kinevezett vezető irányította, ami egyrészt hozzájárult ahhoz, hogy a kijevi központ a helyi orosz és egyéb nemzetiségű lakosságot, illetve azok vezetőit szorosabb ellenőrzés és felügyelet alatt tartotta. Másrészt a „helytartói intézmény” tovább erősítette Kijev befolyását és hatalmát a régiókon belül. A legfontosabb azonban, hogy az ilyen „prefektúrajellegű” intézményrendszer olyan lehetőséget adott a „nagyukrán” nacionalista köröknek, ami képessé tette őket arra, hogy bármilyen vélt vagy valós etnikai alapú politikai szervezkedést csírájában elfojtsanak, de legalábbis erőteljesen korlátozzanak. Ezzel szemben a Krímben a függetlenség 1992-es deklarálásakor – annak ellenére, hogy Kravcsuk elnök már kiadta az elnöki helyi képviselet (elnöki megbízott) bevezetéséről szóló rendeletét – még nem volt elnöki megbízott. A Rada csak 1992. december 17-én fogadta el az Ukrajna elnökének a Krími Köztársaságba kinevezett képviselőjéről szóló törvényt.

A kijevi ukrán vezetés kezdeti határozatlanságát mutatta viszont az, hogy az elnöki megbízott kinevezése helyett a krími parlamentnek adott még nagyobb hatalom biztosításával próbálta meg kibékíteni a helyi oroszokat: 1992. június 30-án a Rada törvényt fogadott el az ukrán állami szervek és a krími köztársasági szervek közötti hatalommegosztásról. A törvény bevezette a félsziget lakói számára a ketős, ukrán és krími állampolgárság intézményét, és biztosította a Krím tulajdonjogát

³³ Zaborsky, 1995. 15–18.

³⁴ Fedinec, 2016. 23.

a félsziget területén fekvő összes földterületre és természeti erőforrásra. Ezen rendelkezésekkel, illetve ezt megelőzően, június 1-én garantálták a Krím speciális gazdasági státuszát. Mindezek az intézkedések azonban már megkésették voltak és csak az elszakadáspárti krími erők hatalmát erősítették meg.

1992 szeptemberében a krími törvényhozás úgy módosította az alkotmányt, hogy megfeleljen az ukrán törvényeknek. 1993 szeptemberében a krími parlament törvényt fogadott el a Krími Köztársaság elnökének megválasztásáról. Az 1994 januárjában megtartott voksolást nagy fölénnyel Jurij Meskov elszakadás- és oroszparti politikus nyerte meg. 1994 júliusában, azt követően, hogy a kijevi vezetés a krími belügyi erőket saját alárendeltségébe vonta, mintegy válaszként a krími parlament megszavazta, hogy minden hatáskört, kivéve azokat, amelyeket önként Kijevnek átad, saját hatáskörébe von. Ezenkívül a helyi parlament élesen elítélte az ukrán vezetéset a krími alkotmány és törvények megsértése miatt is.³⁵

Meskov 1995 márciusáig töltötte be a posztot, addig, amíg a krími elnöki tisztséget – már Leonyid Kucsma elnöksége alatt – a kijevi központ meg nem szüntette. Kucsma nemcsak az elnöki posztot törölte el, de a krími alkotmány semmissé nyilvánítása mellett a Szimferopolban székelő autonóm kormányt is rendeletileg a kijevi központi kormány alá vonta. Ezzel a lépéssel gyakorlatilag felszámolta a félsziget rövid ideig működő autonómiáját. (Meskov az ország elhagyására kényszerült.) A Krím Ukrajnán belüli státuszának végleges rendezésére 1998-ban, az 1996-os ukrán alkotmánnyal összhangban megalkotott alkotmányának³⁶ elfogadásával került sor. Az ukrán politika a Krími Autonóm Köztársaság alaptörvényére a félsziget problémájának végleges megoldásaként tekintett, melynek legfontosabb célja az autonóm köztársaság helyzetének szabályozása mellett az orosz elszakadási törekvések megakadályozása volt.³⁷

Összegzés

Az a fajta politizálás, ami a szovjet nómenklatúrán belül az etnikai háttér alapján megteremtésre és felhasználásra irányult, Sztálin halála után vette kezdetét. Részben ennek köszönhető Hruscsov is, hogy a Szovjet Kommunista Párt első titkára lett, mivel megválasztásában az ukrán küldöttek támogatása döntő szerepet játszott. Mintegy annak „ellentételezéseként” a Krím 1954-ben Oroszországtól Ukrajnához került. A hruscsovi időszaktól kezdődően a helyi szovjet nómenklatúra tagjai, saját nemzeti közösségük támogatását élvezve, lépésről lépésre kiépítették saját intézményi és személyi háttérüket, ami hozzájárult a központtól való függőség csökkentéséhez. Nem volt ez másként Ukrajnában sem. Mivel az ukrán függetlenség elnyerése után a régi-új krími elit, amely úgy tapasztalta, hogy saját nemzeti közösségén belül érvényesülő befolyását és pozícióit a központosítást és az egységes

³⁵ *Chronology for Russians in Ukraine*, 2004.

³⁶ *Закон України Про Конституцію Автономної Республіки Крим*, 1998.

³⁷ Fedinec, 2018.

nemzetállam eszméjét egyre erősebben hirdető kijevi központ részéről valós veszély fenyegeti, arra törekedett, hogy a már korábban bevált etnikai alapú politizálást felelevenítse és annak segítségével próbálja meg aktivizálni saját nemzeti közösségét, ami nem mellesleg népszerűségének növekedését is eredményezheti. Így a krími orosz politikai vezetők – köztük a függetlenségi mozgalomban vezető szerepet játszó Kommunista Párt és a korábbi nomenklatura (például Meskov) tagjai – arra használták fel az etnikai kártyát, hogy megerősítsék korábbi helyzetüket és megőrizték hatalmukat. Ezzel ellentétben Kelet- és Dél-Ukrajnában az oroszok kisebbségben voltak. A krími autonómia létezése, még ha sok esetben nem is beszélhetünk teljes körű autonómiáról, részben magyarázatul szolgál arra, hogy a krími orosz vezetés miért volt jobb helyzetben nemzeti közössége támogatásának megszerzésében, mint a kelet- és dél-ukrajnai oroszok. A kelet- és dél-ukrajnai oroszok nem rendelkeztek sem elegendő létszámú saját nemzeti politikussal, sem jól látható politikai és gazdasági hatalommal. Kelet- és Dél-Ukrajnában csekélyebb volt az erős nemzeti öntudatú, befolyásos etnikai orosz elit létszáma, és olyan megfelelő saját intézményi rendszerrel sem rendelkezett, amit felhasználhatott volna az etnikai alapú politizáláshoz. A legfontosabb ok azonban az a tény, hogy a keleti és déli megyékben az orosz–ukrán etnikai szembenállásnak sem komoly hagyományai, sem egyéb alapjai nem voltak. A kelet- és dél-ukrajnai orosz lakosság kizárólag etnikai alapú politikai mozgósítása így be sem következhetett.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Акт

1992 *Акт о провозглашении государственной самостоятельности Республики Крым*. <https://zakon.rada.gov.ua/krym/show/rb0072002-92#Text>.

Андреев

2002 Андреев, А. Р.: *История Крыма*. Москва, 2002.

Arbenyina

2009 Arbenyina, Vira: Az oroszok Ukrajnában. Társadalmi státus, közérzet, integrálódás. In: *Ukrajna színeváltozása 1991–2008. Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök*. Szerk.: Fedinec Csilla – Szereda Viktória. Pozsony, 2009. 353–364.

Brubaker

1995 Brubaker, Rogers: National Minorities, Nationalizing States, and External National Homelands in the New Europe. In: *Daedalus*, 124. (1995) 2. sz. [What Future for the State?] 107–132.

Chronology for Russians in Ukraine

2004 UNHCR Minorities at Risk Project: *Chronology for Russians in Ukraine*. 2004. <https://www.refworld.org/docid/469f38ed5.html>.

Csernicskó

2012 Csernicskó István: Új nyelvtörvény Ukrajnában. In: *Nyelv és Tudomány*. nyest.hu, 2012. augusztus 7. <https://m.nyest.hu/hirek/uj-nyelvtorveny-ukrajnaban>.

2013 Csernicskó István: Az ukrán szociolingvisztika nyelvszemlélete a szurzsik megítélésének tükrében. In: *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. Szerk.: Kontra Miklós – Németh Miklós – Simkovics Balázs. Bp., 2013. 119–136.

Доній

2019 *Трансформація української національної ідеї*. Упор.: Доній, Олесь. Київ, 2019.

Éger

2004 Éger György: A kisebbségi kérdés Közép-Európában 1990 után. In: *Külügyi Szemle*, 3. (2004) 1–2. sz. 48–62.

Екельчик

2007 Екельчик, Сергей: *История Украины. Становление современной нации*. Киев, 2007.

Fedinec

2013 Fedinec Csilla: Az autonómia-gondolat ukrainai változatai. In: *A közép-európaiság dicsérete és kritikája*. Szerk.: Fedinec Csilla – Ilyés Zoltán – Simon Attila – Vizi Balázs. Pozsony, 2013. 268–292.

2015 Fedinec Csilla: Magyarok Kárpátalján (Ukrainában). Etnoregionális szándékok elméletének és gyakorlatának néhány aspektusa. In: *Fórum. Társadalomtudományi Szemle*, 17. (2015) 1. sz. 87–100.

2016 Fedinec Csilla: Az oszthatatlan Ukrajna. In: *Új Egyenlítő*, 16. (2016) 5. sz. 22–24.

2018 Fedinec Csilla: Az őslakos státusz Ukrajnában. In: *Fórum. Társadalomtudományi Szemle*, 20. (2018) 2. sz. 75–86.

Fedinec–Font–Szakál–Varga

2021 Fedinec Csilla – Font Márta – Szakál Imre – Varga Beáta: *Ukrajna története. Régiók, identitás, államiság*. Bp., 2021.

Fedinec–Halász–Tóth

2016 Fedinec Csilla – Halász Iván – Tóth Mihály: *A független Ukrajna. Államépítés, alkotmányozás és elsüllyesztett kincsek*. Bp., 2016.

Fehér

2010 Fehér Diána: A soknemzetiségű Krím-félsziget az orosz–ukrán kapcsolatokban. In: *Pro Minoritate*, 2010. nyár 84–105.

Gorbunov

1999 Gorbunov, Yuri: *The Explosive Situation in Crimea and around It*. 1999. <http://ccssu.crimea.ua/crimea/articles/index.htm>.

Григорьянц et al.

2011 Григорьянц, В. Е. – Жильцов, С. С. – Ишин, А. В. – Мальгин А. В.: *Федерализация Украины. К единству через разнообразие*. Москва, 2011.

Holovaha–Panyina

2009 Holovaha, Jevhen – Panyina, Natalija: Az ukrán társadalom átalakulása. A gorbacsovi reformpolitikától a narancsos forradalomig. In: *Ukrajna színeváltozása 1991–2008. Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök*. Szerk.: Fedinec Csilla – Szereda Viktória. Pozsony, 2009. 50–72.

История раздела

2009 История раздела Черноморского флота. Справка. In: *РИА Новости*, 24. 03. 2009. <https://ria.ru/20090324/165866414.html>.

Jevtuh

2009 Jevtuh, Volodimir: Az ukrán társadalom etnikai-nemzeti sajátosságai. In: *Ukrajna színeváltozása 1991–2008. Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök*. Szerk.: Fedinec Csilla – Szereda Viktória. Pozsony, 2009. 307–327.

Knott

2022 Knott, Eleanor K.: *Kin Majorities: Identity and Citizenship in Crimea and Moldova*. Montreal, 2022.

Конституция Республики Крым

1992 Конституция Республики Крым. <https://zakon.rada.gov.ua/krym/show/rb076a002-92?lang=ru#Text>.

Marples–Duke

1995 Marples, David R. – Duke, David F.: Ukraine, Russia, and the Question of Crimea. In: *Nationalities Papers*, 23. (1995) 2. sz. 261–289.

Михайлов

2018 Михайлов, В. П.: Общие проблемы нарушения прав российских соотечественников на постсоветском пространстве. In: Михайлов, В. П.: *Российские соотечественники и миграционная политика России. Статьи, выступления, доклады, аналитика*. Москва, 2018. 9–18.

Morales

2014 Morales, Javier: There Will Be No Winners in Ukraine if the New Political Leadership Fails to Protect the Interests of All Citizens. In: *EUROPP. European Politics and Policy blog* [London School of Economics'], February 24th, 2014. <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2014/02/24/there-will-be-no-winners-in-ukraine-if-the-new-political-leadership-fails-to-protect-the-interests-of-all-citizens/>.

Németh

2020 Németh Gyula: *Ukrajna biztonságpolitikai helyzete a Majdan téri események tükrében*. [PhD-értekezés, Óbudai Egyetem.] Bp., 2020. http://www.lib.uni-obuda.hu/sites/lib.uni-obuda.hu/files/Nemeth_Gyula_ertekezes.pdf.

Носкова

2016 Носкова, Инна: Как в Крыму 25 лет назад проходил первый советский референдум. In: *Московский Комсомолец*, 20 января 2016.

Predan

2004 Ukraine. Minority Legislation. In: *Minorities and the Central European Initiative*. Prepared and edited by Predan, Milan. Ljubljana, 2004. 211–216.

Rácz

2010 Rácz András: A Fekete-tengeri Flottáról szóló orosz–ukrán megállapodás margójára. In: *Nemzet és Biztonság*, 3. (2010) 4. sz. 59–65.

Roeder

1991 Roeder, Philip G.: Soviet Federalism and Ethnic Mobilization. In: *World Politics*, 43. (1991) 2. sz. 196–232. DOI: <https://doi.org/10.2307/2010471>.

Угода

1997 Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. 1997. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076#Text.

Відомість про результати Всеукраїнського референдуму
1991 *Відомість про результати Всеукраїнського референдуму, 1 грудня 1991 р.*
http://www.archives.gov.ua/Sections/15r-V_Ref/index.php?11.

Всеукраїнський перепис населення
2001 *Всеукраїнський перепис населення, 2001.* <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/nationality/>.

Zaborsky
1995 Zaborsky, Victor: *Crimea and the Black Sea Fleet in Russian–Ukrainian Relations*. Cambridge, 1995. (CSIA Discussion Paper 95-11.)

Закон України
1992 *Закон України Про статус автономної Республіки Крим.* 1992. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2299-12#Text>.
1998 *Закон України Про Конституцію Автономної Республіки Крим.* 1998. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/96-%D0%B2%D1%80/ed19950317#Text>.

Жильцов
2018 Жильцов, С. С.: История становления украинского государства (до распада СССР). In: *Проблемы постсоветского пространства*, 5. (2018) 3. sz. 309–328. DOI: <https://doi.org/10.24975/2313-8920-2018-5-3-309-328>.

CSABA SÁFI

ETHNIC POLITICS OR COOPERATION?

DIVERGING POLITICAL OPTIONS IN RUSSIAN POLITICS IN UKRAINE

The former member republics, taking advantage of the possibility of secession provided by the Soviet constitution, and taking advantage of the favourable internal and external political processes, embarked on the path of independent state development in the 1990–1991 period. As a result, after the dissolution of the Soviet Union, about 25 million Russians and an even larger number of Russian-speaking people found themselves outside the borders of Russia. With the establishment of independent Ukraine, Europe's second largest land area state and its most populous national minority was created. About 10 million ethnic Russians and about twice as many native Russian speakers or those using Russian as a functional first language remained in Ukraine. The article shows why secession from Ukraine has become the dominant trend in Crimea, and political cooperation and coexistence in the other Russian-speaking eastern and southern counties. The article mainly focuses on the first 15–20 years of independent Ukraine, but it places the greatest emphasis on the 1990s.

A magyar borkereskedelem sikerei és kudarcai az első világháború idején

Számos írás foglalkozott már a magyar bor fontosságával az ország külkereskedelmében, elsősorban a középkor végére és az újkorra koncentrálva, amikor is a bor számottevően hozzájárult az ország kincstárának gyarapodásához, emellett a bortermelő régiók gazdasági-társadalmi fejlődésére is jelentős hatással volt.¹ A bor különös kereskedelmi jelentősége Magyarország újkori történelmében csak egyszer, egy rövid időre mutatkozott meg, mégpedig az első világháború idején. Ez meglehetősen tűnhet, mivel a nagy háborút a gazdaságtörténet – John Maynard Keynes nyomán – általában olyan időszakként szokta jellemezni, amikor az egyes gazdaságok elszigetelődtek, és a globális kereskedelem félbeszakadt.² Mindazonáltal a legújabb elemzések némileg árnyalják ezt az álláspontot, inkább a gazdasági és pénzügyi viszonyok átrendeződését és a katonai tömbök közötti árucseré-forgalom – konfliktusokkal tarkított – felértékelődését hangsúlyozzák.³

A magyar borkereskedelem is ebbe az átalakuló piaci folyamatba illeszkedik, amikor is a bor különböző okokból felértékelődött. Tanulmányomban elsősorban a borkivitelnek a nemzetgazdaságban játszott egyre fontosabb szerepét tekintem át, kiemelve azokat az érdekkonfliktusokat, amelyek a nemzetközi és a hazai érintettek között kialakultak. Kiemelt helyet kap Németország mint katonai szövetséges, egyúttal gazdasági és geopolitikai konkurens magatartása, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia Ukrajnával kapcsolatos gazdasági érdekei. A szembenállás nemcsak a nemzetközi, bilaterális szinten volt jelen, hanem a vámunióban és belföldön is, ahol a hazai bortermelők és borkereskedők a változó nemzetközi és hazai piaci környezetben igyekeztek érdekeiket érvényesíteni, mindeközben meg kellett küzdeniük a kormány centralizáló szándékával is. Az érdekellentétek hevesességét és a kormányzati beavatkozások drasztikus formáját a borkereskedelemben rejlő anyagi érdekek táplálták, ezért a dolgozat arra is reflektálni kíván, hogy a bor szabad kereskedelme miként szolgálta a termelők, a kereskedők és a bankelit meggazdagodá-

* A szerző az Erőszakkutató Intézet tudományos munkatársa (1048 Budapest, Farkasrdő utca 9., olosz@eroszakkutatas.hu) és a Holokauszt Emlékközpont kutatója.

1 Komoróczy, 1944; Balassa, 1975; V. Molnár, 1998; Szakály, 2000; Orosz, 2009; Pósn, 2018; Bozzay, 2018; Tózsá-Rigó, 2018.

2 Keynes, 1920. 25–26.; Berend, 2008. 47., 52.; Feinstein–Temin–Toniolo, 2008. 22–25.

3 Tooze–Fertik, 2014. 215–224.; Rigó, 2022. 67–75.

sát, valamint a kormány milyen stratégiákkal kívánt részesülni a haszonból. Bár a borkereskedelem gyors átalakulása hatványozottan érezte hatását egyes bortermelő vidékek társadalmában, e tanulmány kerete nem ad lehetőséget annak mélyebb elemzésére.

A Kereskedelemügyi Minisztérium elpusztult iratanyagainak hiányában a kereskedelemben szintén érintett Pénzügyminisztérium, Földművelésügyi Minisztérium, más kereskedelmi intézmények (például kereskedelmi kamarák) anyagára hagyatkozom. Ezenfelül kiemelt helyet kapnak az elemzésben a szakajtó (*Borászati Lapok, Köztelek*, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés hivatalos közlönye), a helyi, különösképpen a tokaj-hegyaljai sajtó, továbbá az országos orgánumok híradásai. A külkereskedelem volumenéről a statisztikai évkönyvek és a gazdasági szakemberek által a háborút követően írt értelmező munkák adnak bepillantást.⁴ A kereskedelem pénzügyi vonatkozásainak megértésében a pénzügyi vállalatok működésére vonatkozó kimutatások segítettek (*Nagy Magyar Compass, Magyar Pénzügyi Compass, Központi Értesítő*).

A bor helye a magyar külkereskedelemben a háború előtt

A Magyar Királyság külkereskedelmében a bor a 14. századtól játszott egyre fontosabb szerepet. A 16. század végére a kivitel 90 százalékát kitevő agrártermékek között a lábon kihajtott marha után a bor volt a második legfontosabb kiviteli cikk.⁵ Ekkor még a délvidéki (elsősorban a szerémségi) és a nyugat-magyarországi (soproni) borok adták a Nyugat-Európába és Lengyelországba szállított mennyiséget,⁶ azonban az aszúbor „feltalálásával” a borkereskedelemben egyre inkább Hegyalja vette át a vezető szerepet. A 17. századtól a tokaj-hegyaljai borok felvevőpiaca a Lengyel Királyság, Poroszország és Oroszország volt. A 18. században az aszúborokat előszeretettel fogyasztották az oroszországi uralkodók, I. Pétertől II. Katalinig bezárólag.⁷ A fogyasztási szokások megváltozása, de még inkább Közép-Európa geopolitikai átalakulása (mindenekelőtt Lengyelország felosztása) nyomán a 18. század végén a borkivitel Lengyel- és Oroszországba hanyatlásnak indult, és az aszúbor árában jelentős csökkenés állt be. Az osztrák örökösödési háború után a magyar bor elvesztette a német piacot, és Mária Terézia gazdaságot érintő rendelkezései a magyar mezőgazdaságot, így a magyar bort is hátrányos helyzetbe hozták a Habsburg Birodalmon belül.⁸

A kiegyezés után a vámunió kereskedelmi előnyei a magyar borpiac számára újra lendületet adtak, ezt követően a kiszállított magyar bor legnagyobb részét a Monarchia területén értékesítették, bár némileg nőtt a vámkülföldi kivitel is. A magyar borkivitelnek sikerült egy rövid ideig kihasználnia a Nyugat-Európában, különös-

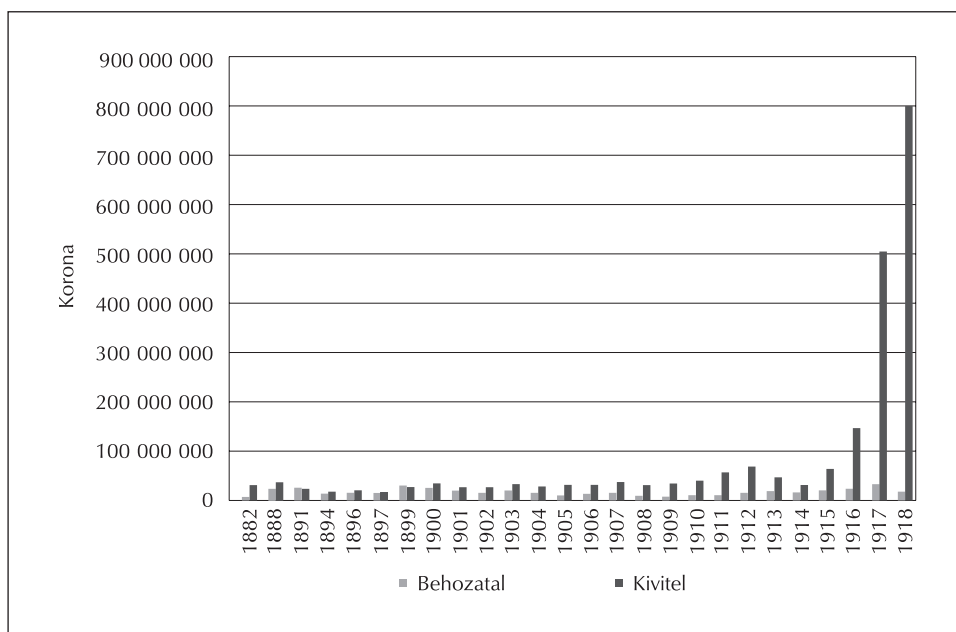
⁴ Drucker, 1925; Teleszky, 1927; Eckhart, 1941.

⁵ Tózsá-Rigó, 2018. 63.

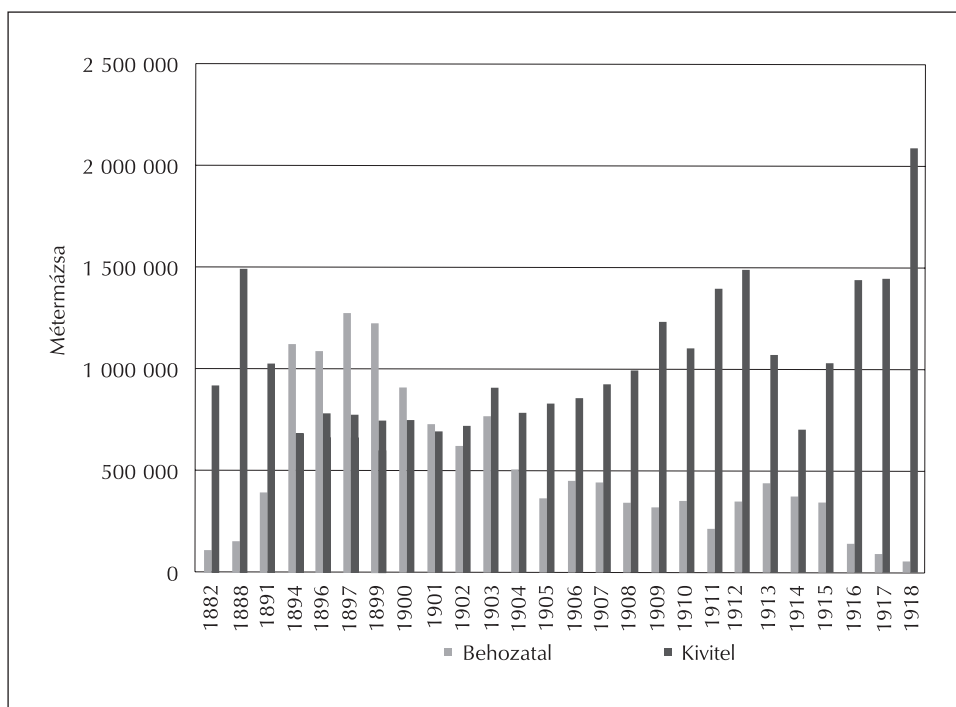
⁶ Maár, 1943. 8.; Komoróczy, 1944. 14.

⁷ V. Molnár, 1998. 37–41.

⁸ Feyér, 1970. 37–38.

1. ábra. A bor külkereskedelmi forgalmának értéke, 1882–1918

2. ábra. A bor külkereskedelmi forgalmának mennyisége, 1882–1918

képpen Franciaországban pusztító filoxéra (szőlőbetegség) következményeit, így 1875-től 1890-ig az addigiakhoz képest sokkal nagyobb mennyiségben áramlott magyar bor Ausztriába, Franciaországba, Svájcba, Olasz- és Németországba.⁹ A képet némileg árnyalja, hogy a kivitel növekedése mellett a borb behozatal sem szünetelt (1–2. ábra),¹⁰ amely – bár mennyiségben elmaradt a kivittől, de – jobb minőségű borokat jelentett, így a külföldi borok magas áron kerültek a hazai piacra.¹¹

A filoxéra évekkel később Magyarországon is felütötte a fejét, és 1897-ig az összes szőlőterület kétharmadát elpusztította, ezt követően csak hosszú idő alatt, az állam hathatós segítségével sikerült a magyar szőlőket rekonstruálni. Az állam támogatás keretében jelentős adókedvezményeket nyújtott az ágazatnak. A filoxéra mellett ekkor a magyar borkereskedelmet az olasz bor beözönlése is gyengítette. Az Osztrák–Magyar Monarchia közös piacán a magyar mezőgazdasági termékek felértékelődtek, elsősorban annak köszönhetően, hogy 1880 után a tengerentúlról importált áruk (kiváltképp a gabona) konkurenciájával szemben védővámokat vezettek be, és ennek következtében az egész magyar mezőgazdaság termékfelesleg a világpiacinál magasabb áron talált a közös piacon fogyasztóira.¹² A magyar bor azonban sokáig nem élvezte ezt a kiváltságot: az Olaszországgal 1867-ben kötött vámegyezmény, amelyet később több ízben is megújítottak (utoljára 1892-ben), szabad beáramlást biztosított az olasz bornak. Az egyezményben a borra megállapított vámkedvezményt a magyar agrárius körök nyomásának engedve 1905-ben megszüntették, így a magyar bor monopolhelyzetbe került a Monarchia piacán.¹³ A borra kivetett magas díjszabás nem volt független a nemzetközi gazdasági életben beköszönő új protekcionista gazdaságpolitikától, amelynek keretében az államok magas vámtarifákkal védték a mezőgazdaságukat,¹⁴ ennek következtében a nemzetközi borkereskedelemben is stagnálás állt be.¹⁵

A magyar borkereskedelem sem változott jelentősen.¹⁶ A kivitel 80–95 százaléka Ausztriába irányult, átlagosan egymillió hektoliter borból állt, és 20–25 millió korona többlet termelődött a külkereskedelmi mérlegben.¹⁷ A vámkülföldi borkivitel szinte teljesen megrekedt. Németországba került csekély mennyiség, de ahogy azt a kortársak megjegyezték: a német piacon a drága magyar borok a francia, török és görög konkurencia mellett nem tudtak érvényesülni.¹⁸ A magyar termelők és keres-

9 Eckhart, 1941. 68.; Gunst, 1989. 271.

10 Az ábrák forrásai a *Magyar Statisztikai Évkönyv* kötetei.

11 1885-ben például a kivitel kevéssel meghaladta az egymillió hektolitert, míg a behozatal nem érte el a 100 ezer hektolitert. Ugyanakkor abszolút értékben a behozatal 7,4 millió koronát, míg a kivitel 13 millió koronát tett ki. Ebben az évben a borkivitel csak az összkivitel 3,2 százalékát adta, és a borból származó 5,5 milliós kiviteli többlet nem sokban tudta az 53 millió koronát mutató kereskedelmi hiányt ellensúlyozni. Lásd: Jekelfalussy–Vargha, 1888. 240.

12 Gunst, 1987. 263–264.; Kaposi, 2010. 250–252.

13 Feyér, 1970. 215–219.; Vörös, 2001. 71–72.

14 Berend, 2008. 49–51.

15 Ayuda–Ferrer-Pérez–Pinilla, 2020. 269–270.

16 Az 1911-es és 1912-es bortermelés, így a borkivitel nagyobb volt az átlagosnál, az ország 1911-ben 1,1 millió, 1912-ben pedig közel 1,3 millió hektoliter bort exportált.

17 Feyér, 1970. 219–220.

18 A hamburgi osztrák–magyar konzulátusi jelentés 1912-ről. In: *Borászati Lapok*, 1914. március 15. 165.

kedők sóvárogva tekintettek a közeli hatalmas orosz piacra, azonban ott olyan magas vámokat alkalmaztak (hektoliterenként 140 korona), hogy annak megtérülésére a magyar kereskedők nem számíthattak.¹⁹

A magyar kormány, az agráriusok és a borkereskedők egy része az osztrák bortörvény szigorításától várta a borkereskedelem fellendülését. A magyar bortermelők már az 1908-as magyar bortörvény életbelépésétől nehezményezték, hogy az osztrák bortörvény tág teret hagy a borhamisításnak (a bor cukrozásának), és ezt kihasználva az osztrák borkereskedők az alacsony minőségű borokkal rontják a magyar borok versenyképességét. A magyar kormány nyomására az osztrákok 1914-ben módosították a törvényt.²⁰ A részsiker azonban nem változtatott azon, hogy az osztrák piacot egyre inkább a szintén vámszabadságot élvező dalmáciai bor tarolta le, amely ár-érték tekintetében felülmúlta magyar versenytársát.²¹

Szintén a nagybirtokos bortermelők érdekeit szem előtt tartva, Lónyay Ferenc miniszteri tanácsos és borászati kormánybiztos kezdeményezésére állami közpincék felállítását határozták el. A pincék célja elsősorban a vámkülföldre irányuló borkereskedelem fellendítése volt azáltal, hogy a borok értékesítését centralizálják, a termelőket pedig előleg és kölcsön formájában a költségeik fedezéséhez elégséges pénzhez juttatják.²² Ezzel a módszerrel kívánták megszüntetni azt az áldatlan állapotot, hogy a termelők a finanszírozási nehézségek miatt folyamatosan boraik nyomott áron való értékesítésére kényszerültek. A borpincékben felhalmozott borral viszont a termelők és a kereskedők kívárhatták a kedvezőbb konjunktúrát.²³ Az állami közpincék elsősorban a kiváló minőségű borok forgalmazását tervezték, így nem véletlen, hogy az első ilyen intézményt Sátoraljaújhelyen, a tokaji szőlőművelés központjában nyitották meg 1914. április 19-én.²⁴ A szőlőbirtokosok igen nagy reményeket fűztek a kezdeményezéshez, a következő hónapokban és években még öt városban (Beregszászon, Miskolcon, Badacsonyan, Pécsen és Dicsőszentmártonban) hoztak létre hasonlókat.²⁵ Mindazonáltal a borkereskedők többsége nem osztotta az előbbieket lelkesedését, attól tartva, hogy a közpincék monopolhelyzetbe kerülnek, és az ő működésük feleslegessé válik.²⁶ A közpincékhez és az osztrák bortörvény szigorításához fűzött reményeket végül a háború kirobbanása teljesen eloszlatta.

19 Magyar borkiviteli kilátások Oroszországban. In: *Borászati Lapok*, 1908. július 5. 407–408.; Palugyay Ferencz: Vámkülföldi borkivitelünk. In: *Borászati Lapok*, 1914. március 22. 177–178.

20 Az osztrák borellenőrzés szigorítása. In: *Borászati Lapok*, 1914. március 29. 195–196.; Hétről-hétre. In: *Borászati Lapok*, 1914. április 12. 235–237.; Zelenski, 1928. 676–677.

21 Drucker, 1925. 5.

22 A M. Kir. Állami Közpincék, 1914. 20–21.

23 Az állami borpincék megnyitása. In: *Borászati Lapok*, 1914. április 12. 285–287.; Dr. Lónyay Ferencz nyugalomban. In: *Borászati Lapok*, 1918. június 9. 263–264.

24 A borpince megnyitása. In: *Felsőmagyarországi Hírlap*, 1914. április 22. 1–2.

25 Zelenski, 1928. 627.

26 Az állami közpincék és borkereskedelem. In: *Kecskeméti Újság*, 1914. április 28. 1–2.; Borovitz Móricz: A magyar borkivitelről. In: *Borászati Lapok*, 1914. május 10. 324–325.

A háború és a nemzetközi kereskedelem átrendeződésének hatása a magyar borkereskedelemre

A háború kitörése átrendezte a gazdasági kapcsolatokat, a kereskedelem visszaszorult a háborús felek közötti térbe. A magyar bor szempontjából ez kezdetben nem okozott mélyreható változásokat, mivel a borkivitelnek csak igen kis része irányult az ellenséges országokba. A hadsereg által monopolizált szállítási láncok és a kereslet-csökkenés következtében a borkivitel 1914. októberben 58 százalékkal csökkent az egy évvel korábbihoz képest.²⁷ A háború okozta logisztikai és keresleti nehézségeket tetézte az 1914-es szüret eredménye, amely messze elmaradt az előző évek viszonylag magas hozamától (1. táblázat).²⁸ A borászati szakemberek egyöntetűen nyugtázták, hogy az előző évekről maradt jelentős készletek és az 1914-es alacsony termésmennyiség a lényegesen csökkent fogyasztással egyensúlyban volt.²⁹

1. táblázat. A termelt must mennyisége, 1912–1914

Termés éve	Mennyiség (hl)
1912	2 992 717
1913	3 315 961
1914	2 257 174

E három tényező együttes hatásából adódóan az őszi szüret utáni borforgalom megindulásakor a bor ára érzékelhetően emelkedni kezdett. Míg a harcok kirobbanása előtt a termelők a jó minőségű borért hektoliterenként 20–50 koronát kaptak (csak az igazán finom fajborok ára volt 56–60 korona),³⁰ addig fél évvel később már 40–60 (fajborok esetében 70–90) koronás árak állandósultak.³¹ 1915 közepén már a 100 koronás adásvétel sem volt ritka a 60–80 koronás átlagárak mellett.³² A folyamatos, drasztikus, 50–100 százalékos árnövekedés oka a háború árfelhajtó hatása volt, amihez a hadsereg nagyobb mértékű borfelvásárlásai és a „spekuláns” borkereskedők tevékenysége is hozzájárultak.³³

A háború második évében Németországból – amely a háború kitörésével elveszítette elsődleges francia és spanyol beszállítóit – egyre fokozottabb érdeklődés mutatkozott a magyar bor iránt.³⁴ Általánosságban is elmondható, hogy a háború első évében a magyar mezőgazdaság termékei felértékelődtek Ausztriában és Németországban, amiből a magyar fél rövid távon profitált is.³⁵ 1915 őszén a központi hatalmak jelentős katonai sikereiket területi nyereségre váltották. A vámokat

27 Borforgalmunk október havában. In: *Borászati Lapok*, 1914. december 20. 715–716.

28 Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1915, 230.

29 A múltévi szőlőtermés. In: *Borászati Lapok*, 1915. január 24. 39–40.

30 Tudósítások. In: *Borászati Lapok*, 1914. január 4. 11.

31 Tudósítások. In: *Borászati Lapok*, 1915. január 17. 33.

32 Tudósítások. In: *Borászati Lapok*, 1915. augusztus 1. 365.

33 Kalózkodás a borközvetítés terén. In: *Borászati Lapok*, 1915. február 14. 73–74.

34 Deckers, 2010. 50.; Lecat – Chapuis – McGarry Wolf, 2021. 7.

35 Hajdu–Pollmann, 2014. 162.

az elfoglalt területen nem törölték el teljesen, de a 30 koronában megállapított vámtételeket a növekvő borárak mellett a kereskedők kifizethetőnek ítélték. A magyar bortermelők és -kereskedők kedvező kilátásokat láttak maguk előtt. A *Borászati Lapok* szerkesztője meg is jegyezte: nem kételkedik abban, hogy „az ország északkeleti és az erdélyi borvidékei, melyek exportja régente Lengyel- és Oroszország felé olyan tetemes volt, (...) csakhamar meg fogják a lábukat ismét vethetni. Nagyon valószínű tehát, hogy úgy a tokaji, mint a szerényei, beregszászi és erdélyi borokban a kereslet Galícia és Oroszlengyelország felől még továbbra is emelkedni fog.”³⁶ A szerkesztő nem tévedett, nem sokkal később a vidéket galíciai borkereskedők egész tömege özönlötte el.³⁷

Miután a harcoló felek számára egyértelművé vált, hogy elhúzódó háborúra kell felkészülni, az egyes országok gazdaságuk egyre nagyobb szeletét vonták állami irányítás alá, aminek legfontosabb eleme az volt, hogy központilag szabályozták az anyaggazdálkodást, a termelést, emellett bevezették egyes közszükségleti cikkek állami elosztását. A hadigazdaság kialakításával a más országoktól való minél nagyobb gazdasági függetlenség elérésére törekedtek, mivel az import bizonytalanná vált.³⁸ Német mintára az Osztrák–Magyar Monarchiában is lezajlott a piaci központosítás folyamata. Az élelmiszerek és a különböző ipari cikkek felvásárlása és elosztása terén a kormány által életre hívott „központok” monopóliummal rendelkeztek. A maximált árakhoz kötött felvásárlás következtében az élelmiszer előállítói vagy megtermelői kiszolgáltatott helyzetbe kerültek.³⁹

1915 nyarán a legfontosabb mezőgazdasági cikkek (gabona, burgonya stb.) kereskedelmét korlátozó rendeletben a bor felmentést kapott.⁴⁰ 1916-tól megszaporodtak a vendéglősök és a fogyasztók érdekében a bor árának maximalizálását és elosztását követelő hangok.⁴¹ Egyes értékesítők egyenesen a termelőket vádolták spekulációval, akik a viszonylag jó termés ellenére borhiányról és alacsony készletről szóló híreket terjesztettek az országban, ezáltal mesterségesen felverték a termékük árát.⁴² A követelések következtében olyan hírek röppentek fel, hogy a borárakat maximalizálják.⁴³ Ilyen intézkedésre végül nem került sor, amiben nagy szerepet játszhatott a szőlősgazdák határozott és következetes tiltakozása.⁴⁴

A központosított hadigazdálkodás fenntartásának másik eszköze a hadsereg és a lakosság ellátásához elengedhetetlen áruk exportjának tilalma volt. 1916 márciusában a különböző szeszes italok és a sör mellett a borra is ilyen tilalmat rendel-

36 Hétről-hétre. In: *Borászati Lapok*, 1915. szeptember 26. 435–436.

37 Ne adjuk el a borainkat. In: *Tokaj-Hegyalja*, 1916. szeptember 16. 4.; Zsebmetszés. In: *Felsőmagyarországi Hírlap*, 1916. október 24. 2.

38 Berend, 2008. 52.; Hajdu–Pollmann, 2014. 162.

39 Völgyesi, 2014. 38–39.; Bódy, 2018. 155–156.

40 A m. kir. minisztérium 1915. évi 1.198. M. E. számú rendelete. In: *Magyarországi Rendeletek Tára 1915*, 664.

41 Botos Balázs: A bor. In: *Vendéglősök Lapja*, 1916. december 2. 2.

42 Szőlőérés idején. Bordrágaság, borhiány, borspekuláció. In: *Fogadó*, 1916. szeptember 15. 2.

43 Magas borárak. In: *Felsőmagyarországi Hírlap*, 1916. október 3. 1.; Nem maximalizálják a bor árát. In: *Magyarország*, 1916. november 12. 23.

44 A borárak rendszabályozása. In: *Borászati Lapok*, 1917. augusztus 12. 325–326.

tek el.⁴⁵ A rendelkezés elsősorban az osztrák borkereskedőknek és fogyasztóknak vált előnyére,⁴⁶ mindeközben a magyar termelőket és kereskedőket kifejezetten negatívan érintette, elsősorban a németországi kivitel lassú, de fokozatos növekedésének megszakadása miatt.⁴⁷ Noha a bortermelőket tömörítő szervezet, a Magyar Szőlősgazdák Országos Egyesülete a háborús célokat szem előtt tartva sokáig óvakodott attól, hogy éles kritikákat fogalmazzon meg a gazdasági átalakításokat rohamtempóban végző kormánnyal szemben, a kiviteli tilalomra vonatkozó döntést már nem hagyta szó nélkül. Bernáth Béla országgyűlési képviselő a tokaj-hegyaljai szőlősgazdák érdekeinek elszánt védelmezőjeként, azok küldöttjeként járt közben a miniszterelnöknél és az érintett minisztereknél a rendelkezés enyhítéséért. Az állásfoglalással elérték, hogy a tokaji és erdélyi-hegyaljai édesborok esetében – amelyekért a legnagyobb volt a külföldi kereslet – a tilalmat feloldják és a kivittelt a pénzügyminisztérium engedélyéhez kössék.⁴⁸ A sikerhez minden bizonnyal hozzájárult a szervezet lobbierője, mivel annak vezetősége Bernáth mellett olyan befolyásos agrárius politikusokból és üzletemberekből állt, mint Zelenski Róbert, a magyar felsőház tagja, Búza Béla, Koppély Géza, dr. Matta Árpád országgyűlési képviselők vagy Palugyay Ferenc bornagykereskedő. Jóllehet egyértelműen erről sem a sajtó, sem az érintettek nem beszéltek, néhány utalásból arra lehet következtetni, hogy a „pénzügyminiszter úr a kivitelek engedélyezésénél kulánsan jár el”, így más régiókból származó borok is hébe-hóba megkapták a hozzájárulást.⁴⁹

Első számú exportcikk a valuta megjavításaért

„Meleg és száraz, ez a vezető vonása az idei májusi és júniusi időjárásnak”⁵⁰ – konstátálta az országos meteorológiai folyóirat 1917-ben. Az egész évet ez az időjárási állapot határozta meg, tovább rontva a búza termésátlagát,⁵¹ azonban a szőlő számára kedvező volt ez az időjárás. A meleg megakadályozta a szőlőre ekkor legnagyobb veszedelmet jelentő peronoszpóra betegség kialakulását (az ellene védekezésül használt szerből, a rézgálicból a háború miatt egyébként is komoly hiány állt

45 A m. kir. minisztériumnak 1916. évi 928/M. E. számú rendelete több cikk kivitelének és átvitelének tilalmáról. In: *Budapesti Közlöny*, 1916. március 21. 5–6.

46 A tilalom következtében a vámunió kívül tilos volt magyar bort exportálni, így az osztrák kereskedőknek a külföldi (elsősorban a német) konkurenciával nem kellett versenybe szállniuk.

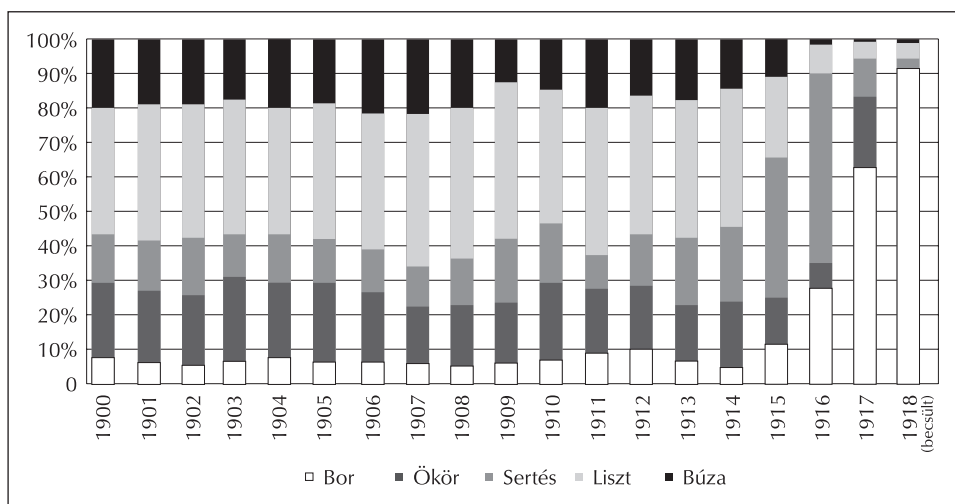
47 Hétről-hétre. In: *Borászati Lapok*, 1916. április 9. 149–150.

48 A borkivitel tilalmának részbeni felfüggesztése. In: *Borászati Lapok*, 1916. április 9. 154.; A borkivitel korlátozása. In: *Borászati Lapok*, 1916. április 16. 165.

49 Borászati ügyek a képviselőházban. In: *Borászati Lapok*, 1917. március 4. 88–89.

50 Sávoly, 1917. 115.

51 Magyarország búzatermése már a háború előtt sem tudta kielégíteni a Monarchia igényeit, de a háború alatt a munkaerőhiány, a befektetések elmaradása, de legfőképpen a kalászosoknak kedvezőtlen időjárás miatt a termés rendkívüli mértékben megcsappant. Eckhart, 1941. 183–184.; A búza megszorulásának kérdéséhez. In: *Köztelek*, 1917. július 14. 1147–1148.

3. ábra. A legfontosabb kiviteli árucikkek egymáshoz viszonyított aránya, 1900–1918

be),⁵² ezért a szőlősgazdák már a nyári hónapoktól kezdve ragyogó termés kilátásokkal számoltak.⁵³

A kormány is felismerte a borban rejlő lehetőségeket (3. ábra). Mivel az ország külkereskedelmi mérlege egyre rosszabbá vált, és a forint egyre jobban elértéktelenedett,⁵⁴ azzal számolt, hogy a bőséges bortermés egy részének exportálása enyhítené a súlyos pénzügyi nehézségeket, valamint az állam közvetlenül is részesülne a magasnak ígérkező bevételekből. Ennek tudatában a kereskedelmet és a pénzügyeket irányító minisztériumokban vonakodtak a kereskedelem szabadságát bármilyen módon korlátozni, még ha ez népszerűtlenül magas belföldi árakkal jár is együtt.⁵⁵

Kereskedelmi partnerként egyedül Németország jöhetett számításba, annál is inkább, mivel a szövetséges országban más beszerzési forrás hiányában igen jelentékeny kereslet mutatkozott.⁵⁶ Augusztus folyamán több tanácskozást szerveztek az érintett magyar, illetve osztrák minisztériumok a kereskedelmi és termelői szaktestületek részvételével, melyeken az érdekelt felek a piaci központosítás kérdésében ismét egymásnak feszültek. Az osztrák kormányzati körök, továbbá a hadsereg a központosítás és az árak megszabása mellett foglaltak állást, ettől remélve az árak további növekedésének megfékezését és a kivitelből befolyó bevétel maximalizálását. Ezzel szemben a magyar bortermelők és borkereskedők egymással szövetkezve elutasítottak mindenfajta állami beavatkozást, azt egyedül a hadsereg

⁵² Drucker, 1925. 16.

⁵³ Hétről-hétre. In: *Borászati Lapok*, 1917. július 1. 267.; Egyről-másról. In: *Köztelek*, 1917. július 14. 1143–1144.

⁵⁴ Botos, 2015. 73–79.

⁵⁵ Az 1917 szeptemberében tartott közös minisztertanácsban ennek az álláspontnak hangot is adott a magyar fél. Komjáthy, 1966. 561–563.

⁵⁶ Deckers, 2010. 50.; Adamson, 2014.

borellátásával összefüggésben tartották helyénvalónak.⁵⁷ Amellett érveltek, hogy a magas áron, külföldön eladott bor komoly bevételeket jelent a magyar államháztartásnak, „aki tehát a bor árának hivatalos hatalommal való leszállítását követeli, kicsinyes érdekből, voltaképpen mesterségesen akarja valutánk lényeges javításának lehetőségétől az országot megfosztani”.⁵⁸ Jogosan vetették fel annak lehetőségét is, hogy egy exportmonopóliummal rendelkező központ néhány nagy vállalkozás meggazdagodását szolgálja, ahogy ez történt más termékek esetében (mivel a központok általában az ágazat tőkeerős cégeit bízták meg a kereskedéssel és elosztással), illetve ilyenformán a német partnerek szabhatnák meg az árakat.⁵⁹

Mindeközben jogilag a bor továbbra is kiviteli tilalom alá esett, azonban egy minisztertanácsi határozat alapján az összes magyar kereskedőnek lehetőséget biztosítottak a kiviteli engedély elnyerésére. Mivel a hadsereg nehezen tudott a folyamatosan növekvő árakkal lépést tartani (ekkor a borok ára 350–450 koronára emelkedett), annak lehetősége is felmerült, hogy a kiviteli engedély megszerzését a hadi szállításokhoz kötik, erre azonban nem került sor.⁶⁰ A pénzügyminisztérium több kereskedőnek is megadta a kiviteli engedélyt, azonban azonnal újabb akadályok merültek fel.⁶¹ A kiviteli engedéllyel rendelkező magyar kereskedők előtt a német piac szinte teljesen bezárult, mivel a német kormány behozatali tilalmat rendelt el a borra, továbbá a Birodalmi Gazdasági Hivatal kötelékében egy a borkereskedelemért kizárólag felelős központi vállalatot hozott létre (*Weinhandelsgesellschaft*).⁶² Ez a központ és a porosz hadügyminisztérium képviselője rendelkezett egyedül jogosultsággal a borok felvásárlására. A magyar bortermelők és borkereskedők egyöntetűen úgy értékelték a német intézkedéseket, hogy azok a magyar borárak lenyomására töreksenek.⁶³

Az őszi időszakban a borkereskedelmet bizonytalanság és rendezetlenség jellemezte: a németek nem adtak behozatali engedélyt a magyar borkereskedőknek, mindeközben a német borközpont és hadügyminisztérium képviselői és ismeretlen borkereskedők elkezdték a bort felvásárolni a hazai piacon, magyar és német cégek között megkötött üzletek hiúsultak meg az importengedély hiányában, kifizetések

57 Nehézségek a borkivitel szervezése körül. In: *Pesti Napló*, 1917. augusztus 14. 13.; Borkiviteli központ. In: *Pesti Hírlap*, 1917. augusztus 16. 9.

58 Borbevásárló központ és német borkivitel. In: *Borászati Lapok*, 1917. augusztus 19. 337–338.

59 A borkereskedelem nagy erőpróbája. In: *OMKE* [Az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés hivatalos lapja], 1917. augusztus 16. 6.

60 A szóbeszéd szerint a titkos szabály alapján a pénzügyminiszter a boroknak Németországba való kiszállítására csak abban az esetben ad kiviteli engedélyt, ha a kiviteli engedélyt kérő egyúttal kötelezi magát, hogy a hadsereg részére ugyanannyi bort szállít, tekintet nélkül a minőségre a fehérbort 330 koronáért, a vörösbort 340 koronáért hektoliterenként, hordóval együtt. Lásd: A borkivitel megnehezítése. In: *Magyar Kereskedők Lapja*, 1917. szeptember 15. 8.; Borkivitel és hadseregszállítás. In: *Borászati Lapok*, 1917. szeptember 23. 387.

61 Borkivitelünk alakulása. Németország. In: *Borászati Lapok*, 1917. augusztus 12. 329.; A magyar borkereskedők sérelme. In: *Magyar Kereskedők Lapja*, 1917. augusztus 11. 5–6.

62 Schnitzius, 1964. 5.

63 Borkivitelünk megszervezése. In: *OMKE*, 1917. augusztus 26. 7–8.

maradtak a „háború utáni időszakra”.⁶⁴ A termelők és kereskedők a magyar borkivitel megszervezését követelték a kormánytól. Végül a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara a központosított gazdaság gyűlölt eszközéhez volt kénytelen visszanyúlni, és egy olyan kiviteli borközpont megalapítására tett javaslatot, amelyet a borászatban érdekelt érdekérvényesítő szervezetek és minisztériumok közösen állítanak fel. Ez az intézmény üzletek lebonyolítására nem kapott jogosultságot, azonban a kiviteli engedélyek elbírálására igen, és csak olyan borkereskedőknek adott ki engedélyt, akik már a háborút megelőző időszakban is ezt a tevékenységet végezték, valamint csak egy bizonyos árszint felett megkötött üzleteket hagyott jóvá.⁶⁵ Mindezzel a bor áron aluli kivitelét és az alkalmi kereskedők működését akarták megakadályozni, elsősorban a német fél ellenében. A kiviteli központ alakítása három hónapot vett igénybe, eközben a német borközpont ügynökei a borfelvásárlást tovább folytatták, a belföldi kereskedelem pedig szintén fellendült.

A szőlőtermés minden várakozást felülmúlt, még a komoly eredményt hozó 1913. évet is messze túlszárnyalta (2. táblázat).⁶⁶ Az év végére a nemzetközi borkereskedelem még inkább berobbant, a legfontosabb kereskedelmi partner Ausztria maradt, ugyanakkor a felállított akadályok ellenére is jelentős mennyiség került Németországba, kisebb mennyiség pedig Norvégiába, Svédországba és az elfoglalt területekre (orosz-lengyel területek, Szerbia és Bosznia-Hercegovina). A háború első évében a bor meghatározóvá vált a magyar exportportfólióban, a háború utolsó két évében pedig még inkább növelte a jelentőségét, és ez a termék vált a legfontosabb kiviteli cikké mind a vámunió belüli, mind pedig a vámkülföldi export tekintetében. A háború előtti – elsősorban a belső vámterületre irányuló – kivitelben a legfontosabb termék a liszt, a sertés és a cukor volt,⁶⁷ azonban a hadigazdálkodás bevezetése ezen áruk kereskedelmét ellehetetlenítette (3–4. táblázat).⁶⁸ Míg 1917-ben Magyarország 503 millió korona értékben exportált bort (ekkor az export összértéke 3 milliárd koronát ért el), ez az összkivitel 16,61 százalékát tette ki, 1918-ban ez az érték valószínűleg meghaladta a 800 millió koronát,⁶⁹ miközben a borimport szinte teljesen megszűnt (5. táblázat).⁷⁰

64 A borkivitel kérdéséhez. In: OMKE, 1917. október 16. 8.; Borkivitel Németországba. In: *Borászati Lapok*, 1918. október 7. 411.

65 Előterjesztés a borkivitel megszervezése tárgyában. In: *Jegyzőkönyv*, 1917. 553–556.

66 Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv 1915*, 230.

67 Gunst, 1989. 268–270.

68 Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv 1916–1918*, 111–112. Az 1918. évi kivitel értékét nem közli a kötet.

69 *Magyar Statisztikai Évkönyv 1916–1918*, 111–112.

70 Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv 1916–1918*, 112–113.

2. táblázat. A termelt must mennyisége és a szőlőbetegségek által sújtott szőlőterület aránya, 1915–1918

Év	Termésmennyiség (hl)	Szőlőbetegségek által sújtott szőlőterület (%)
1915	3 039 396	27,1
1916	2 212 525	31,3
1917	5 608 715	5,2
1918	5 700 853	8,8

3. táblázat. A legfontosabb kiviteli cikkek, 1913–1918

Áru	Mennyiség (métermázs vagy darab)				Érték					
					Ezer korona			Arány (%)		
	1913	1916	1917	1918	1913	1916	1917	1913	1916	1917
Bor	1 071 338	1 440 865	1 447 894	2 088 250	45 345	147 268	503 659	2,38	6,21	16,61
Ökör	188 904	21 364	66 699	72 884	103 144	38 345	159 766	5,42	1,62	5,27
Sertés	893 192	390 757	119 495	41 140	128 789	297 202	90 631	6,76	12,55	2,99

4. táblázat. Kivitel Németországba, 1916–1917

Áru	Érték (ezer korona)		Arány (%)	
	1916	1917	1916	1917
Bor	143 760	398 255	6,73	15,55
Ökör	38 345	159 766	1,80	6,22
Leölt szárnyas	57 691	141 976	2,70	5,53
Ló és csikó	54 813	121 076	2,57	4,71

5. táblázat. Bor- és mustforgalom, 1913–1918

Év	Behozott		Kivitt		Kiviteli többlet	
	Mázsza	Ezer korona	Mázsza	Ezer korona	Mázsza	Ezer korona
1913	439 012	17 272	1 071 338	45 345	632 326	28 073
1914	373 459	14 914	702 317	29 625	328 858	14 711
1915	343 617	20 914	1 029 863	62 833	686 246	41 914
1916	141 811	22 796	1 440 865	147 268	1 299 054	124 472
1917	91 510	32 049	1 447 894	503 659	1 356 384	471 610
1918	53 570	nincs adat	2 088 250	nincs adat ⁷¹	2 034 680	nincs adat

Mind a Monarchia vámterületének kereskedelmi forgalma, mind pedig a vámkülföldi külkereskedelmi mérleg a háború idején drasztikus mértékben romlott, csupán 1917–1918-ban történt enyhe javulás (elsősorban a behozatal csökkenése

⁷¹ A forradalom után a kereskedelem szinte teljesen leállt. Novemberig a fennálló árak alapján a kivitel értéke 800 000 – 1 millió koronára tehető.

miatt).⁷² A negatív mutatót a szesz italok, ezen belül is többnyire a bor tudta valamelyest ellensúlyozni, ami elsősorban annak volt köszönhető, hogy a borkivitel – mennyiség és érték tekintetében is – jelentős mértékben növekedett a háború alatt.⁷³ Mivel a magyar állam a németországi kivitelben végül nem szerzett közvetlen részesedést, más formát talált arra, hogy a prosperáló borkereskedelemről profitáljon: az 1918. január 1-jén hatályba lépő bortermelői adó hektoliterenként 14 koronás adótételt írt elő (ami az akkori árakhoz képest csekély összeget jelentett). Az adót a termelőknek a bejelentett termésmennyiség alapján kellett megfizetni.⁷⁴

A borkereskedelem mint befektetés – a borkereskedelem pénzügyi vonatkozásai

A közgazdaság törvényei megcáfolódtak, amikor a nemzetközi borkereskedelem átláthatatlansága, akadályoztatása és a bő termésátlag ellenére a bor ára 1917 végétől tovább emelkedett. Ennek elsőrendű oka a borkereskedelembe fektetett tőke árfelhajtó hatása lehetett. A borkereskedelem viszonylagos szabadsága és a németországi kivitel elé helyezett pénzügyi és politikai akadályok tőkekoncentrációra sarkallták a kereskedőket és a pénzintézeteket. A piac egyértelműen azzal számolt, hogy a németországi borközponttal, a jövőbeni kiviteli lehetőségekkel, illetve a magyar borkivitel államosításának ötletével szemben csak tőkeerős, több termelőt és kereskedőt tömörítő konzorciumok tudnak eredményesen fellépni. A pénzügyi piac ezt annál is inkább pártolta, mivel a háborús profitból a pénzintézetek jelentős pénzügyi tartalékokat halmoztak fel, amit csak nagyon kevés ágazatba tudtak befektetni, elsősorban az iparba.⁷⁵

A befektetni kívánt tőke a külföldön legnépszerűbb, legjobb minőségű és egyben ledrágább borokat termelő Tokaj-Hegyalján összpontosult. Az Országos Közélelmezési Hivatal vezetője, Windisch-Graetz Lajos (1918. január 25-től október 25-ig közlelmezési miniszter) érdekeltségébe tartozó, az 1910-es évek óta működő Tokaji Bortermelők Társasága Rt. alaptőkéjét 1917-ben, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank bevonásával megemelték (500 ezer koronáról 1,2 millió koronára).⁷⁶ Nagyobb konglomerációt tudhatott magáénak a Magyar Uriborok Tokaj-hegyaljai Borkiviteli Részvénytársaság, amely a Magyar Általános Hitelbank, a Magyar Agrár- és Járadékbank, a Sárospataki Takarékpénztár Részvénytársaság, a Sátoraljaújhelyi Hitelbank Részvénytársaság, a Tokajvidéki Kereskedelmi és Gazdasági Bank Részvénytársaság és a mádi Uribor Tokajhegyaljai Bornagytermelők

⁷² Eckhart, 1941. 207.

⁷³ Teleszky, 1927. 395.

⁷⁴ 1918. évi I. törvénycikk a bortermelési adóról. In: *Budapesti Közlöny*, 1918. január 6. 1–10.; A bortermelői adó. In: *Borászati Lapok*, 1918. január 27.; *Drucker*, 1925. 29.; *Teleszky*, 1927. 187.

⁷⁵ Rigó, 2022. 65–67., 78.

⁷⁶ *Magyar Pénzügyi Compass*, 1917. 175.; A Tokaji bortermelők társasága r-t. In: *Pesti Hírlap*, 1917. december 6. 10.

Szövetkezetének részvételével alakult meg 1917 végén 4 millió korona alaptőkével.⁷⁷ Sem a helyi termelők, sem a kereskedők nem fogadták örömmel a masszív tőkével rendelkező, a nagybankok érdekeit kiszolgáló új vállalkozást, a borárak leszorítását és a kisebb kereskedők ellehetetlenítését vizionálták.⁷⁸ A pénzintézetek szerepvállalását az egyik budapesti lap úgy értékelte, hogy a borkivitel a nagybankok kezébe kerül.⁷⁹

1918-ban az újabb bőséges terméskilátások és az Ukrajna, illetve Szerbia irányába megnyílt lehetőségek kihasználására hasonló vállalkozások jöttek létre országszerte. 1918 áprilisában 3 millió korona alaptőkével létrejött a Püspöki Váci Uradalmi Borpincze Részvénytársaság, amely a váci püspöki uradalomban termelt szőlő és bor kezelésével, illetve értékesítésével kívánt foglalkozni.⁸⁰ 1918 nyarán az 1913-ban papíron felszámolt Szegedi Borkivitel Rt. a felszámolás beszüntetését és a társaság működésének újrafelvételét határozta el. 1917-ben akkora nyereséggel zárt, hogy a korábbi vesztesége a felére csökkent.⁸¹ Kecskeméten a termelők léptek fel kezdeményezőként, és „a kereskedői haszon a termelőé legyen” jelszóval megalakították a Fruktus Rt. 500 ezer korona alaptőkéjű gyümölcs-, zöldség- és borértékesítő vállalkozást.⁸² A helyi kereskedők válasza nem maradt el, az év őszén a városban még két vállalkozást is bejegyeztek (Bor- és Árukereskedelmi Részvénytársaság Kecskemét, 500 ezer korona alaptőkével; Alföldi Borkereskedelmi, Mezőgazdasági és Ipari Rt., 3 millió korona alaptőkével).⁸³ A júniusban megalakult Magyar Borkereskedelmi Rt. a Magyar Bank és két, a piacon meghatározó borkereskedő (Palugyay Ferenc és Zerkovitz Albert) vállalkozását fogta össze (6 millió korona alaptőkével).⁸⁴ Budapesten még két kisebb hasonló kezdeményezés született (Budapesti Vendéglősök és Borkereskedők Borkereskedelmi Rt., 500 ezer korona alaptőkével; Borkereskedelmi és Borkiviteli Rt., 1 millió korona alaptőkével). A legjelentősebb vállalkozást szintén Budapesten jegyezték be, 20 millió korona alaptőkével, Nemzetközi Borkereskedelmi Rt. néven.⁸⁵ Az 1918 nyarán alapított cégek azonban már nem fejtették ki érdemi kereskedelmi tevékenységet a forradalom kitörése miatt.

Mindeközben a kellő időben, vagyis 1917 végén, 1918 elején végrehajtott tőkeinjekciók és társulások elérték céljukat: sikerült Ausztriába, Németországba és más, vámkülföldi államba bort kiszállítani. A Tokaji Bortermelők Társasága például 56 ezer hektoliter bort szállított a német hadseregnek, közel 40 millió korona érték-

77 *Magyar Pénzügyi Compass*, 1918. 1178.; Magyar Uriborok Tokajhegyaljai Borkiviteli R.-T. In: *Borászati Lapok*, 1918. február 24. 83.

78 Grósz Dezső: A tokajhegyaljai borkiviteli részvénytársaság. In: *Felsőmagyarországi Hírlap*, 1917. december 1. 1.

79 Bankok kezébe kerül a borkivitel. In: *Az Újság*, 1917. október 21. 12.

80 *Központi Értesítő*, 1918. augusztus. 15. 1703.

81 Egy feléledt borászati r.-t. In: *Borászati Lapok*, 1918. augusztus 18. 376.

82 Fruktus R.T. In: *Kecskeméti Híradó*, 1918. június 17. 1.

83 *Központi Értesítő*, 1918. szeptember 29. 2081.; *Központi Értesítő*, 1918. október 13. 2180.; Az Agrárbank félévi ipari tevékenysége. In: *Világ*, 1918. szeptember 17. 13.

84 A magyar borkereskedelem. In: *Népszava*, 1918. július 23. 9.; *Központi Értesítő*, 1918. október 31. 2303.

85 *Nagy Magyar Compass*, 1918. 746.

ben, amit a vevő márkában fizetett ki (bár később a cég ezt a mennyiséget igyekezett cáfolni).⁸⁶ Mindenesetre a pénzügyi beszámolók alapján tetemes nyeresége származott az üzleti tevékenységből, 1917-ben félmillió, 1918-ra közel 1 millió, míg 1919-re 1,1 millió korona nyereséget könyvelt el.⁸⁷

A borkereskedelemben végbemenő tőkekoncentráció másik oka a lombard-kölcsönök elszaporodásában keresendő. 1917-től egyre több szerényebb tőkével rendelkező, külföldi illetőségű vagy teljesen alkalmi kereskedő igyekezett kihasználni az üzletágban rejlő potenciált. Mivel a borárak folyamatosan emelkedtek, számos fővárosi és vidéki bank busás haszon reményében nagy összegű kölcsönöket nyújtott ezen kereskedőknek az üzletek megkötéséhez, amihez a fedezetet a megvásárolt bor vagy a kötlevel (adásvételi okirat) szolgáltatta. Ezt nevezték lombard-kölcsönnek.⁸⁸ A Hegyalja-Mádi Takarékpénztár három évre nyújtott 6-8 százalékos kamattal kisebb-nagyobb hiteleket, melyekre a hegyaljai borok is biztosítékul szolgálhattak.⁸⁹ Jól értesült beszámolók szerint az ilyen kölcsönök összértéke több millió koronára rúgott.⁹⁰

A magyar borkereskedelem egészét kezében tartó ügynökség vagy azt elősegítő hivatalos intézmény hiányában az ország legfontosabb bortermelő régiójában organikus módon bortőzsdék, más néven borbörzék szerveződtek. A termelők, borkereskedők és borügynökök⁹¹ jellemzően nagyobb, a borkereskedelemben érintett városok frekvenciált kávézóiban kialakított bortőzsdéken bonyolították le ügyleteiket, ahol a kereslet találkozott a kínálattal, valamint a borügynökök révén a bortermelést és borkereskedelmet érintő fontos információk is ide érkeztek.⁹² A bortőzsdén mindenfajta ügylet kötött, de azok váltak hírhedtté, amelyek során a helyi kereskedők felvásárolták a termelőktől a bort, majd azt kisebb-nagyobb haszonnal továbbadták nagyobb kereskedőknek, nemzetközi vagy belföldi vállalatok ügynökeinek, illetve külföldi üzletkötőknek.⁹³

A lánckereskedelem kritikussai szerint „a kávéházi asztaloknál ugyanaz a borkészlet 8-10-szer cserél gazdát. A szőlősgazda összesen nem kap annyit minden kiadásáért, tőkebefektetéséért és munkájáért, amennyit a nyíregyházi, miskolci, sátorlajújhelyi stb. kávéházi tustőzsdék látogatói félóra alatt zsebre raknak, anélkül,

86 Ötvenhatezer hektoliter magyar bor a német hadseregnek. In: *Borászati Lapok*, 1918. április 28. 200.; Az aradi pincészet boreladása. In: *Borászati Lapok*, 1918. május 12. 221.; MNL OL K184. 2116. cs. 1919/21. 75093. ü. sz. Az országos kémiai intézet jelentése az 1917-ben a német birodalomba kivitt borokról.

87 *Budapesti Közlöny*, 1918. szeptember 29. 20.; *Magyar Pénzügyi Compass*, 1923. 630.

88 Buza Barna: Tanulmányok. In: *Felsőmagyarországi Hírlap*, 1918. szeptember 21. 1–2.; A magyar borok ellen. In: *Magyarország*, 1918. augusztus 24. 2–3.; Drucker, 1925. 32–33.

89 *Nagy Magyar Compass*, 1918. 472.

90 MNL OL K184. 2116. cs. 1919/21. t. 40016/1124/1918. ü. sz. A sátorlajújhelyi borközpont igazgatójának jelentése a földművelésügyi miniszternek. 1918. szeptember 16.

91 Olyan személyek, akik összekötötték a termelőket a vevőkkel, és akik kellő helyismerettel és kiterjedt kereskedelmi kapcsolati hálóval rendelkeztek.

92 Róth Pál: Borspekuláció. In: *Pesti Hírlap*, 1915. szeptember 4. 16.

93 MNL OL. K184. 2116. cs. 1919/21. t. 40016/1124/1918. ü. sz. A sátorlajújhelyi borközpont igazgatójának jelentése a földművelésügyi miniszternek. 1918. szeptember 16.

hogy egyebet tudnának a borról, minthogy az valamely pincében fekszik.”⁹⁴ Nem mindenki látta azonban ilyen negatívan a – nem kis számban zsidó – spekulánsok szerepét. Északkelet-Magyarországon a bortermelők például a számukra kedvező magas árak kiharcolása garanciájaként tekintettek rájuk, és a „Tokajhegyalja jótevőinek” nevezték őket.⁹⁵ Borbörzék működtek Nagyváradon, Aradon, Budapesten, de a leghíresebb minden bizonnyal a sátoraljaújhelyi Központi Kávéházban kialakított börze volt. Egyes beszámolók szerint itt 1918 tavaszán már több ezer koronás üzlethez kötöttek a nagyobb kereskedőtársaságok a borfogyasztó állampolgárok érdekeit szem előtt tartó napilapok felháborodásától kisérvé.⁹⁶

1918 nyarán annak lehetősége is felvetődött, hogy a hitelezésben aktív bankok és takarékpénztárak a borkereskedő cégek bevonásával egy kölcsönöket nyújtó részvénytársaságot létesítenek (30 millió koronás alaptőkével), de ez a terv már nem valósult meg.⁹⁷ A tőkekoncentráció és a kölcsönök nyomán a borkereskedelembe fektetett tetemes pénzeszegek nem teljesen az aktuális kereskedelmi forgalmat és piaci viszonyokat tükrözték (Németország továbbra is akadályozta a magyar bor szabad beáramlását),⁹⁸ inkább a jövőbeni várakozásokat „árazták be”, ami elsősorban az orosz forradalom után megnyílt piacokat érintette.

Ukrajnai borkivitel – újabb kísérletek a borkivitel monopolizálására

Azt követően, hogy 1917 decemberében a keleti fronton a hadviselő felek fegyverszünetet kötöttek, és megkezdődtek a béketárgyalások, az osztrák–magyar vezérkar esélyt látott arra, hogy tehermentesíteni tudja a keleti hadszínteret, és a Monarchia megmenekül a bukástól, sőt elérje háborús céljait.⁹⁹ A hadi kilátások mellett hasonló súllyal estek latba a gazdasági érdekek is. Az orosz kapitulációval a Monarchia vállalkozói látták, hogy megnyílt a lehetőség azon piacok pótlására, amelyek bezárultak a háború kitörésével, különösképpen az antant blokádjával. A magyar kereskedelmet elősegítő szervezetek és minisztériumok már 1915-től kezdve igyekeztek elősegíteni a kereskedelmet az Oroszországban elfoglalt területeken. Évről évre kis kiadványokban hívták fel a figyelmet a terület gazdasági potenciáljára, kiemelve az áruszállítási lehetőségeket, a kiviteli és behozatali termékek pontos listáját és a vonatkozó hatályos vámtarifákat.¹⁰⁰

A hadszíntér közelsége, a katonai közigazgatás merevsége és a rendezetlen politikai-gazdasági állapotok miatt a kiadott ismertetőik ellenére a kereskedelem fellendülése váratott magára. A keleti front összeomlása azonban az akadályok el-

94 Lánckereskedők a borpiacon. In: *Pesti Napló*, 1918. június 4. 3.

95 Árdrágítók a központi kávéházban. In: *Felsőmagyarországi Hírlap*, 1918. június 5. 1.; Tanácskozást tartottak. In: *Zemplén*, 1918. július 27. 1.

96 Lánckereskedelem a borral. In: *Az Ujság*, 1918. május 19. 15.; Lánckereskedők a borpiacon. In: *Pesti Napló*, 1918. június 4. 3.

97 Drucker, 1925. 33.

98 Wolf-Gomperz Lipót: A német borpolitika. In: *Borászati Lapok*, 1918. április 21. 182.

99 Barta, 2015. 26.

100 *Gazdasági ismertető*, 1915; *Gazdasági ismertető*, 1916a; *Gazdasági ismertető*, 1916b.

tűnésével kecsegtetett és a gazdasági szereplőkben vérmes reményeket keltett. Dobay István Kijevbe kiküldött kormánybiztos és üzletember beszámolójában nem leplezte a mohó, önös és kizsákmányolást előre vetítő célokat: „Finnországtól Szevasztopolig a központi hatalmaké a gazdasági front, munkára ezernyi itt most az alkalom, vonatok építésére, gyárak, birtokok vételére kedvezőbbnél kedvezőbb kilátások nyílnak, a háború gyümölcseit itt szedhetjük most le mindannyian.”¹⁰¹

A magyar bortermelők és borkereskedők várakozása talán minden más ágazat szereplőit felülmúlta, mivel meg voltak győződve arról, hogy az ukrán–lengyel területeken a bor hiánycikk, és a magyar bort minden másnál jobban kedvelik, így kimagasló keresletre lehet számítani.¹⁰² Az ilyen reményeket tovább fűtötte a Dobay által személyesen, ukrán földön rögtönzött piackutatás, amely úgy találta, hogy „komoly cégek harminc-negyven koronás árban kötelező szerződéssel száz-ezer hektoliteres bormennyiségeket is hajlandók tőlünk átvenni”.¹⁰³ Más üzletemberek azt emelték ki, hogy sok termék, így a bor is „húsz-harminc perccel drágább”, mint Magyarországon.¹⁰⁴ Ezeket a feltételezéseket alátámasztották azok a hírek, melyek szerint 1916 végétől egyre több helyi és galíciai (elsősorban zsidó) kereskedő vásárolta fel a Magyarország északkeleti részén élő bortermelőktől és az ott működő bortőzsdéken a borokat, majd azokat északi irányba szállították.¹⁰⁵

Az Ukrajnával zajló kereskedelem feltérképezésével megbízott magyar Áruforgalmi Iroda arra a következtetésre jutott, hogy „nem kisebb a valutáris érdek sem, mely viszont amellet szól, hogy ezen importálandó árukat legalább részben árukkal fizessük ki. E tekintetbe jövő kiviteli cikkek közül egynéhányat legyen szabad felemlítenünk: bor, mezőgazdasági gépek és kellékek...”.¹⁰⁶ A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara az érintett minisztériumokkal közösen több értekezletet is tartott az ukrainai kereskedelem megszervezéséről. Abban szinte mindenki egyetértett, hogy a kereskedelem centralizálására van szükség, így ajánlatos a magánvállalkozók szindikátusba való tömörülése. Ezt az álláspontot az 1918 januárjában a megszállt területekre kiküldött bizottság azzal a hírrel támasztotta alá, hogy „az orosz kormány a kivittelt nem akarja magánkézben hagyni, hanem állami kiviteli monopóliumot kíván létesíteni olyképpen, hogy a kivitel államról államra bonyolítassék le. Ezért van szükség arra, hogy mint Németországban és Ausztriában, nálunk is kormánytámogatással szindikátus létesüljön az orosz–magyar áruforgalom lebonyolítására.”¹⁰⁷

A Dobay és a hasonló üzletemberek által mesésnek vélt ukrainai kilátásokat egyedül a német gazdasági törekvések veszélyeztették, mivel a németek már jóval

101 Dobay István: Ukrán földön. In: *Politika*, 1918. június 1. 6–9.

102 A magyar bor útja. In: *Pesti Napló*, 1918. január 2. 9.; Hétről-hétre. In: *Borászati Lapok*, 1918. február 17. 71.

103 Dobay István: A magyar bor Ukrajnába. In: *Pesti Napló*, 1918. augusztus 11. 13.; Az ukrán borkivitel. In: *Borászati Lapok*, 1918. augusztus 18. 371–372.

104 Három hét Kijevben. In: *Pesti Napló*, 1918. április 5. 19.

105 Ne adjuk el a borainkat. In: *Tokaj-Hegyalja*, 1916. szeptember 16. 4.; Lánckereskedelem a borral. In: *Az Újság*, 1918. május 19. 15.

106 *Jegyzőkönyv*, 1918. 81.

107 Uo. 83–87.

előbb jártak ott az ukrán piacok kiaknázása érdekében.¹⁰⁸ A magyarok félelmei nem voltak alaptalanok, mivel a két szövetséges között már szinte a háború első hónapjától folyamatos gazdasági és geopolitikai rivalizálás folyt, kiváltképp a jövőbeni Lengyelország hovatartozását és határait illetően. A párharcban egyre inkább a német gazdasági és politikai fölény érvényesült, így a Mitteleuropa-terveken alapuló német hegemonia látszott megvalósulni a térségben.¹⁰⁹

A breszt-litovszki békeszerződés tárgyalásánál az osztrák–magyar külügyminiszter arra kényszerült, hogy az éhezés elkerülését szem előtt tartva lemondjon a Monarchia számára előnyös területi rendezésről és egy olyan békeszerződés létrejöttét támogassa, amely elősegíti a központi hatalmak élelmiszer-ellátását az egykori Orosz Birodalom nyugati területeiről. Németország nyomására megteremtették az önálló ukrán államot, amelynek gazdasági és kereskedelmi kötelezettségeket kellett vállalnia. A vállalásokat a „kenyérbékének” nevezett békeszerződés rendelkezései biztosították, amelyek precíz részletességgel előírták az ukrán élelmiszer (gabona-, élő vágómarha-, juh-, baromfi- stb.) és nyersanyagexport mennyiségét, az azért fizetendő összeget, továbbá más részleteket. Az Ukrán Központi Tanács (Rada) egymillió tonna gabona szállítását ígérte meg júniusig. A szerződés azt is kikötötte, hogy a központi hatalmak cserébe az ukrán élelmiszer-szállítmányokért azokkal megegyező értékű árut exportálnak az új államba.¹¹⁰

Csereáru gyanánt a Monarchia részéről néhány, a mezőgazdaságban nélkülözhető iparcikk mellett (mezőgazdasági gépek, kaszák) egyedül a bor és a borpárlat jöhetett számításba,¹¹¹ annál is inkább, mivel a kedvező időjárásnak köszönhetően a termelők 1918-ban is bőséges szőlőtermést vártak. A békeszerződésbe foglalt áruk és az azok ellenértékét adó csereáruk kereskedelme államközi szinten valósulhatott meg, az pedig már kezdetektől világos volt, hogy a gabona behozataláért Magyarországon a Haditermény Rt. fog felelni.¹¹²

Miután kiderült, hogy az ukrán kormány elfogadta a magyar és osztrák bizottság azon ajánlatát, hogy csereáru gyanánt a Monarchia bort és borpárlatot (konyakot) szállít Ukrajnába,¹¹³ a borkivitel központosítása is elkerülhetetlennek látszott. Már csak az a kérdés maradt tisztázatlan, hogy a kormány milyen központi szervezet létrehozását tervezi, és abban a magyar kereskedőknek és termelőknek milyen részesedést ad. Valószínűleg minden szereplő Rubinek Gyulának, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület elnökének kormányköröktől származó bizalmas értesüléseken alapuló reményeit osztotta, hogy a kormány nem kívánja a borkivitel monopolizálását, mivel nem akarja, hogy megismétlődjön a korábbi árzuhanás,

108 Dobay István: A magyar bor Ukrajnába. In: *Pesti Napló*, 1918. augusztus 11. 13.; *Jegyzőkönyv*, 1918. 83.

109 Németh, 2009. 252–305.; Tefner, 2018. 75–80.; Tefner, 2022. 250–262., 407–455., 667–673.

110 Gebei, 1918. 105–108.; Tefner, 2022. 515–520.

111 Mit kapunk Ukrajnából és mit szállítunk az ukránoknak? In: *Az Est*, 1918. február 13. 2.; Koffler Károly: Kijevi tárgyalások. In: *Magyar Gyáripar*, 1918. április 1. 1–3.

112 Az ukrán gabonabehozatal és a kereskedelem. In: *Szeged és Vidéke*, 1918. február 22. 4.; Woloczysktól Proszhurovig. In: *Az Újság*, 1918. március 22. 4.

113 Szabad a borkivitel Ukrajnába. In: *Borászati Lapok*, 1918. április 21. 186.

ami egyes mezőgazdasági termékek esetében a szabadkereskedelem korlátozásával következett.¹¹⁴

Ezért is válthatott ki nagy megrökönyödést a borpiac szereplőiből, amikor a sajtó júniusban megírta: a nem sokkal korábban az ukrainai kivitel lebonyolítására létrehozott vállalat (Magyar–Ukrán Kiviteli Egyesülés) mellett egy külön, a bor és a borpárlat exportálását végző szindikátus alakítását is elhatározták, amelyet a Hadi-termény Részvénytársaság fennhatósága alá helyeznek, ilyenformán a kivitel teljesen állami monopólium alá kerülne, az abból származó haszon pedig teljes egészében az államkasszába gazdagítaná.¹¹⁵ A borkereskedők sebtében összehívott gyűléseken tiltakoztak,¹¹⁶ majd Bernáth Béla képviselő a parlamentben a miniszterelnököt is kérdőre vonta, aki a borforgalom korlátozásáról felröppent híreket tagadta, bár az ukrán kivittel kapcsolatos tárgyalásokat elismerte.¹¹⁷

Mindeközben 1918 tavaszán és nyarán a bor ára tovább növekedett, június–július hónapban a tokaji borokat már kisebb vagyonokért lehetett csak kapni, valószínűleg abból adódóan, hogy a kereskedők a borkészletet az ukrainai kivitel beindulására tartogatták.¹¹⁸ Augusztus első hetében váratlan esemény borította fel a piacot: egy határrendőrökből, katonai rendőrökből és pénzügyi tisztviselőkből álló bizottság nagyszabású razziát tartott Északkelet-Magyarország nagyobb településein a galíciai lánckereskedők megfélemezésére hivatkozva. Az eljárásban a régió zsidó lakosait, de mindenekelőtt a zsidó borkereskedőket vonták brutális eljárás alá. Ennek keretében a bortőzsde intézményét is felszámolták.¹¹⁹ A razziát egy kisebb, Sátoraljaújhelyen végzett hasonló hatósági fellépés előzte meg július közepén.¹²⁰

A razziáknak pusztító hatása volt a borárakra. A nagykereskedés gyakorlatilag egész Északkelet-Magyarországon leállt, az ország más részein tovább adták-vették a bort, bár némi árcsökkenés más vidékeken is tapasztalható volt. A megváltozott körülmények miatt a régióban a bortermelők részéről a razziákat heves felzúdulás kísérte. Elsősorban a bezuhant borárakat és a külföldi kereskedők elűldözését sérelmezték.¹²¹ Egy, a helyi termelőket képviselő küldöttség Budapestre utazott, ahol a különböző minisztériumokban panaszt tettek, közben pedig gyors ütemben Tokaj-Hegyaljai Borcsarnok néven felállítottak egy immár legális bortőzsdét.¹²²

114 Az OMGE igazgató-választmányának, úgyszintén a GEOSZ végrehajtóbizottságának VII. rendes gyűlése. In: *Köztelek*, 1918. június 29. 1050.

115 A magyar-ukrainai egyesülés állami kedvezései. In: *Budapesti Hírlap*, 1918. június 6. 10.; A Hadi-terményre bízzák a borpárlat kivitelét. In: *Az Est*, 1918. június 6. 4.; A bor sorsa. In: *Kecskeméti Lapok*, 1918. június 9. 1.; Az Ukrajnába való borkivitel centralizálása. In: *Pesti Napló*, 1918. június 19. 11.

116 A borkereskedők a borkiviteli monopólium ellen. In: *Budapesti Hírlap*, 1918. június 8. 10.; A MSZOE közgyűlése. In: *Borászati Lapok*, 1918. június 23. 292.

117 Wekerle a borforgalom korlátozásáról. In: *Borászati Lapok*, 1918. június 23. 292.

118 A tokaj-hegyaljai bor exportja. In: *Az Újság*, 1918. szeptember 13. 9.

119 A razziák részleteiről lásd: Olosz, 2023.

120 Brutális razzia egy zsidó istentiszteleten. In: *8 Órai Újság*, 1918. július 23. 3.

121 Kolozy Ferencz: Néhány szó a sátoraljaújhelyi borbörze szétrobbantásáról. In: *Sáros-patak*, 1918. augusztus 4. 2.; A közigazgatási bizottság hétfői üléséről. In: *Tokaj-Hegyalja*, 1918. augusztus 17. 2.

122 A kormány Hegyalja érdekében. In: *Felsőmagyarországi Hírlap*, 1918. augusztus 10. 2.; Tokaj-hegyaljai bortőzsde. In: *Felsőmagyarországi Hírlap*, 1918. augusztus 17. 2.

Az ár zuhanásában szerepet játszhatott továbbá a lombardkölcsonök összegeinek csökkenése is, amit néhány megfigyelő utólag július közepére datált,¹²³ ugyanakkor a sajtóban ekkor még a borárak csökkenéséről nem adtak hírt.¹²⁴ Így valószínű, hogy a hitelek inkább a razziát követően dőltek be. Az árak csökkenése miatt a felvett hiteleket nem tudták törleszteni, így az üzletben érdekelt Zemplén megyei bankok októberben a rájuk maradt borok elárverezésére kényszerültek.¹²⁵ Végső soron tetemes veszteséget voltak kénytelenek elkönyvelni.

Nehéz a razziákat nem a helyi borkereskedelem és az árak letörése érdekében indított álcázott akciónak látni. A kortársak figyelmét sem kerülte el ez az összefüggés. Hegyaljai parlamenti képviselők (Molnár Béla, Buza Barna), szocialista ellenzéki politikusok, mint például Szende Pál, illetve néhány budapesti sajtóorgánum is a „nagybankokat”, a magyar és a német kormányt, vagy a jelentősebb borkereskedő konszerneket sejtették a razziák mögött.¹²⁶ A *Magyarország* megírta, hogy „mintha csak az lett volna a cél, hogy a termelőktől megint csak olcsón szedhessék össze a bort, hogy megint ne a termelők vegyék hasznát az áremelkedésnek, hanem majd a [bankok] közvetítők”.¹²⁷ Zemplén vármegye főispánja, Széchényi György, akit a nyilvánosságban sokan vádoltak a razziák megszervezésével, a földművelésügyi miniszternek írott, nem nyilvános levelében szintén hitelt adott azoknak a híreszteléseknek, amelyek szerint „budapesti nagybankok akarják letörni a hegyaljai bor árát olcsó hozzájárulás és nagyobb külföldi értékesítés céljából”. Mint megjegyezte, ez az eljárás mód nem tünteti fel előnyös színben a kormányt.¹²⁸

A tokaj-hegyaljai szőlőbirtokosok és az ő érdekeiket képviselő helyi politikusok jogosan értékelték úgy az eseményeket, hogy a kormány teljesen kiszolgáltatotta a hegyaljai termelőket a Haditermény Részvénytársaságnak, a szabadkereskedelem ilyen fokú korlátozása pedig egyenértékű „a tokaji bortermelők tönkre tételével”.¹²⁹ A szindikátus szükségességét nem vitatták, de követelték, hogy a részvénytársaság legalább kétharmad részben a tokaj-hegyaljai bortermelőkből és kereskedőkből álljon. Az egységes érdekképviselést a Hegyaljai Bortermelők Szövetségének létrehozásával biztosították.¹³⁰ Az ukrajnai borkivitel intézményesí-

123 Búza Béla: Tanulságok. In: *Felsőmagyarországi Hírlap*, 1918. szeptember 21. 1–2.

124 Borárak és szőlőárak Tokaj-Hegyalján. In: *Magyarország*, 1918. július 10. 11.; A szőlők állása. In: *Kecskeméti Lapok*, 1918. július 18. 2.

125 Bor lombardüzletek. In: *Pesti Hírlap*, 1918. október 13. 14.

126 Brutális razzia egy zsidó istentiszteleten. In: *8 Órai Újság*, 1918. július 23. 3.; Bortőzsde a kávéházban. In: *8 Órai Újság*, 1918. július 23. 3.; Sátoraljaújhelyi bortőzsde. In: *Pesti Napló*, 1918. augusztus 29. 9.; Hadjárat a magyar borok ellen. In: *Magyarország*, 1918. szeptember 20. 6.; Buza Barna: Tanulságok. In: *Felsőmagyarországi Hírlap*, 1918. szeptember 21. 1–2.

127 A magyar borok ellen. In: *Magyarország*, 1918. augusztus 24. 2–3.

128 MNL OL K184. 2116. cs. 1919/21. 138723/1918. ü. sz. Széchényi György főispán levele a földművelésügyi miniszternek. 1918. augusztus 6.

129 Buza Barna: Mozduljunk meg! In: *Felsőmagyarországi Hírlap*, 1918. augusztus 31. 1.; A Hegyalja sorsdöntő napjai. Szervezkednek a termelők és a kereskedők. In: *Felsőmagyarországi Hírlap*, 1918. szeptember 4. 1–2.

130 A Hegyalja sorsdöntő napjai. Szervezkednek a termelők és a kereskedők. In: *Felsőmagyarországi Hírlap*, 1918. szeptember 4. 1–2.; A borkivitel szervezése Ukrajnába. In: *Borászati Lapok*, 1918. szeptember 9. 409.

téséről szervezett budapesti értekezleten a tokaj-hegyaljai termelők egységes és heves tiltakozása meghátrálásra készítette a kormányt, és a kabinet engedményeket tett a termelőknek: leszállították a részvények névértékét (200 ezer koronáról 50 ezerre), ezáltal több kisebb tőkéjű szereplőnek is biztosítva részvételt; a résztvevők számát nem korlátozták; a Haditermény Rt.-t pedig csak szállítási, adminisztratív, valamint elszámolási feladatokkal bízták meg a nyereség szabad lekötése nélkül. A Magyar Borkiviteli Társaság már ilyen feltételek mellett kezdte meg a részvények jegyzését.¹³¹ Mindeközben a kormány újabb lépést tett a bor szabadkereskedelmének felszámolására, és úgy rendelkezett, hogy a jövőben rekvirálásokkal fogja a hadsereg borigényét kielégíteni.¹³²

Az érdekeltek közötti kompromisszum kialakítása miatt hosszú ideig tartott a borkiviteli szindikátus megalakítása, és szeptemberben, a szüret megkezdésekor a szervezés még nem zárult le. Mindeközben az újonnan alapított ukrán államban a „kenyérbéke” rendelkezéseinek megvalósítása nem az elvárt módon zajlott. A békeszerződés aláírása után az Ukrán Népköztársaságból a német és az osztrák-magyar hadsereg segítségével kiverték a bolsevik csapatokat, majd a két hatalom több mint 700 ezer emberrel megszállta az új országot és fenntartotta a rendet. Az ukrán kormány tavasszal az ígért élelmiszer töredékét tudta csak leszállítani, ezen az sem változtatott, hogy rövidesen egy uralkodót segítették hatalomra. A központi hatalmak a békekötés során nem számoltak az ország tényleges közállapotával, vagyis a bolsevikok által végzett fosztogatásokkal, az 1917-es betakarítás esetleges voltával, a felfegyverzett katonák és bandák jelenlétével, valamint azzal, hogy a jómódú parasztok elrejtik majd a terményt.¹³³

1918 nyarától a megszállók közvetlenül, erőszakot alkalmazva kezdték rekvirálni a mezőgazdasági árukat a parasztoktól, ez pedig fegyveres lázadásokhoz és összetűzésekhez vezetett, ami júniusban kulminált.¹³⁴ Ősre egyértelművé vált, hogy a begyűjtött élelmiszer nemhogy a hátország élelmezését nem képes biztosítani, hanem a megszálló katonák ellátására sem elegendő. Ugyanakkor a békeszerződésben kikötött csereáru csak elenyésző mennyiségben került Ukrajnába, Berlin néhány ezer tonna szén, Bécs pedig kevés textilipari gépet és papírt szállított.¹³⁵

Kijózanítóan hathattak a magyar borkereskedőkre azok a cenzúra szűrőjén átjutott hírek, amelyek felhívták a figyelmet a zavaros ukránai állapotokra, egyazon időben megkérdőjelezve a túldimenzionált borkivitel megvalósíthatóságát.¹³⁶ Az *Est* azzal a példával élt, hogy a „borkivitel Ukrajnába a mai viszonyok közt olyan képtelenség, mint például egy építkezés valamilyen földrengés centrumában. (...) Export szervezéséhez szervezett exportterület kell, már pedig Ukrajnában ma min-

131 Borkivitelünk Ukrajnába. In: *Világ*, 1918. szeptember 4. 10.; A borkivitel szervezése Ukrajnába. In: *Borászati Lapok*, 1918. szeptember 8. 409.; Magyar borkivitel Ukrajnába. In: *Szeged és Vidéke*, 1918. szeptember 10.

132 A borkonjunktúra alkonya. In: *OMKE*, 1918. október 6. 1.

133 Allen, 1940. 288–292.

134 Dornik-Lieb, 2013. 114–115.

135 Rauchensteiner, 2017. 714–715.

136 A magyar borok ára. In: *Magyarország*, 1918. szeptember 15. 15.; Hétről-hétre. In: *Borászati Lapok*, 1918. szeptember 22. 431.

den inkább van, mint gazdasági szervezettség.”¹³⁷ Amint az érdekeltek szembesültek az ukrán kivitel nehézségeivel, a Borkiviteli Társaság szervezése lelassult. Szeptember 5-én bejelentették a társaság megalakulását,¹³⁸ azonban két hónap elteltével a tervezett 20 millió korona helyett csak 700 ezer korona értékű részvényt jegyeztek, és a társaság előkészítő bizottsága minden nagyobb újságban kénytelen volt részvényjegyzésre biztató hirdetést elhelyezni. Ezek a fejlemények a kezdeti lelkesedés elszállásáról tanúskodnak. Sőt, november elejére már az a hír is felröppent, hogy a kormány inkább mégis szabaddá teszi a kivitelt.¹³⁹

1918 ősszén megkezdődött a szüret, ami a várakozásoknak megfelelően káprázatos termést hozott. Mivel még az előző évről is maradt 2 millió hektoliter bor az országban,¹⁴⁰ valamint a borkivitel Németországba továbbra is nehézkesen zajlott, ezenkívül Ukrajnába, illetve a lengyel területekre az áru sem az elüldözött kereskedők, sem pedig az állam által szervezett szindikátus útján nem jutott el, a piacon hatalmas bőség támadt. Az árak meredeken estek, de az újbor elhelyezése még nagyobb gondot jelentett. A háború alatt kihasználatlanul álló közpincék jelentősége megnőtt.

A sátoraljaújhelyi közpince borfelügyelője szeptemberi jelentésében a következőket írta: „Az 1917-es termés 2/3-a vagy még talán ennél is nagyobb mennyisége a termelők és kereskedők pincéjében fekszik. A sátoraljaújhelyi állami közpince, amely 8-9 ezer hl bor befogadására alkalmas, a kereskedők részéről oly rohanásnak van kitéve, hogy 25-30 ezer hl befogadható képesség mellett is kicsinynek bizonyulna a mai viszonyok mellett. Ugyanis közeledvén a szüret, a termelők nyakra-főre lakoltatják ki a kereskedők borait a pincékből, amivel Tokajhegyalján pincehiányt okoznak, s ennek legtöbb kárát természetesen a kereskedők látják, – a termelők – minthogy a borok iránti kereslet csaknem nulla.”¹⁴¹ A borpiac pangása nem korlátozódott Tokaj-Hegyaljára, Kecskeméten a Fruktus vállalat a „spekulációs ár leszorító” machináció elleni védekezéséppen közraktári alapon ajánlotta fel pincéit, raktárait és hordóit azoknak a szőlősgazdáknak, akik nem rendelkeztek elég hordóval, és így arra kényszerültek volna, hogy a boraikat áron alul eladják.¹⁴²

Összegzés

Az őszirozás forradalomról készült beszámolók visszatérő eleme a borospincék feltörése, a csapra ütött boroshordók, illetve a maradék nedű utcára öntése.¹⁴³ Nem csoda, hogy a forradalom alatt a tömegek tobzódtak a borban, mivel az 1918. évi

137 Az „ukrán borkivitel” csak blöff. In: *Az Est*, 1918. szeptember 11. 4.

138 A Magyar Borkiviteli Társaság megalakulása. In: *Pesti Hírlap*, 1918. szeptember 5. 8.

139 A borpiac helyzete. In: *Borászati Lapok*, 1918. november 3. 497.

140 A borkonjunktúra alkonya. In: *Kecskeméti Híradó*, 1918. október 14. 1.

141 MNL OL K184. 2116. cs. 1919/21. t. 40016/1124/1918. ü. sz. A sátoraljaújhelyi borközpont igazgatójának jelentése a földművelésügyi miniszternek. 1918. szeptember 16.

142 Felhívás a szőlősgazdákhöz. In: *Kecskeméti Napló*, 1918. október 4. 2.

143 Borospincék kifosztása. In: *Borászati Lapok*, 1918. november 17. 518.; Hatos, 2018. 172.

szüret bőséges termést hozott, miközben – ahogy az a fenti elemzésből kiderült – az értékesítési csatornák jelentősen beszűkültek. Az 1917-es bőséges termés egy része és az 1918-as szüret eredménye a pincékben pihent.

A háború első időszakában a magyar bort elkerülte a központosítás hulláma, így viszonylagosan szabad kereskedelme fennmaradt, elsősorban a közös vámterületen, mialatt a vámkülföldi kivitel is egyre inkább felértékelődött. Ez még az 1915-ben a borra kimondott exporttilalom ellenére is igaz, mivel a kiviteli engedélyt fél év múlva már nemcsak a kivételezett legjobb minőségű tokaji bor, hanem az összes magyar bor megkaphatta. Az engedély elbírálásánál azért is gálánsan jártak el a Kereskedelemügyi Minisztérium emberei, mert a kormány szemében a borkivitel egyre inkább a romló forintárfolyam javításának, továbbá a külkereskedelmi mérlegben mutatkozó deficit csökkentésének reményével kecsegtetett. A bor 1917-re Magyarország legfontosabb exporttermékévé vált, értékben több mint kétszeresen felülmúlva a szarvasmarha-kivitelt. Ez a tény pedig már a kortársak figyelmét sem kerülte el.¹⁴⁴

A legfontosabb kereskedelmi partner, Németország egy borimportőr cég létesítésével nehezítette a magyar bor kijutását, mivel a magas áron kínált termék a saját valuta gyengítésével járt volna. A német borközpont, kihasználva monopóliumát, nyomott vagy jutányos áron szerzett be magyar bort a nagytermelőktől vagy a kereskedőktől.

A borkereskedelemben fektetett hatalmas pénzek arra a reményre épültek, hogy a jövőben érdemes lesz kereskedelemmel foglalkozni, amit az ukrainai események tovább élesztettek. A legfelsőbb politikai körök által Északkelet-Magyarországon szervezett razziák és az ukrainai kivitel központosítására tett lépések – melyek végül az árak és a befektetések összeomlásához vezettek – az államkassza gyors feltöltését célozták. A kormány a bor szabadkereskedelméből várható hosszú távú hasznot a gyors pénzszerzésre cserélte. Ez alátámasztja azokat a megállapításokat, hogy az államkassza 1918 közepére szinte teljesen kimerült.¹⁴⁵

A borkereskedelem példáján az is megfigyelhető, hogy a katonai szövetségi rendszerek keretei közé szűkült kereskedelmi kapcsolatokban a különböző államok az önös érdekeiket tartották szem előtt, és szövetségesük rovására igyekeztek saját céljaikat érvényre juttatni.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Bp.)

K184 = Földművelésügyi Minisztériumi Levéltára

¹⁴⁴ *Magyar Statisztikai Évkönyv 1916–1918*, 267.; Eckhart, 1941. 188.

¹⁴⁵ Völgyesi, 2014. 44.; Pallai, 2018. 211–212.

2. Kiadott források és szakirodalom

Adamson

2014 Adamson, Claire: 100 Years Ago: The War Wounds of Germany's Vineyards. In: *Wine-searcher*. <https://www.wine-searcher.com/m/2014/07/100-years-ago-the-war-wounds-of-germany-s-vineyards> (letöltés: 2023. június 21.).

Allen

1940 Allen, William E. D.: *The Ukraine. A History*. Cambridge, 1940.

Ayuda–Ferrer-Pérez–Pinilla

2020 Ayuda, María-Isabel – Ferrer-Pérez, Hugo – Pinilla, Vicente: Explaining World Wine Exports in the First Wave of Globalization, 1848–1938. In: *Journal of Wine Economics*, 15. (2020) 3. sz. 263–283. DOI:10.1017/jwe.2020.4.

Balassa

1975 Balassa Iván: Faktorok (közvetítők) Tokaj-Hegyalja XVIII. század végi és XIX. század eleji borkereskedésében. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1973–1974*. Szerk.: Takács Imre. Bp., 1975. 145–157.

Barta

2015 Barta Róbert: A Nagy Háború és Magyarország. In: *Vidék és város. Az első világháború és a magyar vidék*. Szerk.: Barta Róbert – Csiszár Imre. Hajdúnánás, 2015. 9–31.

Berend

2008 Berend T. Iván: *Európa gazdasága a 20. században*. Bp., 2008. (História Könyvtár. Monográfiák, 25.)

Bódy

2018 Bódy Zsombor: Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején. In: *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. Szerk.: Bódy Zsombor. Bp., 2018. 151–194. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Trianon-dokumentumok és tanulmányok, 2.)

Botos

2015 Botos János: A fizetőeszköz inflációja az első világháború alatt és után 1914–1924. In: *Múltunk*, 60. (2015) 3. sz. 70–138.

Bozzay

2018 Bozzay Réka: Németalföld és a magyar borok a késő középkorban és kora újkorban. In: *„Vina bibant homines, animantia cetera fontes.” Tanulmányok a magyar bor történetéből*. Szerk.: Pósn László – Tózsá-Rigó Attila. Debrecen, 2018. 37–49.

Deckers

2010 Deckers, Daniel: *Im Zeichen des Traubenadlers. Eine Geschichte des deutschen Weins*. Mainz, 2010.

Dornik–Lieb

2013 Dornik, Wolfram – Lieb, Peter: Misconceived Realpolitik in a Failing State: The Political and Economical Fiasco of the Central Powers in the Ukraine, 1918. In: *First World War Studies*, 4. (2013). 1. sz. 111–124. DOI: <https://doi.org/10.1080/19475020.2012.761393>.

Drucker

1925 Drucker Jenő: *A magyar szőlő- és borgazdaság tíz-éves története egyesületünk életében (1914-től 1923-ig)*. Bp., 1925.

Eckhart

1941 Eckhart Ferenc: *A magyar közgazdaság száz éve 1841–1941*. Bp., 1941.

Feinstein–Temin–Toniolo

2008 Feinstein, Charles – Temin, Peter – Toniolo, Gianni: *The World Economy between the World Wars*. New York, 2008.

Feyér

1970 Feyér Piroska: *Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai*. Bp., 1970.

Gazdasági ismertető

1915 *Gazdasági ismertető az osztrák és magyar csapatok által megszállott orosz-lengyelországi területekről*. Bp., 1915.

1916a *Gazdasági ismertető a német közigazgatás alatt álló orosz-lengyelországi és litvániai területekről*. Bp., 1916.

1916b *Gazdasági ismertető az osztrák és magyar csapatok által megszállott wolhyniai területekről*. Bp., 1916.

Gebei

2018 Gebei Sándor: A „Kenyérbéke” – az első breszti béke, 1918. február 9. In: *Az Eszterházy Károly Egyetem tudományos közleményei. Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae*, Új sorozat 45. köt. [Tanulmányok Dr. Misóczki Lajos tiszteletére.] (2018) 99–112.

Gunst

1987 Gunst Péter: A magyar mezőgazdasági kivitel (1850–1914). In: *Agrártörténeti Szemle*, 29. (1987) 3–4. sz. 262–291.

1989 Gunst, Péter: Agricultural Exports in Hungary (1850–1914). In: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 35. (1989) 1–4. sz. 61–90.

Hajdu–Pollmann

2014 Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Bp., 2014.

Hatos

2018 Hatos Pál: *Az elétkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Bp., 2018.

Jegyzőkönyv

1917 *Jegyzőkönyv a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarának 1917. évi október 11-én tartott teljes üléséről*. Bp., 1917.

1918 *Jegyzőkönyv a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarának 1918. február 28-án tartott teljes üléséről*. Bp., 1918.

Jekelfalussy–Vargha

1888 *Közgazdasági és statisztikai évkönyv. Újabb második évfolyam*. Szerk.: Jekelfalussy József – Vargha Gyula. Bp., 1888.

Kaposi

2010 Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Bp.–Pécs, 2010.

Keynes

1920 Keynes, John Maynard: *The Economic Consequences of the Peace*. Harcourt, 1920.

Komjáthy

1966 *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918)*. Eingeleitet und zusammengestellt von Miklós Komjáthy. Bp., 1966.

Komoróczy

1944 Komoróczy György: *Borkivitelünk észak felé. Fejezet a magyar kereskedelem történetéből*. Kassa, 1944.

Közpincék szervezeti szabályai

1914 A M. Kir. Állami Közpincék szervezeti szabályai. Bp., 1914.

Lecat – Chapuis – McGarry Wolf

2021 Lecat, Benoît – Chapuis, Claude – McGarry Wolf, Marianne: Wine and War: Burgundy Wine Production and Consumption during World War I. In: *Journal of Wine Research*, 32. (2021) 1. sz. 11–37. DOI: <https://doi.org/10.1080/09571264.2021.1902294>.

Maár

1943 Maár Gizella: *A soproni szőlőművelés és szókincse*. Bp., 1943. (Német nyelvészeti dolgozatok IX.)

Magyar Pénzügyi Compass

1917 *Magyar Pénzügyi Compass 1916–1917*. Szerk.: Kormos Alfréd. Bp., 1917.

1918 *Magyar Pénzügyi Compass 1917–1918*. Szerk.: Kormos Alfréd. Bp., 1918.

1923 *Magyar Pénzügyi Compass 1922–1923*. Szerk.: Kormos Gyula. Bp., 1923.

Magyar Statisztikai Évkönyv

1918 Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal: *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1915*. Új folyam XXIII. Bp., 1918.

1924 Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal: *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1916, 1917, 1918*. Új folyam XXIV., XXV., XXVI. Bp., 1924.

Magyarországi Rendeletek Tára

1915 *Magyarországi Rendeletek Tára*. Bp., 1915.

V. Molnár

1998 V. Molnár László: Tokaji borok a cárok asztalán. Adalékok a 18. századi hegyaljai borok oroszországi kiviteléhez. In: *Világtörténet*, 20. (1998) 1–2. sz. 37–41.

Nagy Magyar Compass

1918 *Nagy Magyar Compass 1918/9–1919/20*. Pénzügyi és kereskedelmi évkönyv. Bp., 1918.

Németh

2009 Németh István: *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés 1871–1918*. Bp., 2009.

Olosz

2023 Olosz Levente: Galíciaiak, borkereskedők és razziák Magyarországon, 1918 nyarán. In: *Korall*, 24. (2023) 92. sz. 125–145.

Orosz

2009 Orosz István: Népeségváltozás és társadalmi átalakulás Hegyalján a 19. században. In: *Szőlőtermelés és borkereskedelem*. Szerk.: Orosz István – Papp Klára. Debrecen, 2009. 295–316.

Pallai

2018 Pallai László: A Monarchia pénzügyi helyzete az első világháború idején. In: *„Indivisibiliter ac Inseparabiliter.” „Feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul.” A kiegyezés 150. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásai*. Szerk.: Szakál Imre. Berek-szász–Ungvár, 2018. 201–213.

Pósán

2018 Pósán László: Bortermelés és borkereskedelem a középkori Magyarországon. In: *„Vina bibant homines, animantia cetera fontes.” Tanulmányok a magyar bor történetéből*. Szerk.: Pósán László – Tózsá-Rigó Attila. Debrecen, 2018. 8–16.

Rauchensteiner–Broukal

2014 Rauchensteiner, Manfred – Broukal, Josef: *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918*. Wien, 2014.

Rigó

2022 Rigó, Máté: *Capitalism in Chaos: How the Business Elites of Europe Prospered in the Era of the Great War*. New York, 2022.

Sávoly

1917 Sávoly Ferenc: Hazánk időjárása az elmúlt május és júniusi hónapban. In: *Az Időjárás. Meteorológiai és Csillagászati Folyóirat*, 21. (1917) 7–8. sz. 115–124.

Schnitzius

1964 Schnitzius, Dieter: *Deutschlands Wein-Außenhandel seit dem ersten Weltkrieg*. Köln, 1964.

Szakály

2000 Szakály Orsolya: Borkiviteli kísérletek a Tokaj-Hegyaljáról a XVIII. század utolsó harmadában. In: *Agrártörténeti Szemle*, 42. (2000) 3–4. sz. 301–320.

Tefner

2018 Tefner Zoltán: Háborús szövetség és vetélkedés. Ahogy a lengyelkérdést az Osztrák–Magyar Monarchia néhány jelentős politikusa látta (1914–1918). In: *Közép-Európai Közlemények*, 11. (2018) 1. sz. 75–95.

2022 Tefner Zoltán: *Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918*. Bp., 2022.

Teleszky

1927 Teleszky János: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt. A világháború gazdasági és társadalmi története*. Bp., 1927.

Tooze–Fertik

2014 Tooze, Adam – Fertik, Ted: The World Economy and the Great War. In: *Geschichte und Gesellschaft*, 40. (2014) 2. sz. 214–238. DOI: <https://doi.org/10.13109/gege.2014.40.2.214>.

Tózsza

2018 Tózsza-Rigó Attila: A Magyar Királyság északi irányú borkereskedelme a 16. század második felében. In: *„Vina bibant homines, animantia cetera fontes.” Tanulmányok a magyar bor történetéből*. Szerk.: Pósnán László – Tózsza-Rigó Attila. Debrecen, 2018. 50–63.

Völgyesi

2014 Völgyesi Zoltán: Az első világháború gazdasági hatásai és a magyar hadigazdaság. In: *Levéltári Szemle*, 64. (2014) 4. sz. 35–49.

Vörös

2001 Vörös Andrea: Borhamisítási botrány Pécssett a 19. század végén. In: *Pécsi Szemle*, 4. (2001) 3. sz. 70–79.

Zelenski

1928 Zelenski Róbert: *Emlékeim*. Bp., 1928.

LEVENTE OLOSZ

THE SUCCESSES AND FAILURES OF THE HUNGARIAN WINE TRADE DURING THE
WORLD WAR I

Economic history typically views the Great War as a period marked by the isolation of economies and the disruption of global trade. Recent analyses, however, suggest a shift towards the reorganization of economic and financial relations and highlight the growing significance of trade between military blocks. This shift is also reflected in the Hungarian wine trade, which, for various reasons, gained increased significance during the last two years of the war, becoming Hungary's most important export item. The study primarily reviews the increasingly pivotal role of wine export in the national economy, highlighting the conflicts of interest that emerged both internationally and domestically. Germany's role as a military ally and an economic and geopolitical competitor receives special attention, as do the economic interests of Austria-Hungary with Ukraine. Hungarian wine producers and traders sought to protect their interests amidst changing international and domestic market conditions, while also contending with the government's centralizing efforts. Consequently, the paper also reflects on how the free trade of wine served to enrich producers, traders, and the banking elite, and investigates the tactics used by the government to capitalize on these profits.

Fejezetek az albán–magyar kapcsolatok történetéből¹

A most ismertetendő, 2019-ben megjelent könyv a magyar–albán kapcsolatok különböző aspektusait veszi sokoldalúan szemügyre. A hangsúly a történelmi vonatkozásokon van, kezdve az oszmán hódítással és az oszmánokkal szembeni ellenállással (Pálosfalvi Tamás írása Szkander bégről és a Hunyadiakról), majd az albán (törzsi) családok jelentőségén (Sudár Balázs tanulmánya az Arianitákról), valamint „magyar területen” tevékenykedő neves személyiségek, Giorgio Basta (Bagi Zoltán Péter dolgozata) és Toma Raspassani (Géra Eleonóra tanulmánya) életrajzán keresztül egészen a 17. századi északalbán vidéken működő katolikus missziók történetéig (Molnár Antal írása a nemzetépítés premodern formájáról). A kötet későbbi korszakokkal foglalkozó része a magyar–albán kapcsolatokat tárgyalja az oszmán uralom végén, illetve a nemzetépítés idején (az albán nemzetépítésben Ausztria–Magyarország közismerten fontos szerepet játszott). Itt kaptak helyet a neves magyar albanológusokról, Thallóczy Lajosról (szerzője Csaplár-Degovics Krisztián) és báró Nopcsa Ferencről (Pollmann Ferenc munkája) készült írások, továbbá az úgynevezett „skutari különítményről”, Shkodra 1913-as felmentéséről szóló tanulmány (Balla Tibor),² valamint az albán függetlenség 25. évfordulójának megünneplését ismertető dolgozat (Csaplár-Degovics Krisztián). A fentiekén túl Katona Csaba révén ismereteket kaphatunk Zogu király feleségéről, Apponyi Geraldine-ről, aki, mint ismeretes, előkelő magyar családból származott. Kacziba Péter a görög polgárháború alatti albán–magyar kapcsolatokat mutatja be. Végül a kötet első részét a Koszovó függetlenségéhez való magyar viszonyulásról szóló tanulmány zárja (Márkus László), vagyis a kapcsolattörténet vizsgálata a közelmúlt eseményeinek elemzéséig nyúlik.

A kötet második részét három, a tudományos kapcsolatokról szóló írás alkotja: Csaplár-Degovics Krisztián és Lumnije Jusufi tanulmánya az első magyar–albán szótárról, Barina Zoltán és Pífkó Dániel összefoglalója az Albániában folytatott magyar botanikai kutatásokról, valamint Takács Miklós és Langó Péter áttekintése a régészeti kapcsolatok történetéről. A könyvet a kötetben szereplő legfontosabb neveket és helyeket tartalmazó mutató zárja.

Rögtön, a recenzió elején le szeretném szögezni, hogy a kötet kiadását gondos előkészítő munka előzte meg, a kiadvány nyelvileg nagyon jól szerkesztett, a tanulmányok könnyen olvashatóak, egyes írásokban pedig gazdag képanyag található. (Hadd jegyezzem

1 *“These were hard times for Skanderbeg, but he had an ally, the Hungarian Hunyadi”: Episodes in Albanian–Hungarian Historical Contacts.* Edited by Krisztián Csaplár-Degovics. Budapest, Hungarian Academy of Sciences Research Centre for the Humanities, 2019. 340 p.

2 Az első Balkán-háború végén Montenegró csapatai elfoglalták az észak-albániai Shkodra városát, amelyet a nagyhatalmak a londoni konferencián Albániának ítélték. A nagyhatalmi döntés végrehajtására nemzetközi katonai koalíció szerveződött, amelyben öt nagyhatalom vett részt. A koalíciós erők 1913 májusában vették át a városi közigazgatás vezetését. A legnagyobb kontingenst a Monarchia küldte.

meg: a képek információhordozó jelentőségét gyakran nem veszik figyelembe, pedig érdemes lenne az egyes képek tartalmáról többet is elárulni az olvasóknak, hogy a képek ne csak illusztrációs célokat szolgáljanak.) Az izgalmas értekezések végig jó stílusban íródtak, és a források aprólékos ismeretén alapulnak.

Rövid áttekintésben szubjektíven – mint sokéves albániai tapasztalattal rendelkező történeti antropológus – csak néhány olyan tanulmányt szeretnék kiemelni, amelyek különösen felkeltették a figyelmemet. Hangsúlyozni szeretném a szóban forgó tanulmányok relevanciáját, egyben megragadni azokat a kapcsolódási pontokat, amelyek későbbi viták alapjául szolgálhatnak. Az írásokkal kapcsolatban bizonyos tudományelméleti kérdéseket is fel szeretnék vetni, amelyek egybevágóan saját fogalmi és módszertani megközelítéssel.

Hadd kezdjem a könyv címével: *„These were hard times for Skanderbeg, but he had an ally, the Hungarian Hunyadi”* („Nehéz időket élt meg Szkander bég, de volt egy szövetségese, a magyar Hunyadi”). A címet valóban programszerűen kell érteni, mert kijelöli az irányt, amelyet a kötet követ: a nagy földrajzi távolság, az eltérő történelmi fejlődés és a kulturális különbségek ellenére határozottan pozitív képet fest a két nemzet kapcsolatának történetéről, amely valóban súrlódásmentes volt. A baráti viszonyt az alapozta meg, hogy Magyarország fontos, támogató szerepet játszott az albán állam kialakulásának döntő pillanataiban. Mindenekelőtt a szolidaritás és az azonos érdekek határozták meg a viszonyt. Ez a múltbéli összefonódás jelenik meg a magyar kutatók Albánia és az albánok történelme iránti érdeklődésében.

A kötet fókuszában Albánia és az albánok állnak, a magyar albanológiai kutatások eredményei. Egyből felmerül kérdés: honnan ered ez az élénk érdeklődés, miért kutatják az albánokat (és fordítva: miért nincs említésre méltó Magyarországra vonatkozó albán kutatás)? Ez az aszimmetrikus viszony magától értetődően az egykori hatalompolitikai érdekekkel függ össze. Azzal a ténnyel, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia imperialista politikát folytatott a Balkán-félszigeten, fontos szereplője volt a nagyhatalmi koncertnek, amely kijelölte a balkáni érdekszférákat, miközben bizonyos nemzeteket támogatott, bizonyos nemzetek ellen pedig fellépett. Köztudott, hogy miért volt fontos Albánia az Osztrák–Magyar Monarchia számára; ismerjük a régióért folytatott orosz–osztrák–magyar küzdelmek történetét, az orosz pánszláv érdekeket, valamint az osztrák–magyar törekvést, hogy megakadályozzák Szerbia – és ezzel Oroszország – adriai expanzióját. (A politikai szándékok mellett kulturális jelenségek is szerepet játszottak, közelséget vagy távolságot teremtve a népek-országok között; ilyen volt a katolikus lakosság feletti kultuszprotektorátus, amely az ortodoxok védhatalmaként fellépő Oroszország ellen irányult.)

A felsorolt vonatkozásokat is figyelembe kell venni, ha az albanológia hagyományairól van szó: a diszciplína az említett körülmények között született meg. Ez korántsem jelenti azt, hogy minden kutatás olyan tudást eredményez, ami az uralmat szolgálja. Még akkor sem, ha ez a (hatalmi) szempont a nagy keleti válság, a Macedóniáért és az Oszmán Birodalom örökségéért folytatott harcok idején számos területen jelentős szerepet játszott (csak a demográfiát, a humánföldrajzot, a történetírást és az antropológiát említem itt). A tudomány, ahogy ma műveljük, sokféle megismerésen alapul. A mai kor megközelítésének azonban már másmilyennek kell lennie: reflektálnia kell a hatalompolitikai szándékokra, meg kell kérdőjeleznie azokat, és képesnek kell lennie az úgynevezett „igazoló” történeti kutatások dekonstrukciójára. A kötet szerkesztője, Csaplár-Degovics Krisztián rendelkezik a szükséges kritikai eszközökkel, és már sokszor bizonyította, hogy elsajátította a történetírás mesterségét.

Kritikai megközelítés jellemzi Pálosfalvi Tamás írását is (*Skanderbeg and the Hunyadis: Myth and Reality*). A szerző Szkander bég és Hunyadi János katonai szövetségét veszi górcső

alá, amelynek emlékét a katolikus kultuszprotektorátus képviselői a 19–20. század fordulóján szándékosan felelevenítették, hogy az albán–osztrák–magyar kapcsolatokat felélénkítsék. A hősiek barátság motívuma bekerült a kor tankönyveibe és a korban Ausztria–Magyarország anyagi támogatásával készült albániai templomok freskóinak ábrázolásai közé, hozzájárulva ezzel ahhoz, hogy az albán patriarchális gondolkodás repertoárja egy új elemmel bővüljön, a két nemzeti hős legendás „harci testvériségének” emlékével. Nopcsa Ferenc is – mint Csaplár-Degovics Krisztián rámutat – felhasználhatta a két hős szövetségének emlékét saját politikai céljai elérése érdekében. Nopcsa nyilvánvalóan tudta, hogyan kell ügyesen kihasználni a „harci testvériség” történelmi mítoszát.

Pálosfalvi Tamás azonban, aprólékos forráselemzés segítségével, egészen más képet rekonstruált. Azt tudniillik, hogy Szkander bég és Hunyadi János között aligha volt kommunikáció; Hunyadi 1444-es hadjárata idején semmilyen támogatást nem kapott az albánoktól (akik éppen Velence ellen harcoltak); Hunyadi 1448-ban bizonyára nem is igényelte az albánok támogatását, mert azt hitte, hogy egyedül is elbánik az oszmánokkal, de elszámította magát, és csatát veszített Rigómezőn. Ugyanakkor megsokasodott a kapcsolatfelvételek száma Szkander bég és Hunyadi Mátyás között, aki apjával ellentétben nem került nyílt összeütközésbe az oszmánokkal.

Sudár Balázs tanulmánya – a dél-albániai származású Arianiti család egyik ága sajátos történetének bemutatásával – az albán–magyar kapcsolatok egy másik formájába nyújt betekintést (*An Aristocratic Albanian Family that Gained a Foothold and Emerged in the Hungarian Borderlands: the Aranids*). Az Arianiti család Szkander béggel együtt harcolt az oszmánok ellen (Szkander bég felesége Gjergj Arianiti lánya, Donica volt), majd a vereséget követően áttért az iszlámra, és felajánlotta szolgálatait a szultánnak. A család egyik ága azonban Itáliába menekült, és megtartotta keresztény hitét. Az ilyen történetek, hogy egy (nemesi) család egyik része a hatalom új birtokosának szolgálatába áll, a másik része pedig a szomszédos Velencébe, Itáliába menekül (és ott karriert fut be), egyáltalán nem egyediek a kor befolyásos családjainak körében. (Itt csupán Noel Malcolm úttörő művére emlékeztetnék,³ amely egy hasonlóképpen szétágazódott albán–velencei–oszmán család történetét követi nyomon három generáción keresztül, végig a 16. században.) Ügyes házassági politikájuknak köszönhetően az Arianitik egészen a legmagasabb isztambuli kormányzati körökbe emelkedtek. Ily módon került a család egyik ága egy új határtartományba: Aranid Mahmud katonai szolgálataiért a Budai vilajetben kapott egy nagy tímár-birtokot. Sudár tanulmánya imponálóan mutatja be, hogy egy ősi albán nemesi család miként emelkedett fel az Oszmán Birodalom újonnan meghódított, északnyugati határ régiójában, majd fokozatosan miként illeszkedett be a helyi elit körébe, és hogyan szerezte vissza az oszmán hódoltság alá tartozó magyar területeken azt a presztízt, amelyet Albániában elveszített.

Hasonló mintát követ Géra Eleonóra tanulmánya, amely a budai Don Thomaso (Toma) Raspassani titkos életét dolgozza fel (*The Secret Life of the Albanian Priest Toma Raspassani in Buda*). Don Raspassani nem „oszmánként”, hanem „olasz” vagy „jezsuita” papként érkezett Budára, ahol nagy tekintélynek örvendett a város magyar közösségének körében. Az írás lenyűgöző módon mutatja be egy olyan multietnikus város társadalmi rétegeit, amelyet teljesen újra kellett népesíteni az oszmánoktól való visszafoglalását követően. Árnnyaltan elemzi a német (nyelvű) domonkosok uralta városvezetés és a jezsuita misszió bonyolult kapcsolatrendszerét, illetve azt, hogy a történet főszereplője, Don Raspassani mi-

3 Malcolm, Noel: *Agents of Empire: Knights, Corsairs, Jesuits and Spies in the Sixteenth-Century Mediterranean World*. Oxford, 2015.

ként érvényesítette – ügyesen – saját érdekeit a városban megtelepedett három szerzetesrend (domonkos, jezsuita, ferences) közötti állandó rivalizálás keretei között. Raspassani – aki németül csak gyengén tudott, és „rácul”, magyarul és „talán horvátul” (ahogy a szerző írja) prédikált, ami a városban „magyar plébánosként” szerzett neki tekintélyt – sokat profitált állítólagos olasz származásából. Pedig Don Thomasso (Toma) Raspassani albán származású volt; és ezt nyilvánvalóan elhallgatta, mert egy ilyen beismerés diszkreditálta volna őt a városi polgárság körében. A tanulmányból az is kiderül, hogy Raspassani szorgalmasan ivott, vikáriusi kötelezettségeit elhanyagolta, ugyanakkor nagy gazdagságra tett szert. Az esztergomi érsek a panaszok ellenére sem látott okot arra, hogy visszahívja. Javának jó részét a ferencesekre és a domonkos testvérekre hagyta – ez is azt jelzi, hogy szimpátiája elsősorban a városban élő és a német nyelvűekhez képest hátrányosabb helyzetben lévő magyarok és „balkániak” felé irányult.

Géra Eleonóra tanulmányát olvasva nyitva marad a kérdés: az, hogy Raspassani távol tartotta magát a gazdagoktól, és a város hátrányos helyzetű lakosaihoz állt közelebb, mennyiben függ össze albán származásával. A cikk címében jelzett „titkos élet”, mivel a források hallgatnak a pap titkáról (a származásáról), csak feltételezés marad. Érdekes ezen a helyen azt is felvetni, vajon Raspassani esetében milyen albán identitással is állunk szemben. Egy olyan személy, aki származását soha nem említi, akit senki sem tart albánnak, és aki – legalábbis budai tartózkodása idején – nem képviseli az albán érdekeket, miért is tekintendő „albánnak”? A származása miatt? Véleményem szerint itt óvatosságra lenne szükség, mert ebben az esetben az identitást külső személy (a szerző) jelöli meg; egy olyan identitást tulajdonít a tanulmány főhősének, amely nem igazolható a tettei alapján.

Most pedig következnek néhány megjegyzés Csaplár-Degovics Krisztián tanulmányához (*Lajos Thallóczy and Albanian Historiography*) és az albán historiográfiához. A szerző ebben az írásban azt a szerepet vizsgálja, amelyet Thallóczy Lajos az úgynevezett bécsi „albán akciótervben” játszott. Az 1896-ban megfogalmazott tervben egy új Albánia-politikát alakítottak ki: az osztrák birodalomfél az albán államalapítás előkészítését vállalta, a magyar birodalomfelet az albán nemzetépítés előmozdításával bízták meg. Csaplár-Degovics amellett érvel, hogy az albán történetírás kánonjának lényegi elemeit ebben az időben, Thallóczy Lajos aktív közreműködésével definiálták. Az albán történelem paradigmái azonban a második világháborút követően szilárdultak meg, amikor a kommunizmus idején intézményesült és megerősödött albán történettudomány – természetesen a marxizmus-leninizmus szellemében – a külső ellenséggel szemben a nemzet és a nemzeti történelem védelmének szolgálatába állt. Ekkor rögzült a származás és az eredet paradigmája, az Európáért és a szabadságért küzdő Szkander bég mítosza, a vallási közömbösség, a kulturális pluralizmus és tolerancia eszméje, és nem utolsósorban a több száz évig tartó oszmán elnyomásról („oszmán igáról”) alkotott elképzelés.

A 19. század végi és 20. század eleji programadó történetírás legfőbb feladata abban állt, hogy az albán nemzet egységét legitimálja, az albánokat a szomszéd népek törekvéseivel szemben emancipálja, és a nemzeti identitás pilléreire támaszkodva elismertesse a politikai autonómiára vonatkozó igényt (hasonlóképpen, mint a szomszédos keresztény nemzetek). A történelmi mesterelbeszélés elkészítése Thallóczy Lajos teljesítménye volt, aki olyan albán történelemkönyveket alkotott, amelyek mind a széles albán közönség, mind a nemzetközi közvélemény számára meggyőzően demonstrálták, hogy létezik albán nemzet. Az utókor számára főként a Thallóczy Lajos, Konstantin Jireček és Milan Šufflay szerkesztette *Acta et diploma res Albaniae mediae aetatis illustrantia* című forráskiadásnak és a Thallóczy által gondozott *Illyrisch-albanische Forschungen* köteteinek van elsősorban relevanciája.

Nagyon érdekes Csaplár-Degovicsnak az a megjegyzése, hogy Thallóczy az albán államiság hiányát, a magyar történetírás hagyományát átültetve, a jelentős albán előkelő családok történetének bemutatásával igyekezett ellensúlyozni. Ezt az „igazoló” történelemértelmezést, ami Thallóczyra kétségkívül igaz volt, töri meg Fatos Kongoli író-kultúrateoretikus (egy idézet olvasható tőle), aki elszántan követeli, hogy végre szakítsanak a nemzeti történetírás kánonjaival, etnonacionalista központú szemléletmódjával, és a Hodzsa-féle diktatúra elmúltával adjanak helyet új megközelítéseknek, tartsanak több szempontot szem előtt, illetve hagyjanak fel az igazságra vagy az egyetlen történelmi igazságra vonatkozó pozitívista igénnyel. Ezzel együtt annak is itt lenne az ideje, hogy az „albanológia alapító atyáinak” – akik közül sokan a Monarchiában éltek – nagy érdemeit dekonstruálják.

Nagy érdeklődéssel olvastam a Nopcsa Ferenc báró részvételével zajló albániai hadjátról szóló tanulmányt (*Baron Ferenc Nopcsa's Participation in the Albanian Military Campaign of the Austro-Hungarian Monarchy in 1916*). Nopcsa ugyanis az albanológia fényes csillaga volt, számos mítosz fűződik a nevéhez, és nyilvánvaló, hogy saját legendáriumát maga is tudatosan építette. Pollmann Ferenc írása kritikusan vizsgálja Nopcsa katonai szerepvállalását az első világháború idején, amikor egy katolikus mirditákból álló szabadcsapat parancsnoka volt. Értően mutatja be Nopcsa különbségét, önfejűségét és felelőtlen magatartását, amivel nemcsak a közös hadsereg helyi vezetőinek, hanem a muszlim albánoknak is sok kárt okozott. Nopcsát megállították, hogy ne vezesse muszlim területre katolikus törzsi harcosait, mert attól tartottak, hogy azok fosztogatásba kezdenek. Mivel a báró emberei nem kaptak megfelelő téli öltözetet, Nopcsa 1916 telén arra utasította embereit, hogy muszlim területeken rekviráljanak. A bárónak tisztában kellett azzal lennie, hogy a rekvirálás során ki fog csúszni a kezéből a gyeplő, és az akció általános fosztogatásokba fog torkollani. Egy másik, muszlimokból álló albán szabadcsapat beavatkozása végül fegyveres összecsapásokhoz vezetett, mindennek következtében Nopcsát és embereit elvonulásra szólították fel, Nopcsát pedig a szolgálatból való kilépésre utasították. A történetnek többféle olvasata van: Nopcsa egy olyan személyiség, aki albán harcosaihoz hasonlóan nem tudott beleilleszkedni egy reguláris hadsereg mindennapi életébe; Nopcsa egy olyan ember, aki saját céljai érdekében visszaélt társadalmi státuszával és származásával (a történelmi Hunyadi-családdal állt rokonságban); és végül Nopcsa mint a mirdita érdekek önzetlen képviselője, aki közvetítő személyként állítja be magát (ismerjük azokat a fotókat, amelyeken a báró albán törzsi viseletben örököltette meg magát), de nem akarja senkinek sem alárendelni magát.

Márkus László tanulmánya Koszovó függetlenné válásának folyamatát mutatja be a magyar külpolitika szemszögéből nézve (*Hungarian View on the Independence of Kosovo*). Alapos elemzést adja a koszovói válságnak, jól érthetően mondja el Jugoszlávia szétesésének bonyolult történetét, a különböző háborús színtereken zajló események összefüggéseit (Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Koszovó), a daytoni megállapodás jelentőségét a koszovói helyzet eskalációjának szempontjából, továbbá azt, hogy miként vált az erőszak ismét sikerrel kecsegtető konfliktusmegoldási stratégiává a szemben álló felek számára. A nemzetközi közösség politikáját, a függetlenség legitimálásával kapcsolatos nemzetközi jogi kérdéseket szemléletesen, más esetekkel (Abházia, Karabah, Krím, Transznisztria) összehasonlítva elemzi. A szerző kitér a nemzetközi Koszovó-politika alaptételeire is (nem lehetséges a Szerbiához való visszatérés, Koszovót nem lehet felosztani, Nagy-Albánia nem jöhet létre), és bemutatja, hogy a koszovói függetlenség legitimálása milyen blokkokat hozott létre a nemzetközi politikában (egyes államok attól tartottak, hogy a modell, vagyis egy terület elszakadása precedenst teremthet az elszakadási törekvések számára, és annak súlyos nem-

zetközi következményei lehetnek a globális biztonság szempontjából). Végül is ez volt az oka annak is, hogy bizonyos európai országok nem ismerték el hivatalosan Koszovót.

De hogyan állt a kérdéshez Magyarország? A szerző amellet érvel, hogy a trianoni trauma óta Magyarország szimpátiát mutatott azok iránt, akiket szintén elszakítottak a nemzet-társaiktól. Ez a koszovói albánok esetében is így volt: Magyarország alapvetően pozitívan viszonyult a koszovói függetlenség kérdéséhez. A budapesti politika ugyanakkor mindvégig szem előtt tartotta a szerbiai (vajdasági), a szlovákiai és a romániai magyar kisebbség helyzetét. Aggodalomra adott okot, hogy a vajdasági magyarok szerb megtorló intézkedések következtében, illetve a koszovói menekültek bevándorlása miatt nyomás alá kerülhetnek. A szlovákiai és romániai magyar pártok támogatták Koszovó függetlenségi törekvéseit, szembemenve az ottani kormányzati politikával. A tanulmány meggyőzően mutatja be, hogy a koszovói kérdésben hozott döntések milyen közvetett hatást gyakoroltak távoli régiókra is. Az írás betekintést nyújt eddig kevésbé kutatott kérdésekbe is, ezzel olyan cikkek sorába illeszkedik, amelyek magas tudományos színvonalon világítanak rá olyan sajátos kapcsolattörténetekre, melyekre eddig sem a nyugati, sem az albániai olvasók nem figyeltek fel.

Pontosan ez, az eddig kevésbé ismert kapcsolatok bemutatása az egyik legfőbb érdeme az egész könyvnek. Lényegesen több van benne, mint amire néhány példán keresztül reflektálni tudtam. Az ismertetett, 2019-ben megjelent kötet jól példázza az Albániával kapcsolatos magyar kutatások magas színvonalát, amelyek az adott intézményi, politikai és finansziális körülmények között bizonyára nem a legideálisabb feltételek között folynak. És emiatt még nagyszerűbbek és értékesebbek azok a történeti tanulmányok, amelyeket Csaplár-Degovics Krisztián olyan gondosan egy kötetbe szerkesztett.

*Robert Pichler**

* A szerző az Österreichische Akademie der Wissenschaften Institut für die Erforschung der Habsburgermonarchie und des Balkanraumes tudományos munkatársa (1010 Wien, Dr. Ignaz Seipel-Platz 2., robert.pichler@oeaw.ac.at).

2022-ben jelent meg Andrej Golovnyov, a szentpétervári Kunstkamera (antropológiai és etnográfiai múzeum) igazgatójának, az Oroszországi Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete levelező tagjának *Oroszország északisága* című monográfiája, amely tulajdonképpen *A mozgás antropológiája. Észak-Eurázsia korai története* és *A kolonizáció jelensége* után a harmadik (befejező?) darabja a szerző nagy sorozatának.² A három kötetből immáron nem kevesebb, mint egy eredeti, konceptuálisan önálló, antropocentrikus Oroszország-történet rajzolódik ki.

A mozgás antropológiája a mongol korszakig követi a Rusz és Észak-Eurázsia történetét, *A kolonizáció jelensége* a 17. század végéig írja le Oroszország történetét, az *Oroszország északisága* kronológiailag I. Pétertől napjainkig terjed. A három mű gondolatisága összefonódik, s a főbb tézisek már *A mozgás antropológiájában* kirajzolódtak az eurázsiai magisztrális kultúrákról, a novgorodi „nordizmusról” és a moszkvai „hordizmusról”, a kolonizáció törvényszerűségeiről, a metropolis és a frontier kölcsönhatásáról eurázsiai viszonylatban, Oroszország „helyéről”, a szex-rokonság-hatalom antropológiai triászáról. Az *Oroszország északisága* „módszertanilag” éppen ezért inkább csak kibontása az előző két monográfiának, miközben időrendben tovább halad. Az a gondolat, hogy Oroszország Észak, már *A mozgás antropológiájában* megjelent, a most ismertetendő mű az „északiság”, az „orosz északiság” tézisének kifejtése.

Az orosz történelem gyökerei északra nyúlnak: a Rusz Ladoga–Novgorod vidékén jött létre, nem Kijevben (a Kijevi Rusz újkori historiográfiai konstrukció). Az északi, novgorodi Rusz őrizte meg leginkább a „nordikus” tradíciókat, bár az orosz történelemnek ez az alternatívája végül elbukott az Arany Horda örökösének tekinthető Moszkvával szemben folytatott harcban (Novgorod és Moszkva küzdelme az északi „nordizmus” és a tatár „hordizmus” párviadala). Ennyiben Golovnyov történelemszemléletének alapja az eurázsiai történeti iskola, de a szerzői koncepció kifutása nem ezen iskola egyik újabb termése, hanem egy nagyon is eredeti elképzelés, mely szerint az északiság nemcsak az egykori novgorodi periferián élt tovább marginális kulturális jelenséggént, hanem a 18. századtól az orosz birodalmiság alapjává vált.

Az *Oroszország északisága* részletesen bemutatja a középkori és középkori gyökөрű novgorodi kultúrát, amely egészen mostanáig az orosz észak világában folytatódik, külön-

1 Головнёв, А. В.: *Северность России*. Санкт-Петербург, Музей Антропологии и Этнографии, 2022. 450 стр.

2 Головнёв, А. В.: *Антропология движения (древности Северной Евразии)*. Екатеринбург, 2009 [ismertetése: *Klíó*, 20. (2011) 1. sz. 18–24.], illetve Головнёв, А. В.: *Феномен колонизации*. Екатеринбург, 2015 [ismertetése: *Világtörténet*, 6. (38.) (2016) 655–657.].

nösen a tengeri pomorok között. Földrajzilag tágabb értelemben az orosz észak a szabadság földje, ahol nem létezett jobbgáyi röghöz kötöttség. Még Novgorod bukása után is az orosz észak sokáig fenntartotta összeköttetéseit a skandináv világgal, különösen a norvégokkal, időnként még házassági kapcsolatok szintjén is.

A hagyományos nézőpont Oroszországban is perifériaként tekint északra. Holott Oroszországot északról érdemes nézni, nem észak felé, és északot is északi szemmel kell látni. Az északi népek (csukcsok, jukagírok) szemében észak (a sarkkör) nem a világ vége, hanem átjáró, kapu a felvilág, egy másik világ felé. Az orosz kultúrában észak a szabadság és a lelki megtisztulás földje. A novgorodiak által alapított Szoloveckij-kolostor az orosz észak önálló egyházi, lelki központjává vált, különösen 1478 (Novgorod Moszkva általi bekebelezése) után, helyi csodatevőkkel és szentekkel, miközben Murman vidéke az északi szemlélet szerint a keresztény egyháztól mentes területnek számított – a pogányság földjének. Ez részben egyfajta „vallási, világnézeti sokszínűség” jele, eredetét tekintve a régi északi tradícióból származtatható, abból, hogy észak a csodák és a varázslat földje (ugyanide tartozik a finn–karél hagyomány is az északi Pohjoláról vagy a nyenyec folklór Nerm-szejje). Az egészen a legutóbbi időkig gyűjthető északi bilinákban szépen megmaradt a pogány világ ethosza (a bilina kevés kivételtől eltekintve tipikusan északi orosz tradíció). Az északi bilinák a hivatalos egyházi kultúrával szembeni népi hősök hagyományát őrizték meg (mint például a Perunt imádó Vaszilij Buszlajevét). A bilina ebben az értelemben „ellenkultúra” volt, vagyis a szabadság megnyilvánulása: az emlékezet szabadságáé. A szabadságnak kedvezett az is, hogy a bilinát – mivel orális műfaj volt – nem korlátozták az írásbeliségben bevett szabályok és a cenzúra. A középkori eredetű „novgorodi eposz” hősei dinamikus emberek voltak dinamikus sorsokkal: „A novgorodi álom nem eszme, hanem cselekvés” – írja Golovnyov.

Az észak-eurázsiai magisztrális kultúrák egyike az északi rusz/novgorodi/orosz: „Az utazás joga megkülönbözteti a szabad embereket a nem szabadoktól.” Az északi orosz történelem az utazások, expedíciók története: a dicsőségért, a zsákmányért, a gazdagságért, a felfedezés kedvéért, a kereskedelemért, az adóztatás jogáért való küzdelem, a folytonos úton levés, mozgás az északi élet elengedhetetlen velejárója. A novgorodi világ utak és hálózatok összeköttetése volt a partnerség és a kereskedelem jegyében. Novgorod a területek feletti kontroll viking hagyományát vitte tovább, a novgorodi földeken nem voltak „orosz csapatok”, erődök, „adminisztráció”, viszont a helyi finnugor vezetőket befogadták a novgorodi elitbe (például az észti Lembitu, a lív Ako, az izsór Pelguszij, a karél Valit neve ismert a kútírókból), és magában Novgorodban is elég sok karél élt. 1478 után a pomorok váltak a háttérbe szoruló novgorodi világ legfőbb képviselőivé, de nem mint rezervátum: ők voltak az úttörők az Északi-sark, Szibéria meghódításában, és ők fektették le a Skandináviától (Pecsenga) Csukotkáig haladó utat. Egyes legendák szerint a novgorodiak Alaszkát is érték volna, de ez nem bizonyítható.

A 16. századtól Anglia is aktív volt az orosz északon, Holmogoriban angol kereskedők kolóniája tevékenykedett, a 16. századi Londonban ismerték a szamojédoikat. Anglia IV. Iván tragikus uralma idején és az azt követő években közel állt ahhoz, hogy gyarmati uralma alá vonja az orosz északot. Abban, hogy ez nem következett be, nem a metropólia, hanem a novgorodi eredetű Sztroganovok által irányított „északi frontier” játszotta a főszerepet.

Oroszország akkor lett hivatalosan is birodalom, amikor I. Péter az északi háborúban legyőzte XII. Károly svéd királyt. Ebben a háborúban a flottát építő, a tengerre (újra) kilépő Oroszország legyőzte azt a Svédországot, amely a szárazföld felé nyitott, holott maga I. Péter is úgy vélekedett, hogy az északi háború nem földek megszerzéséért, hanem a ten-

ger feletti uralomért folyt. Oroszország birodalmisága az északi tengerek feletti uralommal alakulhatott ki.

A 18. században megkezdődött a hivatalosan is birodalomná átnevezett Oroszország etnográfiai leírása, mely munkát elsősorban német területekről hozott tudósok végezték (Gerhard Friedrich Müller, Johann Gottlieb Georgi, Peter Simon Pallas). Ekkor teremtődött meg Oroszországnak az az önképe, amely magát soknemzetiségű birodalomként ábrázolja: az etnográfiai sokszínűség nem pusztán objektív adottság, hanem Oroszország eszméjévé is vált. Ahogy Golovnyov írja: az etnográfia a 18. századi Oroszországban született meg, jó száz évvel Európa előtt.

Oroszország nem Észak része, hanem maga Észak. Észak pedig nem perifériája, hanem fundamentuma az orosz államiságnak, hasonlóan ahhoz, ahogy F. J. Turner történelemszemléletében a frontier nem peremterülete, hanem szíve és motorja az Egyesült Államoknak. Az északiság jellemzője Golovnyov szerint, hogy Észak a szabadság földje, és a „szabad Oroszország” térsége – benne az orosz északkal, az Urállal, Szibériával (bár a szabadság területei közé sorolhatók a déli kozák földek is) – történelmileg, kiterjedését illetően meghaladta „a röghöz kötés rendszerének Oroszországát”. Észak ma is sokak képzetében a szabadság és az önkifejeződés potenciális terepe. Az északiság velejárója a magisztrali-tás, a mozgás, és „a térségek feletti kontroll alapja a mobilitás”. Észak a hallgatás és a poézis földje, ahol a csend többet jelenthet, mint a szó, de a skandináv sagák, a finn rúnók, az orosz bilinák, a nyenyec jarabcok, a jakut olonhók világa is.

A könyv kapcsán kritikaként lehet megjegyezni, hogy stílusában mintha kevésbé lenne briliáns és lenyűgöző, mint *A mozgás antropológiája* és *A kolonizáció jelensége*. Mint-ha a kelleténél többször látnánk kinyilatkoztatásszerű megállapításokat, melyek mögött nincs megfelelő argumentáció, vagy akár a jegyzetapparátusban megnyilvánuló mélység – persze könnyen lehet, hogy ez az érzet csak optikai csalódás, mivel a főbb gondolati elemeket már az előző két monográfiában lefektette a szerző. Technikailag nem szerencsés, hogy elég nehezen olvashatók a szöveget széttörő, külön dőlt betűkkel és más betűtípussal kiemelt idézetek.

Meglehet, túl kockázatosnak tűnik efféle megállapítást tenni rövid idővel az idézett művek megjelenése után – és ez nyilvánvalóan a recenzens egyéni véleménye és felelőssége –, összességében Andrej Golovnyov idézett művei egy rendkívül eredeti, antropocentrikus Oroszország-történetet rajzolnak meg. E nagy szellemi vállalkozás potenciálisan olyan szerzők magasságába emelheti Golovnyovot, mint Szergej Szolovjov, Vaszilij Kljucsevszkij, Georgij Vernadskij, Lev Gumiljov.

Gyóni Gábor*

* A szerző az ELTE BTK Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszékének habilitált egyetemi docense (1088 Budapest, Múzeum körút 6–8., gyoni.gabor@btk.elte.hu).

ISSN 0083-6265 (Nyomtatott)

ISSN 2732-2114 (Online)

Kiadja a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató
A szerkesztési, tördelési munkákat
a BTK TTI Tudományos Információs Osztálya végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó
Térkép: Nagy Béla
Nyomdai munkák: Prime Rate Kft., Budapest